

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ

У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ

КНИГА ПЕРША

Сумська обласна державна адміністрація
Управління у справах молоді та спорту
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка
Мистецька студія «Орфей»
Лабораторія українського фольклору
Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка
Сумський обласний комітет молодіжних організацій

*До 75-их роковин Голодомору
1932-1933 років в Україні*

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ у спогадах очевидців

Збірник матеріалів

Книга перша

Упорядник С.В.П'ятаченко

Суми
Видавництво «МакДен»
2008

ББК 63.3(4Укр-4Сум)622я43

Г61

УДК 94(477.52) «1932 – 1933 рр.» (082)

Видання здійснено за підтримки управління молоді та спорту
Сумської обласної державної адміністрації
(начальник В.А.Бобиренко) в рамках проекту
«Голодомор у пам'яті народу» (керівник проекту С.В.П'ятаченко).

Рецензенти:

Л.М. ГОРБОЛІС, доктор філологічних наук, професор,
зав. кафедри української літератури Сумського державного
педагогічного університету ім. А.С.Макаренка

Н.І. КИРИЛЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української літератури Сумського державного педагогічного
університету ім. А.С.Макаренка

Упорядник:

С.В.П'ЯТАЧЕНКО, кандидат філологічних наук, доцент кафедри
зарубіжної літератури Сумського державного педагогічного
університету ім. А.С.Макаренка

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка
протокол № 11 від 26.05.08 р.*

**Упорядник висловлює щирі подяку всім очевидцям голодомору,
які поділились своїми спогадами,
а також ентузіастам, котрі їх зібрали.**

Г61 Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятаченка. – Книга 1. – Суми: Видавництво «МакДен», 2008. – 168 с.

ISBN 978-966-7222-78-9

Збірник містить спогади очевидців голодоморів 1932-1933 років та 1946-1947 років на Сумщині, зібрані учнівською та студентською молоддю, а також їх педагогами в рамках проекту «Голодомор у пам'яті народу».

Книга розрахована на вчителів, студентів, учнів, науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3(4Укр-4Сум)622я43

ISBN 978-966-7222-78-9

© П'ятаченко С.В./упоряд./, 2008

© Видавництво «МакДен», 2008

**«КОМУНА – КОМУ НА,
А КОМУ Й НЕМА»**

Ти кажеш, не було голодомору?
І не було голодного села?
А бачив ти в селі пусту комору,
З якої зерно вимели дотла?

Як навіть вариво виймали з печі
І забирали прямо із горшків,
Окрайці виривали з рук малечі
І з торбинок нужденних стариків?

Ти кажеш, не було голодомору?
Чому ж тоді, як був і урожай,
Усе суціль викачували з двору,
Греби, нічого людям не лишай!

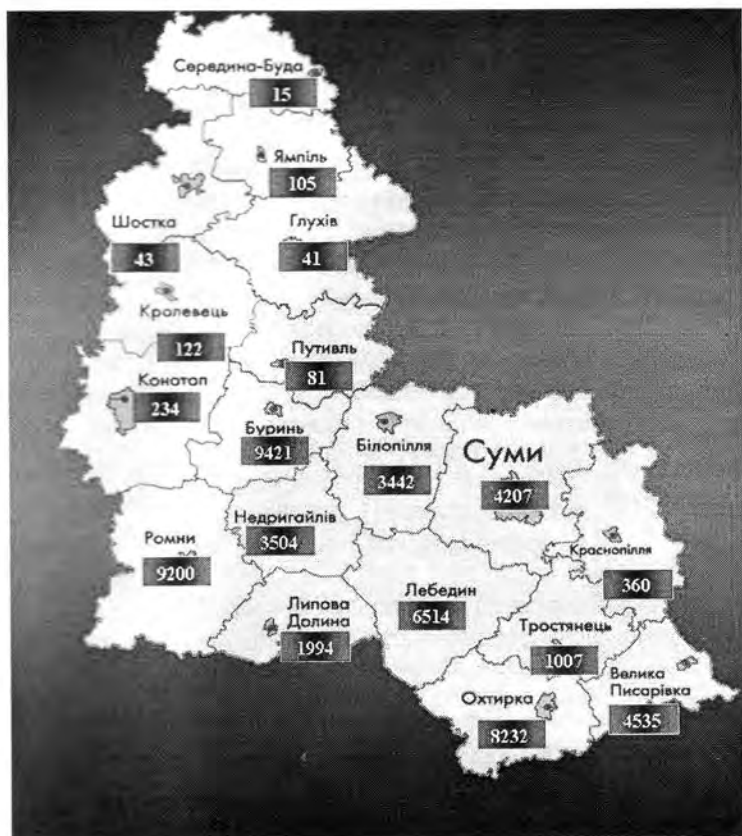
Хто ж села, вимерлі на Україні,
Російським людом поспіль заселяв?
Хто? На чиєму це лежить сумлінні?
Імперський Молох світ нам затуляв!

Я бачив сам у ту зловісну пору
І пухлих і померлих на шляхах.
І досі ще стоять мені в очах...
А кажеш – не було голодомору!

Дмитро БІЛОУС

Народився я 1920 р. в селі Курманах на нинішній Сумщині, в сім'ї нас було одинадцять душ. Після голодомору в селі поширилась епідемія висипного тифу. Виснаженого після голоду і хвороби, мене привезли до Харкова, де я і виховувався в дитячій трудовій комуні, в якій працював на той час Антон Макаренко. В Харкові вчився в 7-й і 102-й школах, з університетської лави пішов добровольцем на фронт (важкі бої студентських батальйонів описав наш однокурсник Олесь Гончар у романі «Людина і зброя» – на оборону Києва нас кинуто як смертників, і з тисячі чоловік живими лишилися 37). До Харкова привезли мене тяжко пораненого. Отож усе переплелось, війна і юність, і голодомор.

Дмитро БІЛОУС

Станом на 22 листопада 2007 року
встановлено 52877 жертв Голодомору
1932 – 1933 років в області,
при проведенні подальших досліджень
ця цифра може значно зрости.

ПЕРЕДМОВА

Історія може бути документальною, архівною, а може зберігатись в пам'яті людей, у їх серцях, і передаватись з покоління в покоління. Без однієї не бути іншій. Саме із цих двох складових і формується історія України. Але процес цей іде болісно й складно. Адже нищились не лише історичні чи архівні документи, а й пам'ять. Навіть тим, хто пережив такі жахіття, як голодомор, заборонялось вголос говорити про нього як факт, як трагічну сторінку життя майже кожної родини в Україні. Ті, хто вижив, могли тільки натякнути чи обмовитись своїм дітям і онукам про ті страшні роки.

Чув подібні жахливі історії про голод від своєї матері і я в дитинстві, але не те, щоб не йняв їм віри, скоріше, не надавав їм серйозної ваги. Адже в школі про це не вчили, у підручниках не писали, та й газети, книжки, фільми зовсім інакше трактували нам період колективізації. Так і виросли покоління з перерваною пам'яттю.

Тому ідея залучити молодь до запису спогадів про трагічні сторінки голодомору на Сумщині видається не лише доречною, але й історично справедливою, оскільки старшокласники й першокурсники, які склали більшість учасників цього проекту, саме в період свого дорослішання та формування світоглядних позицій особисто – не з екранів телевізорів чи шпальт газет – отримали змогу переконатись у факті цього людомору, оцінити глибину кожної особистої трагедії, до яких їм довелося доторкнутись під час експедицій, зустрічей, бесід.

Кілька десятків молодих людей, переважно це студенти філологічного факультету Сумського педагогічного університету та Глухівського педагогічного університету, зібрали кілька сотень свідчень очевидців голодомору на Сумщині, з яких до першої книги ввійшло 156. Більшість з них підкріплені аудіо записами та фотографіями інформаторів. Значна частина записувачів намагалась максимально дотриматись умов передачі усної мови оповідачів, зберігаючи діалектні особливості та особисту манеру мовця. Проте варто відзначити й намагання деяких юних дослідників наблизити свій запис до унормованої літературної мови, що, безперечно, прикра-

шає розповідь, але шкодить вірогідності й цілісності особистісного портрета оповідача.

Щодо самих розповідей, то навряд чи можна погодитись з думкою деяких сучасних істориків, які надають виключну перевагу архівним джерелам, оскільки «спогади очевидців голодоморного лиха, незважаючи на їх емоційну й фактологічну насиченість, не можуть слугувати достовірним джерелом вивчення проблеми. По-перше, вони несуть на собі значний відбиток суб'єктивізму, надмірної драматизації подій і фактів, пов'язаних із голодом. По-друге, з плином часу знижується інформаційно-фактологічний і хронологічний індекс достовірності спогадів». А як же бути з тим, що майже вся наша історія, починаючи від Кия, базувалась на усних переказах, які могли помилятися в деталях, але ніколи не помилялись в головному – в оцінках і орієнтирах!

Тому саме таким безцінним джерелом і є народні оповідання про голодомор, які типологічно близькі до подібних історичних творів попередніх часів. Уже в «Повісті временних літ», цій видатній пам'ятці нашого найдавнішого літописання, зустрічаємо оповіді, котрі «потрапляють до літопису майже безпосередньо від своїх творців, – зазначає Д.Лихачов. – Герой оповіді поки що сам оповідач. Так трапляється у багатьох випадках в XI столітті». Усні народні оповідання в українському фольклорі «не менш традиційні, ніж «класичні» жанри оповідальної творчості, – зазначає С.Мишанич, – вони побутували і побутують паралельно з казками, легендами, притчами, анекдотами, взаємодіючи з ними на всіх етапах свого розвитку». Але їх специфічною рисою, яка рішуче їх відокремлює від інших прозових творів, є безпосередня пов'язаність із конкретними фактами, подіями, людьми, а також порівняно незначна просторово-часова дистанція: це розповідь про події, учасником або очевидцем яких міг бути сам оповідач. Це породжує докладність та емоційність викладу матеріалу, чітку й виразну позицію оповідача щодо зображуваних подій, а також дає можливість виходити на певний ступінь узагальнення та вирізнення суттєвого, типового. Остання риса вигідно вирізняє художньо-емоційну пам'ять народу від сухого документального препарування історії з його увагою до дрібних деталей, за якими іноді важко роздивитись суть речей. Наш видатний історик М.Костомаров писав: «Історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами, а й у живому народі».

Збірники народних оповідань дають своє, народне бачення історії – від княжих часів, козаччини, народних повстань, доби визвольних змагань і до сьогодення. Більшість подібних збірників радянських часів часто тенденційно добирали і подавали тексти, не винятком були й фальсифікати. Сьогодення вимагає формування

нового корпусу текстів народної пам'яті, де знайдеться місце й народним спогадам, або, як їх називають у фольклористиці, оповіданням-меморатам про голодомор. На часі й уведення цих текстів до шкільних та університетських програм із фольклору. Гадаю, до речим тут виявиться і цей збірник спогадів про голодомор. Але їх вивчення має відбуватись не лише з фактологічної сторони, але й стати предметом художньо-фольклористичного, мовно-діалектичного та психологічного аналізів. На окрему увагу заслуговують збережені в народній пам'яті зразки художнього осмислення факту голодомору – думи, пісні, частівки, прислів'я та приказки, які органічно входять у тканину народних оповідань.

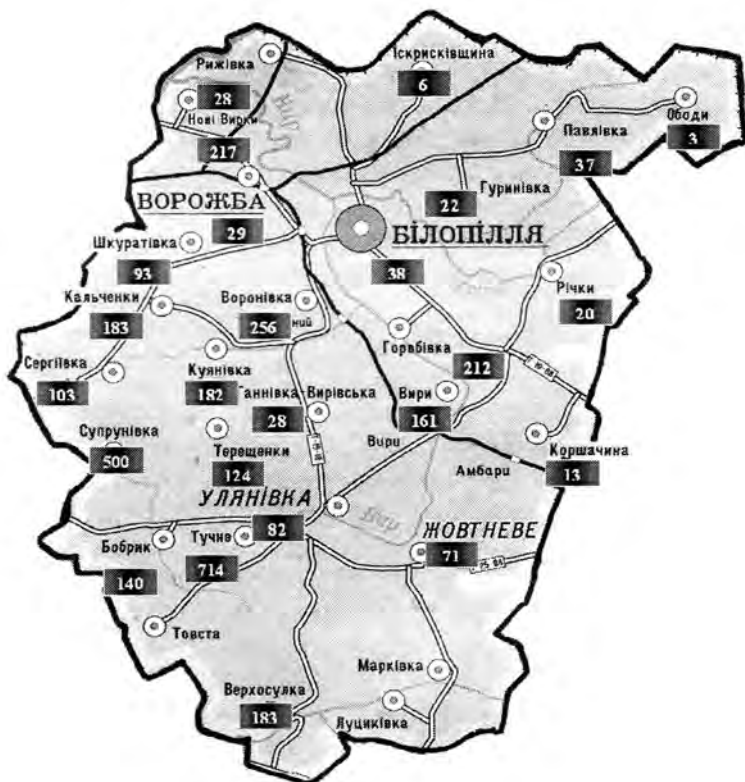
Безперечно, розповіді з народних уст не замінять наукових досліджень чи літературних творів, які мають фахово та художньо осмислити ці трагічні сторінки нашої історії, але через них народ незримо впливає на науковця чи письменника, будучи безпомилковим співавтором усього значущого в науці та літературі.

**Сергій П'ятаченко,
канд. філол. наук, керівник проекту
«Голодомор у пам'яті народу»**

Білопільський район

Сільських рад – 28

Виявлено жертв голодоморів – 3442

РАДЧЕНКО Михайло Мусійович, 1918 року народження, народився й проживає у м. Білопiлля.

Їли все: листя з дерев, бруньки з берез, а зимою городи по три рази переривали – може десь картоплина гнила лежить. За кілька місяців до того, як почали відбирати все, що було в хаті й на городі, ми зарізали свиню, а шкуру батько залишив на чоботи. Коли їсти вже було нічого, то їли ту шкуру тверду. Довго ми дивувалися, як та шкура у нас залишилася, бо відбирали все. Батьку більше віддавали, а ми з матір'ю менше їли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Влізько у 2007 р.).

ШОКУН Ніна Олександрівна, 1924 року народження, народилась і проживає у м. Білопiлля.

Нас в сім'ї четверо було: я, мати, батько й баба. Бачила, як умирали сусіди, знайомі, навіть друзі й учителька наша сільська Галина Федорівна. Помирали тоді, а нас оминула біда. Пам'ятаю, що завжди дуже їсти хотілося, а ніколи не просила, бо знала, що нема нічого та й батька боялася, бо мати пожаліє, а батько й побити міг. Собак і котів ми не їли, як розповідають інші, а от граків та іншу птицю ловили, навіть горобців їли. А чоловік один, коли жінка померла, то він її з'їв і дітей годував. Страшний був той час (плаче). Страшний! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Влізько у 2007 р.).

сmt.Жовтневе

РУДНИЧЕНКО Ганна Іванівна, народилась 28 травня у селі Гостинне сmt. Жовтневого, де й прожила все життя. (На фото).

Мамка робила в колхозі, а батько робив у заводі робочим, ну, погіб він у 47-му, поїхав міняти хліб (воно сорок сьомий який був, тугий...), і не вернувся, кинули його з вагона (це нам так розказували). Оце так батько... А мати... Вона по наряді у колхозі робила. Оце нас було п'ятеро, я сама старша. Оце щитай, скільки...

У людей все забирали. Розкуркулювали ж ото. Ізсилали... Кудись, чи на север, чи не знаю куди... Із хат виганяли... Ти знаєш, де Польовик живе, Людка Польовичка? Оце там жили люди, і вони всі померли, ото я їх знаю. Ходили вони, пухлі ходили, їсти просили. Оце я їх усіх знаю.

Туго було з їжею. Оце, значить, піде мамка у берег... Щавель отой, знаєш, кінський? То єсть широкі листки, а то такі вузьенькі. Ото, ізривали, сікли, і ото з отого галети пекли (казали раньше «галети»). Ото так. А молочко ж було, молочком запивали. Ото тільки молочко і спасло, а то б тоже пухлі були... Так, як і люди ото. А коро-ва була. Ото ми те їли... І семено буряшне. І десь там, в Коршачині, чи десь, ями були з картошкою померзлою, так ходили вонюче бра-ли, те, що загнило. Вобщем, ото таке... Таке ми їли.

Приходила, просила їсти... вона прийде тоді, як батьків дома нема.

Ну, чи стіснялась, чи я не знаю... Ну вона ж старша ж, конешно, мене була. Ну, а прийде, а я ж її боюсь, вона ж пухла була, з ніг тече... Ну, страшно... Бачила, як ховали. У них же під хатою. Дош, а вона під стріхою отак лежала. Дош іде і на неї. Там іще дві сест-ри було. Ховали їх дома, в садку. На кладбище їх не возили, хто де змог. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ольга Дурницька в 2007 р.).

с.Улянівка

СТЕЦЕНКО Христина Прокопі-вна, народилась 1911 року в селі Улянівка. Проживала на вулиці Заводчанка. (На фото).

Я вже замужем була. Було мені 22 роки. Батько з голоду вмер уже в 1933 році. А я замужем була, дак жива осталась. А люди бідненькі там... По тій улиці там гребелька була в Улянівці, валялись... У нас су-

сід був, так він ішов в Улянівку хлібця купить. Коли каже йому міліці-онер, ідьомте зі мною. «Я ж вроді не винуватий, чого я піду?» «Хо-дімте, – каже, – не бійтеся». Коли дає коняку, воза, будеш мертвих возить. Заставив його, щоб підбирав. А вони ворущаться, ще живі... а де трошки сильніші, звозили до ями кидали. А як укинеш, каже, вони, бідні, і ворущаться...живі...

Ішла моєї товаришки мати, з другої вулиці. У неї був чоловік тра-кторист. Вона йшла до дочки. Не могла вже дойти. Упала. Взяли її в яму вкинули. А батько мій вмер так тоже, як і другий чоловік на ву-лиці, з голоду тоже...Померли...Так викопали яму. Батьку ще й ящик збили – труну. А того чоловіка, чи рядно, чи що, угорнули, отак по-середині поклали і позакопували.

У Веселому у жінки двоє було хлопчиків. А він пішов по добичу. Десь чи картошечки, чи чого ж там мінять. Пішов, так десь на до-розі і пропав. Хтозна де і як. А вона ще жива була. Діти поряд лежа-ли. А їсти нада. Так вона і діток поїла, погризла... Дітки, не дай Бог

нікому пережити голоду... Уже так трудно було, але живими остались... Прийдуть, батька й били і мого брата, так він від мене менший на 6 год був, так замкне оце комору, візьме ключ і втече, а вони прийдуть ті комсомольці і почнуть бити. Один уже такий противний був... Так заставляв наших комсомольців... сільські з однієї вулиці ідуть, нас карають. І ото батька починають бити: «Шо ти нарошно ключ оддав, щоб він втік, сховався». Вийде батько: «Синоку, іди, бо вони мене вб'ють». «Отдай, – каже, – хай беруть, забирають» Жито і коней забрали. Ходять з такими дротами оті... шукають, штрикають, хто може закопав щось у землі. Тоді як найдуть, так кидають... Раньше була бухта, не тюрма, а бухта, так вкидають, як найшли зерно. Там же ж до голоду в бухту повкидають. Багато, багато повимірало, улица наша була вся в Улянівці, Масалитівка тоді була постарому. А улица була друга, Макітрова називалась, в Улянівці. У Макітрову вгоняли, в ту улицу, людей вгоняли. Кой яких одіслали на Урал, так ті хоч живі пооставалися, а ті ж померли тут. Почти вся улица. Батько й каже: «Ідіть дітки, бо і нас зараз викинуть, позкидають...» Так я пішла і жива осталась, а батько вмер, а братік тоже вмирав, сестричка... Так мати пішла по людям – де допоможе, де попере, і маленьку догодувала, і сама, а тоді...

Страшно тепер... Не дай Бог така жизнь і засуха – ми голод знаємо... Я вже налякана... (Зап. студентка філологічного факультету Тетяна Кириленко у 2007 р.).

с. Ганнівка

ПОНОМАРЕНКО Ольга Олександрівна, 1930 року народження, жителька с. Ганнівка Білопільського району Сумської області. (На фото)

Забірали все. Дед яму викопав і туди картошки... І затрамбовує, і, каже, кулями зверху яма закрита. Уранці стануть, кулі поскидані, лазили туди. А як розкуркулювали, так каже, заховала мати у хвартусі у запічку отуди того... зерна. І ті, шо трусили, каже, сміються: «О, заховала де!». І те забрали... А телиця була, так одвели до родичів. Так осталася. А як у кого була корова, так ото з ко-

ровой жили, так корову вводили і у хату, щоб не вкрали. А у того... оце Пашка, шо ото ходє, так корову обули у чоботи і повели. Шоб слідів не було... А у Панькових оце пухлі були Дмитро і Маруся, пухлі сиділи на улиці. Ото як посідають з самого утра, так сидять цілий день. Не було сили ходити.

А в сорок сьомому году тут директор був і в нього було двоє дітей: хлопець і дівчина. Мати було зваре мені бурячок, дасть хвостик...а батько там коло семена бурячного був, так просе оце у директора семена, меле це семено, а тоді вже з тим мішає... А як підеш у берег ото весною... та ото... липа ото почки... чуєш... так почки повипускались... стоїш і їсиш ті почки. Або калачики на улиці. (Зап. студентка філологічного факультету Анна Хижняк в с.Ганнівка в 2007 р.)

с.Терни

ШУТКО Надія Іванівна, народилась у 1927 році в селі Терни Білопільського району Сумської області. Під час голодомору проживала з батьками. В сім – ї було п'ятеро дітей. Нині мешкає в смт.Жовтнєве, вул.Заводська. (На фото).

Я в Тернах жила. А Терни велике село було. Наша вулиця дуже велика була. Дітей багато було. 70 соток огорода відразу дали, як тільки закінчилась революція. Хто трудився, тій вижили, в кого корови були... Хоч лущайками город садили і лободу їли (все це правда), та голодомор і

голод – велика різниця. Чи то умишленно людину вбити,чи то ...В общем, це вопрос сложный. В великих селах не стільки вимирало, а хутора вимерли.

Пройшла тоді така агітація, кулаки їх називали, своє зерно вони закопали, а агітували, що скотину треба знищити, щоб не дісталась радянській владі, вони все і знищили. В полі жить – умерти з голоду! Як ви думаєте? Там і з поля можна натаскати. Корову держать і птицю держать. Ми ж не вмерли. А хто безпризорний був... Но я не вважаю, що голодомор був, хай мені хоч пулю в лоб пустять... В кого корова була – всі вижили. Півлітра молока ежедневно було. Хай краще поганий соціалізм (так ми права якісь мали), чим хороший капіталізм. Все вверх дном! Коли сам очевидець, коли сам учасував, все одно кажуть «нет». УПА це...Що вони під час війни робили? Як вони мене можуть переубідить, якщо я очевидець? В госпіталі робила. Нет, вони воювали... З ким вони воювали?..

А в той час в кого корова була – всі вижили. Корову держи, пожалуста. 70 соток у всіх було огорода – обробляй. А як будеш на лавочці сидіть і співати – там бур'яни ростуть. А що неурожайний рік був, що засуха – це точно. Раніше жито сіяли на городах зав-

жди. Я любила в жито залізти, сісти й сидіть, а воно високе, колоски довгі, вітер їх колише... Я так запам'янала таке жито... А потім і жита не було.

Багато приходило до мами. Мама добра була. То тому молока дасть, то тому. Ні грошей не брала. Все було. Лушпайки їли... Но це не значить, що умишленно. Це природне явлення... Голод був... Хутора так зовсім непростітельно... У полі жить і взять все живе унічтожить... Для чого ти зарізава того кабана, корову?..

Зараз очевидців немає, можна говорити, що завгодно... Возможности однакові були. Я не вважала і не вважатиму, що то був голодомор. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ганна Кириленко у 2007 р.).

с.Тучне

ПОНОМАРЕНКО Іван Федорович, 1922 року народження, житель с.Тучне Білопільського району Сумської області.

Мама розтирала листя бересту і пекла маторженики, варила суп з трави. Тато закопав трішки зерна у садочку за клунею. Викопувати його можна було лише вночі, щоб ніхто не бачив, бо відразу відібрали б. Хлопці лазили на дерева, забирали з воронячих гнізд маленьких галенят і несли їх додому, щоб приготувати обід.

На щастя в господарстві була коза, вона давала трохи молока. Це було значною допомогою для сім'ї. Коза жила в хаті, бо батьки боялися, щоб її не вкрали голодні односельці. Батько зібрав золото, яке було в сім'ї (сережки, дві каблучки) і поїхав в Білопіль, щоб продати. Він привіз з міста трохи муки, крупу, чотири цукерки.

Навесні 1933 року почалось людодіство. В Тучному ніби не було таких випадків, але ходили чутки, що в сусідніх селах люди їли своїх маленьких дітей.

Помирали на вулицях, в хатах, у полях... Померлих від голоду закопували без трун в спільних могилах... Нерідко траплялося, що нікому було закопувати... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марія Білоусенко у 2007 р.).

с.Синяк

СЕРДЮК Андрій Гнатович, 1929 року народження, нині мешкає у Сумах.

У 1933 році наша сім'я жила на хуторі Синяк Білопільського району Сумської області. Мій батько Гнат Антонович і мати Параска Федорівна були простими селянами. Сім'я була багатодітна, виховували восьмеро дітей. Голод майже не пам'ятаю, бо був малим; але мій батько розповідав, що жили ми бідно. У господарстві була одна корова, яка нас і врятувала від голоду та смерті. Батько на той час дов-

го не вступав у колгосп і, напевно, тому активісти не забрали в нас корови. А сусіди наші зразу вступили в колгосп, то вся сім'я вимерла з голоду. Щоб урятувати нас, малих дітей, батько однієї ночі вирішив відвезти зерно до свого батька у Річки (за 40 км від хутора Синяк), аби там сховати – на той час у Річках обшукова комісія вже пройшла. (Зап. студентка факультету іноземних мов СумДПУ Богдана Горболіс у 2006 р.).

с. Цимбали

ПОНОМАРЕНКО Парасковія Дмитрівна, жителька с. Цимбали Білопільського району (нині померла).

По сусідству із сім'єю Бакулів, вже після розкулачення (коли їх переселили до старої хати, в іншому кутку села) жила одна сім'я. У них був син Василь, тоді йому було, здається, 4 роки. Він був дуже хворобливою дитиною. Його батьки хотіли, щоб він помер, як їм здавалося, для свого віку він багато їв. Але, насправді, що він там міг лишнього з'їсти? Одну перепічку з висівок та гнилої цибулі з палець в товщину. Батьки зовсім не жаліли дитину, менше давали йому їсти, аніж самі їли. У Василя пух живіт від голоду та западали очі та ніс, але він так і не помер.

Бабусина мачуха в цей час була вагітною, але дитину народила мертвою. В ці роки владі було однаково, хто в цей час і де помирає, тому жінка закопала свою померлу дитину в городі.

Багато людей помирало прямо на вулиці. Їх збирав чоловік на підводі та кудись вивозив, якщо це були чийсь родичі – їх забирали, а деяких з позападалими очима навіть родичі не впізнавали, а у деяких померлих родичів взагалі вже не було – померли ще раніше. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Богдана Бондаренко у 2006 р.).

с.Марківка

СКРИНИК Мотрона Яківна, народилась 23.11.1923р. у селі Марківка Штепівського району (зараз Білопільський р-н).

У 1928р. вся сім'я Скриників переїхала в село Рудка, що знаходиться неподалік с.Марківка. Під час колективізації у них забрали все зерно. У комуни вступати не захотіли, а залишилися жити у своєму будинку. Щоб заробити копійчину, батько ходив пішки в Росію (Курська обл.) і міняв сорочки, рушники, що їх вишивала мати, на зерно. Принесене батьком зерно перетирали на тертушку і варили з нього супи. Із жому, в якому траплялися хробаки, варили суп. Від голодної смерті рятувала корова, яку вдавалося годувати з великими труднощами, інколи доводилося знімати стріху і годувати нею худобу.

У часи голоду зі стебел кукурудзи пекли пиріжки. З листя лободи, щавлю, гичі буряків пекли коржики, супи варили з різних бур'янів. Також їли патоку, яку брали на цукровому заводі. Із суміші перемеленого вівса і патоки варили кисіль. Щоб зготувати квашу, зтирали житню муку, гречану муку запарювали і ставили в тепле місце, щоб прокисло, потім цю суміш варили.

Селяни, які залишилися на своїх наділах, але не мали корови і не ходили нічого міняти, вимирали сім'ями. Ті, хто не платив податок за хату, сад, наділ – у них забирали корову, описували майно. Коли не вистачало дров для опалення, тоді топили бадиллям гарбузів, соняшника, картоплі. Картоплю садили лущинням, бо її не вистачало до наступної весни. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Піскун у 2006 р.).

с.Марківка

ПІСКУН Федір Парфилович, народився 18.06.1926р. у селі Марківка Штепівського району (зараз Білопільський р-н).

Парфило Петрович (батько оповідача) все життя був столяром, але мав неабиякі здібності до мистецтва ліпки з глини, не дивлячись на повну відсутність освіти. В 1932р. відбувався конкурс робіт, виконаних селянами (малюнок, скульптура, вишивка і т.д.). Парфило Петрович зліпив з глини бюст Т.Г.Шевченка, отримавши в нагороду «Кобзаря», хоча головним призом було обіцяно молотарку. В цьому ж році відбувалася колективізація, у людей забирали продукти харчування, худобу, птицю, садовину.

Піскун П.П. ліпить бюст Леніна і ставить його по коліна в своє останнє зерно, виконавці колективізації, прийшовши до нього, відверто розгубилися і не стали забирати зерно з-під ніг свого «вождя». Таким чином, талант та винахідливість простого селянина врятувала його сім'ю від голоду.

В 1933р. сім'я вступає (добровільно) у комуну, де проживає до 1939р., власне, голод людей, які проживали в комуні, не торкнувся. Але більшість одноосібників, які не захотіли вступати в комуну, гинули з голоду. В кожній комуні, а їх у селі Марківка було три, проживало близько 100 чоловік. Приміщення нагадувало бараки, кожна сім'я мала право тримати худобу (корову, порося, коня), люди займалися сільським господарством. їсти готували спільно, всією комунною, переважно це були галушки, юшка, суп, хліб з гречки, вівса, ячменю. Отримували на трудовні зерно пшениці, жита.

В скрутні часи їли гущу з браги. У комуні займалися заготівлею дров, вирощуванням жита. За дострокове скошування зернових віддавали під суд. Для випічки хліба і опалення власної кімнати Піскун П.П. зліпив піч. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Піскун у 2006 р.).

БОНДАРЕНКО Тетяна Семенівна, 1910 року народження, жителька села Товста Білопільського району Сумської області.

Діти не бігають, не граються. Ноги тонесенькі, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похилена обличчям до землі, а лиця майже немає, самі зуби зверху. Сидить дитина й гоїдається всім тілом: назад-вперед. І тихо, напівголоса шепоче: їсти, їсти, їсти... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

ЛАВЩЕНКО Парасковія Омелянівна, 1913 року народження, жителька с. Товста Білопільського району Сумської обл.

Боюся я заводити розмову про страшні події 1933 року. Вимирали діти. Померло троє сусідів – хлопчиків. Як же вони хлібця просили! Та ніхто не допоміг – попухли мої сусіди.

А хліб випікали з полови, мерзлої, напівгнилої картоплі та отрубів. Це були коржі – полов'яники. Потім їх ділили порівну між членами сім'ї. І дорослі, і діти отримували свій «пайок» – по 2-3 штучки. Або їж за один раз, або поділи на цілий день. Маленькі дітки, з'ївши свою частинку, не розуміючи, що більше немає, все ж, простягаючи рученята, просили: «Дай, дай папи!» (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

КВАК Феодора Іванівна, 1911 року народження, жителька с. Товста Білопільського району Сумської обл.

Злочинним було вбивство дітей за те, що піднімали з колгоспного поля декілька колосків. Голодні, виснажені діти лушили недостиглі зерна, жадібно їх поїдали. Вони помирали через декілька годин. А коли потрапляли до рук об'їждчиків, то їх били батогами, вчиняли самосуд (палили руки сірниками, кололи голками пальці, прив'язували до коней). А коли ж діти, босі, голі та голодні, тікали від них, то наглядачі, верхи на коні, мчали за ними. Бували випадки, що дитина потрапляла під кінські копита – і гинула... А в торбинці ж була десятків два колосків. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

ХОВАНОВА Тетяна Яківна, 1913 року народження, жителька с. Товста Білопільського району Сумської обл.

З голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке їли, бо у нас забрали не тільки хліб до зернини, а й картоплю, квасоллю і все, що можна їсти. Босі, голі, голодні блукали селом юрби дітей. «Хлібця! Хлібчика дай! Мамо, матусю, ненечко! Крихітку хлібця!» А мати відповідала: «Дітоньки мої! Почекайте. Ось петрушка зійде, жита зазеленіють, сади забіліють...» (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

ПИРОГ Євдокія Теофанівна, 1914 року народження, жителька с. Товста Білопільського району Сумської обл.

Голод поклав у сиру землю багато людей. Пам'ятаю, як під тинами сиділи люди з простягнутими руками – просили їсти, та й задубіли.

Третя частина померлих – діти. Моя мама боролася за наше життя. Першу травичку пускала в їжу. З квітів акації робила борошно. Лободу, кропиву, спориш, калачики – все використовували для харчування.

Деякі односельці, прагнучи врятувати від голодної смерті хоча б дітей, везли їх до міста й залишали в установах, в лікарнях, на вокзалах, на вулицях. Діти гинули з різних причин: від опухання та хвороб, від фізичної розправи над ними, але переважно помирали від голоду. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

ПАСЬКО Ганна Андріївна, 1912 року народження, жителька с. Товста Білопільського району Сумської обл.

Коли згадую страшний голодомор, то очі переповнюються сльозами. Пам'ятаю, як сільські активісти робили обшуки по дворах і забирали будь-які запаси їжі – сухарів, картоплі, буряків, фруктові сушки. На станції Вирі (30 км від с. Товста) у ямах залишалася мерзла картопля, то ж ми ходили туди. За день щось і приносили – гнилу, мерзлу, а все ж добавка до коржів – полов'яників.

У тих селян, в яких були хоч які цінні речі, вони обмінювали їх на продовольчі товари в інших місцевостях. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Коваленко у 2006 р.).

с.Павлівка

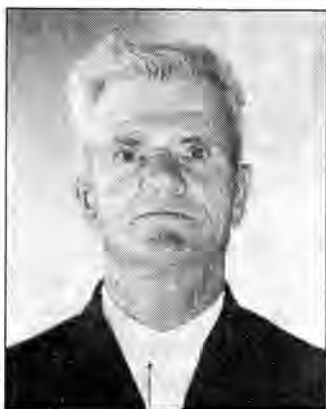
ПЕТРЕНКО Парасковія Кирилівна, 1910 року народження, жителька с. Павлівка Білопільського району Сумської обл. (На фото).

Страшні були часи. Мені, найстаршій, тоді було 23 роки. У родині було восьмеро дітей. Найбільше людей помирало весною 33-го. Особливо важкі часи настали тоді, коли почали дозрівати жито, пшениця, овес. Люди, в тому числі і наша мати, зривали колоски, виминали зерно, варили кашу, наїдались і незабаром у страшних муках помирали.

Медичної допомоги не було ніякої, та й до лікарів ніхто й не звертався, бо лікарня проти такого лиха була безсилою. А нашу сусідку,

Мотрону Потапенко, за те, що вона нарізала колосків, які були посіянні вдома на присадибному клаптю землі, засудили на 2 роки. На цей час у родині Потапенків померло з голоду 4 душі, в тому числі двоє дітей. Ми жили коло станції, бачили жахливі картини, які не можна забути. Голодні, виснажені люди буквально облягали станцію. Вони приходили звідусіль. Трупі валялися на кожному кроці: у скверах, на пероні. Мені на все життя закарбувалася у пам'яті опухла мертва жінка, що лежала біля багажного складу, і ще живе немовля, жалібно хникаючи намагалось задубілими рученятами дістатись до материних грудей. Поруч сиділи ще троє трохи старшеньких дітлахів. Замість одягу на них було якесь лахміття, а ноги обкутані ганчір'ям.

Мати із мерзлої картоплі робила крохмаль і вирощувала її з одних вічок. Люди ходили мов тіні, довгорукі, з восковим обличчям, а у багатьох шкіра на пухлих ногах тріскалась, з литок текла світла, тягуча рідина. Собак і котів уже давно поїли, як і макуху, качани кукурудзи, просяну полову. Черга доходила до ворон, липового листя, кінського щавлю. Залишилися в живих ми з сестрою, а решта, шестеро, померли. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко, у 2007 р.).

ПЕТРЕНКО Григорій Петрович, 1910 року народження, житель с.Павлівка Білопільського району Сумської обл. (На фото).

Ховали хліб, де хто міг, борошно опускали на дно колодязів.

Але від напасті не врятувало ніщо. Забравши все, що тільки можна, нашу родину вигнали з хати. Вікна та двері позабивали. Щоб вижити, ми їли цвіт конюшини, лободу. Люди мерли, неначе мухи. По селу під тинами і на полях лежали трупи, а на кладовищі місць уже не було. Батько помер, а ми з мамою їли кропиви, горошок, кульбабку. Мати пекли сякі-такі оладики, гризли кору ліщини, їли котів, горобців, собак. Мати згодом померли, а я дивом вижив. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко, у 2007 р.).

ЗАХАРЧЕНКО Олександра Миколаївна, 1917 року народження, жителька с. Павлівка Білопільського району Сумської обл.

Добре пам'ятаю сонячні, весняні дні, коли я, намагаючись якось зігріти висушене голодом тіло, вмощувала його на дерев'яних колодах біля двору, загорнувшись у мамине пальто. Мимо, ледве переступаючи ногами, повзли опухлі сусіди. А от я пухлою не була, навпаки, схудла, стала схожою не скелет, обтягнутий тонкою шкі-

рою. Люди ходили страшні, пухлі, одне одного не впізнавали. Щоб вижити, ми варили і їли шкури тварин, кору з дерев, різний бур'ян, жаб, котів, собак, дохлу конину та різне падло. Був навіть випадок людодства. Одна жінка – мати – по черзі порізала і поїла своїх дітей. Коли померла й сама, то на горіщі її хати було знайдено вісім дитячих голівок. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко у 2007 р.).

ДУРМАНЕНКО Лідія Прокопівна та ДУРМАНЕНКО Мотрона Прокопівна, 1910 та 1913 року народження, жительки с. Павлівка Білопільського району Сумської обл. (На фото).

Нас у родині було троє дітей – двоє нас, дівчат, та хлопчик. Батька не припоминаємо. А мати трудилася, аби хоч нас трьох врятувати від смерті. Згодом брат Яків помер. А нас Господь залишив на свої муки. Єдине, що згадується, це те, що дуже хотілося їсти. Ми їли мерзлу

картоплю, а лущиння з вічками берегли, щоб було чим навесні посадити город. Сусідські хлопчики навіть збирали недопалки від сигарет. Їх їли, заглушуючи голод. На краю села жила баба Одарка. У неї була дочка-підліток. Так вона взяла та й зарубала своє дитя. Все склала у діжку. А потім обгризала кісточки. Дуже страшна була картина. А от дід наш їв хрін, мовляв, що сили додає. Але не так сталося – помер. А ми чудом вижили. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко у 2007 р.).

с. Катеринівка

ЛУКАШОВА Ганна Яківна, 1920 року народження, жителька с. Катеринівка Білопільського району Сумської обл. (На фото).

Згадується мені, що урожай хліба був добрий, і у родині у нас хліба було багато... Та його увесь вибрали, остався один мішок. Не допомогли ні блання, ні дитячий голодний плач, їсти дуже хотілося, пухли ноги. Ми малими бігали на луг, збирали щавель, рвали лободу, з неї робили галети, додаючи висівки. Люди помирили на ходу.

Поле з колосками охоронялося. Але були випадки, коли все ж таки вдавалося на поле потрапити. Одного разу пішли ми х мамою на те поле нарвати колосся. Я рвала, а мати їла, бо дуже була знесилена. Потім пішли додому. По дорозі мати впала...померла...а я, зі сльозами на очах по кущах побігла додому. Прийшла і побачила мертвих батька і меншу сестричку. Що робити далі і не уявляла.

Вирішила піти до тітки Христі Дульської. Вона мене прийняла, не зважаючи на те, що у самої було двоє дітей. А чоловік, уже померлий, лежав на печі.

Треба ж було якось виживати, тому обдирали кору з дерев, ламали лозу. Але тітка згодом померла, а я з малими дітьми на руках пішла з людей в люди, шукаючи порятунку... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко у 2007 р.).

с.Новоандріївка

П'ЯТАЧЕНКО Алла Олексіївна, народилась 1941 року у с. Новоандріївка Білопільського району Сумської області, жила в Сумах, зараз мешкає у рідному селі. (На фото).

47-й год – це було страшне діло. Ми, діти, ходили по колоски, м'яли руками із колосків зерна і поїдали з остюками, з усім. Животи понапухали. Картошку, отаку що оце весною город орють, гнилу картошку собірали, мерзлу, приносили додому і ліпили такі... маторженики називалися. Додавить туди нічого, сіль тільки була. Тоді добавляли макуху або зерна маку потовчені, і не на сковороді, нічим не мазані, прямо на плиту жили-

ли і жарили. Потім собача лобода була – лободяники пекли. І було дуже багато вдів, а в кожній вдови по четверо, по п'ятеро дітей, а годувать їх чимся треба. Діти пухлі, на припечку лежать, ноги, як колodки, животи отакі здоровенні, опухші. А мати приходить додому, серце кров'ю обливається – то одна дитина вмерла, то друга. А в колгоспі дали указаніє варить баланду – дерть із остюками, з усім на світі, отакої гнилої картошки насобірають, катьол здоровий на бригаді, оце, де кінь здох чи ще щось, оце беруть те м'ясо порубають шматками, кидають у цей катьол і варять баланду. Розщитано на кожну сім'ю, якщо там чотири чеоловіка, значить, тобі чотири черпака буде цієї баланди. І йшли з чим – кувшин вірьовочкою перев'язаний, щоб ручка була вроді ж, і це підходиш до цієї жінки, і ллє по щоту, скільки вас душ сім'ї.

Не дай Бог таке переживати! Зайдеш оце до сусідів, у їх дітей було багато, лежать дівчата, пухлі, ноги сині такі, очі аж наверх повилазили.

Хоронили людей – ніяких кладбищ не було, хоронили у садках, ніяких не гробів не було, нічого, заматували у якусь ряднину стару. І в кожному дворі отут, у кожному садку могили є. Старі люди та діти частіше мерли. Усіх у садку і ховали.

Ну, конешно, у 33-му більше в селі померло, а в 47-му году тоже померли багато, а у нас у другого деда, він робив в емтеесі, і їм видавали пайок жому, так вони жом мішали з молоком, оце зашот корови і вижили, і то моєї матері дід умер, дід Тимошка. А в нашій сім'ї теж держали корову, і через це в 47-му году ніхто не вмер.

Помощі ніякої людям не було, наоборот у ті годи була контрактиція, ходили збирали підписи, якщо в тебе корова є і теля, ти должен здать його у колгосп даром. Облігації. Трудодні. Ти ходиш на роботу – тобі ставляють палочку, на ту палочку у ті времена 28 копійок нащитувалось, якщо ти держиш курицю, почитають, скільки вона там, ти должен здать 100 яєць. Поросяти ти не маєш права зарізати, ти повинен здать шкуру, ти повинен здать м'ясо. Люди ночами у сараї, попіл набирає і поросяті в ноздрі і в рот, воно захлипається і не кричить тоді, його в сараї ріжуть. І в сараї ночью смелять, щоб не здавать шкури.

Началось воно з осені, а весною вже сіять нічим було. Спеціально зроблено було. Чорті де вони дівали те зерно, чи вивозили, чи Бог його знає, де воно дівалося. Як такого, щоб була засуха чи ще що небудь, люди такого не помнять. Не було такого.

А в 33-му году квасолю і ту одбирали, вони не давали нічого посіять, люди зашот чого виживали – з картошки, якщо в тебе, ховаючи, залишився мішок чи півмішка, садили лушпайки, не зрізки. І в 47-му году лушпайками садили.

А забирали для чого? Щоб люди повмирили. У баби якоїсь у кувшині квасоля стоїть – все рівно вони ж її заберуть. То ж і випадки людодства були. У Чумаковому вбивали і поїдали дітей. Це факт і свідки єсть. Сімей три таких було, що вилувлювали дітей і їли. Вони даже своїх повбивали і поїли. Дорослих, щоб один одного вбили і з'їли, – ні, а дітей крали.

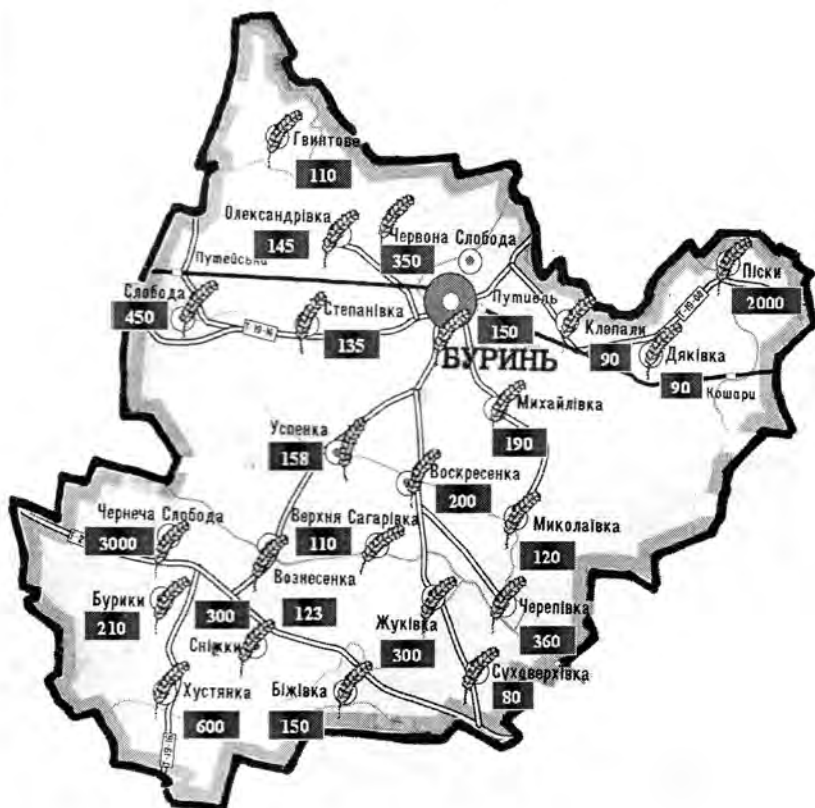
А народ не бунтував чому? Времена Сталіна були дуже жестокі, ти ще нічого не сказав, а тільки подумав, і на тебе вже донос буде, і прийдуть всю твою сім'ю заберуть і ночью вивезуть, і не знатимеш куди й шо. Нельзя було ніде нічого казати, потому що дуже жестокі були сталінські времена. І може не стільки Сталін це робив, як всі оці прибічники. Що Сталін ходив по селах? Чи слухав, де хто що скаже? А оці ж прибічники, підлабузники і робили усе це.

(Зап. викладач філологічного факультету СумДПУ С.В.П'ятаченко 1 травня 2007 р. в с. Новоандріївка).

Буринський район

Сільських рад – 23

Виявлено жертв голодоморів – 9421

ДАВИДЕНКО Марія Павлівна, 1924 року народження Народилася і жила в м.Буринь. Зараз живе в Крелевецькому будинку-інтернаті.

– Розкажіть, будь-ласка, що Ви пам'ятаєте за голодомор.
– Ми були дома, прийшли до нас, забрали весь хліб до єдиного грама. Батько закопав у коробку, вирив яму й закопав, одкопали й забрали. Нас п'ятеро дітей. П'ятеро осталося, дак ми їли різне листя, люди мерли у нас, один парень умер коло порога. Наверно, да йому годов двадцять, може, було. Гріб, гріб землю, дійшов, погріб землю й помер.

Не раз приходили до нас, оце один виконавець був, тоді ж були їх виконавцями називали у нас, дак було приїдуть оце: «Так, давайте картошку». Забрали картошку. Повигрібали із погреба все на світі, не оставили. Нас п'ятеро дітей було. Ну й батько каже: «Як же я буду тепер оце з дітьми? Пропадуть буду з дітьми». До вечора дожили. Ввечері знов виконавець їде: «Іван Петрович, у тебе хліб є». «Да де ж у мене той хліб? У мене п'ятеро дітей. Більше нема нічого». У скриню лізуть, у підполля лізуть. Кругом шукають хліб. Повигрібали до єдиного грама. А тоді голод почався, почався тиф, чума оце стала ходить, малярія, люди пропадали, як мухи. Ховали в могилу по двадцять душ без нічого. Без гробів, без нічого. У мене сусідка була, дак у неї два сина робило в Києві, два сина її, а вона в колхозі робила. Дві дочки робили. Було вони привезуть, хто буханочку хліба чи дві. Вона діткам дасть, а трошки ховає, щоб вже з голоду не пропасти. Діти повмирали, а мати ще й осталася. А цей, що збирає, ну, мужчина їздив на подводі, збирав. Ну, наприклад, ви вже заболіли, оце вже негодний лежите, він приїжджає й каже: «Давай, я другий раз не буду їхать». Забирав, а вона каже: «Трохим, пожалуста, не забирай мене, в мене ще сухариків є, може кілограм, два, три».

– Дак чого ж ти мовчиш, – каже – дура?
– Давай я тоді по кусочку буду давать, скоро жито поспіє, і ти виживеш».

І ця жінка вижила. Він до її приїжджав, оцей чоловік, тільки каже: «Нікому не кажи». Годував отим сухариком. Тільки каже, як одужаєш, не лізь, не забирай цих сухариків, бо з'їси й пропадеш. Це на голодний желудок. Її прізвище Марія Трохимівна Жевчик. Дак він каже: «Марія, ти ж знаєш, я ж тебе от смерті спас». А вона каже: «Ну, тобі я чарочку наллю».

– А його як звали?
– А його – Трохим Петрович Савченко.
– І все це в Бурині?..

– В Бурині. Ми в самому центрі жили. Воно було містом, но кругом колхоз був. В колхозі робили ми, в Бурині. Там раньше пан був, Павлов. Його земля вся була. А тоді вже колхоз.

– Скажіть, що їще люди їли, щоб спастись?

– Люди їли все підряд. Ви знаєте і гичку їли, і оце разний бур'ян їли, і тоді, картопля. Оце було так. Що в ями закопували, а люди вже повмирали, а в ями позакопували, ховали. Так одкопували вже ті ями, там вже не картошка, а вона вже згнила, крохмаль один остався. Дак і картошку ту добавляли, те зілля. І спасалися люди отак.

Підвода їздила. Їде підвода з ними. Приходить він: «Хліб є у вас?». – «Нема». «Ну ми найдем хліб». І починають – і в підполлі копають, і зривають, і шукають. Ну, ви знаєте, люди приспособлювались всяк. І в комин ховали хліб, і куди тільки не ховали, і картопельку яку і зернеце. Було коноплі раніше потовчуть, сковородку помажуть у тряпочці, і печуть блинці з конопель. Бо не було ж не масла, нічого і там находили. Срізь було розвалювали й груби, усе хліб шукали. Оце так було, виконавці оці робили.

А тоді ж ото платили бездетні було. Дак у нас одну засудили де-вушку. Їй було, наведено, годів дев'ятнадцять. Ну, а вона пошла в поле, а батько їй каже, ну, веди дитину, ну, шукай чоловіка й веди дитину, де ж я тобі буду шукать гроші, щоб 150 рублів платить бездетних. Дак вона пошла, жабу поймала на полі й розіп'яла, ми в ланці робили з нею разом, дві палочки поставила, розіп'яла жабу й написала: «У колгоспі я робила, пуд пшениці заробила, на базарі продала й за бездетні отдала». Їй дали п'ять год. Прийшов виконавець зібрав нас усіх, по два дні держали, не випускали нас. Хто це написав і найшли. Заставляли розписуватися й найшли. Її засудили, дак приїхала дурна дівчина. Дак казала і в двері руки закладали. Її мати вмерла, а вона в тьотки виховувалась. Її тьотка п'ятеро своїх дітей і її бідну взяла сироту виховувать. Дак як приїхала, з її головою щось сталося. Дак як приїде председатель до нас, дак вона каже: «Що ж ви дитині оце зробили, дайте ж їй хоть на кусок хліба». А вона по селу йде й каже: «Я не писала, я не писала». Там щось зробилося їй з головою.

А дійствітельно вона написала, бо так було, що й хліб отдай й м'ясо отдай.

– А нічого не брали крім продуктів, може рушники, одяг?

– Забирали все, оце ви знаєте, єслі тільки должни ви за що не-будь, то накладали і м'яса 40 кг, оддай і яєць 120 штук і молоко оддай, нема корови, а оддай государству. Оце там же сам налог оддай. Дак було приїдуть, нема чого брать, значить, забирають оде-жу. Записують, забрали, повезли.

– А заставляли в колгоспи йти?

– Аякже. Обязательно. Люди й сами йшли робили. Ми з колхозу получали й жили. Було в колхоз підемо, не давали нічого, палочку запишуть і все. Аванс було оце просо чи що-небудь. Трохи хвать на кашу. Дак ідеш, а в канаві лежать, зустрічають виконавці, витрусили. Повкіла витрусили – п'ять год...

Все охороняли. На полі було, якщо ви підете підбирать колоски, уже ті, що зжали, а ви колоски підбираєте, дак били пльотками об' – ежчики...

Уже як 1933 начався, зима, вже почали люди мерти, не то, що там люди. Ви знаєте, у нас один чоловік поїв своїх двоє дітей. Жінка вмерла. А залишилася дочка й син. Він дочку зразу з'їв, а тоді сина. Чоловік прийшов до нього й каже: «Митро, а ти й не опух». Він каже: «Ти знаєш, що я роблю? Я дітей своїх поїв». Він каже: «Здурів, чи що?». А він каже: «І тебе, если будеш багато балакати, з'їм». А той чоловік вийшов й каже: «Ой рятуйте, людошки, це вже зверь став». А тоді його забрали. Він каже, поїв, бо хотів їсти. Судили його. Восім год дали.

– Як його звали?
– Дмитро Прохович Щербак.
– А діти маленькі були?
– Одній дівчонці було дев'ять год, а хлопчику було чотирнадцять год.

– А пам'ятаєте «Торсін» була така організація?
– Ну, золото туди люди носили. У кого брошка золота була, у кого кільце золоте. У кого п'ятерочки були золоті, дак міняли.
– А що люди їли? Кажуть, кору їли?
– Да все їли. Там була колхозна яма. Ми відрили, а там не картошка уже, а крохмал. А в крохмалі червяки, красненькі довгі, як гвоздики. Ну, ми повиймаємо оцих червяків, а крохмал позбираємо. Вони їли, я пухла була, а вони понапікають з оцього крохмалю блинці. Мені батько каже: їж, а я, як очі закрию, мені наче оті червяки в очі лізуть, що я їх витягувала.

– А багато померло?
– В нас багато померло. У нас в 1932 году був Данило, наче знахарь. Він взяв лопату, пішов на кладовище, викопав яму, накидає трави, закопає, накидає трави – закопає. В його питають: «Отець Данило, що це ви передсказуєте?..» А він каже: «Отак ви будете падать, і вас будуть закопувати». І як 1933 рік почався, у нас в селі в Бурині я жила на вул. Пролетарській, еслі осталося 30 душ, дак не осталося. А було в каждом дворі п'ять – сім душ. У мене три сестри вмерло, брат умер в голодовку, старший мене, батько вмер у голодовку в кінці 1933 года, мати осталася з нами. П'ять душ було нас, двоє залишилося. Старша сестра і я, і все.

– А поминали померлих?
– Господи, ніхто їх не поминав. Сейчас ми вдивляємось, да без гроба вкинули. Дак тоді всіх без гробів вкидали. Ото привезе він підводу, ямку викопали, перевернув, поїхав, другу привіз, туди перевернули, а тоді зарили і все. Хто їх поминав? Ніхто їх не поминав. В войну, як война була, дак вже поминали людей.

– А хреста хоч ставили на могилах?
– Да ніхто там не ставив, не хрестів, нічого там не було. Кладбище у нас, оце кладбище старе, де МТС було, в Бурині, не одного хреста немає.

– А молоді розповідали?

– Розповідали. Да молодь кой яка знала. Вже коли стали жити трошки лучше, дитина каже: «Я не хочу їсти», а батько каже: «Захотів би ти їсти, як Васильок твій брат старший, дак ти б їв. Ти зараз і хліба не хочеш їсти, а він і торфяників не бачив».

– А що це, торфяники?

– На торфу росте мох, обдирали, біленькі корінчики перемелють, змішають і їдять. (Зап. директор Крелевецького районного краєзнавчого музею Анатолій Карась в Крелевецькому будинку-інтернаті у 2005 р.).

САМОЙЛЕНКО Петро Савич, 1924 року народження, освіта середня спеціальна, інвалід Великої Вітчизняної війни. Має дочку, двох внуків. Проживає в м.Буринь.

Урожай хліба був високий, та колгоспникам хліба не давали. Все вивозили, щоб робітники не голодували, бо вони будували об'єкти індустрії, а селянин якось проживе. Я оце думаю, що голодомор зробив Сталін для того, щоб загнати людей у колгоспи і щоб у людей не було сил боротися з цим. Бо і дурню відомо, що бідна, спухла од голоду та нещасна людина, що вже на Божій дорозі, згодна на все заради хоч яких харчів. Сім'ї тоді були багатодітні, залякані, неграмотні. Грошей тоді у жителів села не було. В магазинах практично не було ніяких продуктів харчування, не те, що зараз, були б тільки гроші. Хліб продавали тільки вчителям. Наша сім'я жила в ті часи в с.Гамаліївка / нині с.Воскресенка/. В 1933 році почалось масове вимирання людей. Особливо весною і на початку літа.

Я був тоді хлопчаком і бачив таких людей – пухлих, безпорадних. Дощів у те літо було багато, тому всі вулиці, городи, поля забур'янували.

Нас батьки не пускали з дому, лякали тим, що дітей ловлять і пускають на їжу. Але ми хоч і боялись, та однак пробирались бур'янами на ставок, щоб наловити хоч якоїсь риби та черепашок.

На вулицях ми бачили мертвих або безсилих людей. Щоб зберегти собі життя, деякі жителі самі крали. Наказували за це їх дуже жорстоко: кидали в холодну, судили. Деякі батьки відвозили своїх дітей на станцію і там залишали. Звідти діти потрапляли у різні притулки. Громадські організації нічим не допомагали людям. Страшні були часи. Народ розучився навіть посміхатися.

Запам'ятались частівки, які з'явилися після тих часів:

Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.

Коли Ленін умирав,
Сталіну приказував,
Щоби хліба не давав,
Сала не показував.

Стоїть Сталін на мосту,
А Ленін на болоті.
Дали чорта куркулю,
Дамо ще й бідноті.

Історія нам показувала, що народ можна пригнобити на якийсь час, але зламати його дух, волю не під силу ніякому катові. Адже через 10 років після страшного голодомору все той же народ зібрався з силами і вигнав фашистів за межі рідної землі. І забувати про це не маємо права, аби таке не повторилось ніколи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 30 вересня 2007 р.).

КОТЮК Наталія Микитівна, народилась 29 березня 1924 року. Освіта – неповна середня. Пенсіонерка. Живе із сином і невісткою в м.Буринь.

Перед сталінською колективізацією люди жили хоч і незаможно, та на прожиття вистачало. Потім зганяли всіх у колгоспи, а на це мало хто погоджувався, бо як-то кажуть «гуртове – чортове». Все ж доводилось вести до артілі худобу, звозити реманент, гнути спину на нічийй землі за трудовні. Непокірних розкуркулювали.

Я все життя прожила в Бурині. Старші розповідали, що по вулиці Гая Головенського жив Зьоменко, якого із сім'єю кудись вислали, а в будинку розмістили школу, нині шкільна бібліотека. Господарство було передано артілі «Більшовик», та ладу не дали. Булочника, в якого було дев'ятеро дітей, теж вислали, а будинок і все майно розтягли. А ще в одного багача робила за їжу молода жінка. Коли в неї не стало сили робити, бо злягла від голоду, хазяїн вивіз її до яру і там залишив помирати. Та жінка знайшла в собі сили, викарабкалась і прилізла до хазяїв знову. Вигнати вже не посмів. Так і вижила.

Я, дев'ятирічна дівчинка, в голодний 1933 рік не зовсім розуміла, чому так сталося. Пам'ятаю, що хотілось їсти, було холодно і страшно. По дворах ходили чоловіки і забирали не тільки зерно, а й картоплю, буряки і навіть квашену капусту вибирали із бочок. Куди вивозили – ніхто не знав.

Батьки працювали в колгоспі, а я рвала траву для нашої кози – годувальниці, яку ховали в повітці. Та згодом і козу забрали. Мама тоді дуже плакала.

Довелось багато чого пережити на своєму віці: голод, холод, війну та ще й фашистську неволю. Все це наче страшний сон, не хочу і згадувати. Дякую богу, що дав мені сили і терпіння все це пережити, витримати. Зараз би жить та жить, а здоров'я вже зовсім немає. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 23 вересня 2007 р.).

СОВГИР Мотря Петрівна, 1923 року народження, народилася і жила в селі Чернеча Слобода Буринського району Сумської області.

Був такий випадок. Дружина і дитина померли від голоду. Чоловік поховав їх у садку. Наступного дня прийшов сусід і говорить: «У тебе вчора померла дитина. Давай відкопаємо, тіло і з'їмо, поки не залежалась». Так вони й зробили.

По селу ходили люди, яких називали ударниками. Це були безжалісні люди, які забирали все, жорстоко поводитися з тими, хто чинив опір. Вони ходили із здоровими металевими палицями, які на кінці були вищерблені. За допомогою їх шукали зерно, яке люди хотіли заховати.

Звичайно, багатші люди змогли виїхати із села. Тих, хто залишився, чекала голодна смерть. Люди кидали домівки і пробували дістатися до міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли. Старші прагнули врятувати хоча б дітей. Живі вже навіть не мали сили хоронити померлих. Вони лежали посеред дороги чи двора нікому не потрібні. Люди вимирали цілими родами, цілими селами. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Віта Говоруха у 2005 р.).

с. Воскресенка

САМОЙЛЕНКО Марія Іванівна, народилася 19 серпня 1926 року в с.Гамаліївка (нині с. Воскресенка). Освіта – 7 класів. Проживає в м.Буринь.

Жили ми дружною сім'єю: батько, мати, троє братів і дві сестри. А твоєї бабусі, моєї сестрички ще не було на світі.

Добре пам'ятаю 1932 рік. По хатах ходили «виконавці», перевіряли чердаки, стріхи, погреба, печі. Все вигрібали, забирали. Не залишали навіть на насіння те, що було заховано у вузликах. Навіщо все це робили, я не знала. Я знала тільки те, що людям нічого їсти.

Наша сім'я, слава Богу, не пухла з голоду. Батько був гарним майстром, мав столярний інструмент, був порядною людиною, спиртного зовсім не вживав. Він викладав у школі трудове навчання. Не регулярно, але все ж таки приносив хліб.

А ще у нас була корівка – годувальниця. Молока давала мало, але на нашу сім'ю вистачало. Інколи батько їздив у місто, щоб обміняти хустки на продукти. Привозив трішки пшона, муки чи картоплі. А ще у нас були ступа і жорна. У ступі товкли кользу на олію. Пам'ятаю, як мама напече коржиків наполовину із половиною, і пір'їнкою, вмоченою в олійку, помаже. Як це було смачно. 1933-й рік був жахливий. Страшно було ходити вулицею. Батьки не дозволяли виходити з дому, бо проходили чутки, що діти зникають безслідно.

Село неначе вимерло. Скрізь високі бур'яни. Транспорту в селі ніякого. Інколи проїжджала підвода, щоб погрузити померлих і відвезти на кладовище. Там їх ховали в одній ямі по 20-30 осіб.

Було багато біженців. Опухлі від голоду люди просили чогось їстівного. Інколи мама виносила їм картоплинку чи жменьку кукурудзи. Тяжкі були ті часи. Та наша сім'я, слава Богу, вижила. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко, 16 вересня 2007 р.).

НОРЕЦЬ Марія Павлівна, 1914 року народження, освіта 3 класи. Зараз пенсіонерка. Має одного сина, двох внуків, трьох правнуків, одну правнучку. Проживає в м.Буринь.

В період колективізації наша сім'я записалася в місцевий колгосп, потім це був радгосп «Улянівка», а зараз ліквідувався. В той час я працювала в ланці за трудовень, нічого за це не одержуючи. 1932 рік був врожайним на все. Після жнив зерно вивозили не тільки з колгоспу. Ходили по хатах організовані бригади чоловіків, які забирали зерно, буряки, картоплю. Не залишали навіть на насіння. Почався страшний голод. Їли свиріпу, кользу, пекли коржики з полови. Люди вмирали на ходу. Ховали їх без гробів, бо майже кожен день хтось помирав. Не було жалю, не було сліз. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко, 16 вересня 2007 р.).

ГНІДЕНКО Харитина Іванівна, 1909 року народження, в школу не ходила, лише навчалася в лікнепі. Проживає в с.Воскресенка Буринського району Сумської області.

Коли організовувався колгосп, наша сім'я вступила туди. Під час голоду я вже була замужем, мала двох дочок. Ходила працювати в колгосп, бо там давали в день по 100 грамів хліба (якщо його можна так назвати) і по ложці каші, яку варили в спільному казані. Зерна не було. Корів, коней забирали. Найтяжче було зимою та весною 1933 року.

Я сама хоч і була пухла, та чудом вижила. Слава Богу, живими zostалися і мої дочки. Їли все, що тільки можна було. Свекруха пекла млинці із полови, акації. Весною збирали молоді гілочки та листочки. Чоловік іноді кудись їздив, вимінював полотно, хустки на щось їстівне. Так ми й жили. Тяжкі були часи. Зараз мені теж нелегко. Залишилася сама в хаті. Дочки мої вже на тому світі. Та ходять до мене внуки, правнуки, отримую пенсію. Все в мене є, та тільки здоров'я вже немає, а Бог на світі держить. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 23 вересня 2007 р.).

ЗЛОБА Марія Іванівна, 1916 року народження. У школу не ходила, лише навчалася у лікнепі. Пенсіонерка. Виростила шестеро синів. Діждала 12 внуків, 7 правнуків. Все своє життя проживала в с. Гамаліївка (нині с. Воскресенка).

Жили ми дуже бідно. Мені було 17 років, коли почався голод. Я працювала в колгоспі на різних роботах за їжу. Особливо був тяжкий 1933 рік. Люди їли різні трави, ловили рибу, черепашки. Мама пекла коржики з кропиви, з липової кори. Їли цукрові буряки.

Весною збирали на полях мерзлу картоплю, потім товкли її в ступі, розмішували з водою і пекли млинці. Давали нам потроху, бо можна було наїстися і вмерти. Не доведи Господи таке пережити. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 30 вересня 2007 р.).

ВЕРЕМІЄНКО Іван Мусійович, 1923 року народження, пенсіонер, учасник бойових дій. Має троє синів і дочку, вісім внуків, трьох правнуків. Проживає в с. Воскресенка Буринського району Сумської області.

В 1933 році мені було 10 років. Пройшло вже 74 роки, але забути цього лихоліття не можливо. От тільки згадувати дуже боляче.

Я був тоді хлопцем, не зовсім розумів, чому воно так сталося, я знав тільки одне – хочеться їсти.

Найважче було до середини літа 1933 року. Закінчились хліб та картопля. Люди почали харчуватись зеленню: збирали трави, сушили, перемелювали на муку і пекли «хліб», використовували дубову кору. Люди пухли і навіть помирали голодною смертю. Деякі їхали в «хлібні краї». Наша сім'я була в Гамаліївці, харчувалась так, як і всі, пухли, але вижили. А ще в колгоспі варили баланду і роздавали без хліба тим, хто був спроможний виходити на роботу. Так що я знаю ціну хлібові. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 30 вересня 2007 р.).

ТИМОШЕНКО Ольга Іванівна, 1917 року народження, пенсіонерка, одинока, дітей немає, живе в с. Воскресенка Буринського району Сумської області.

В 1933 році мені було 16 років, тому я добре пам'ятаю ті жахливі часи. Жили ми в с. Неплюївка (нині Успенка). Селяни були без їжі, а робочі не голодували, бо держава вивозила хліб у міста. Люди ходили туди вимінювати одяг на хліб. Щоб вижити вживали в їжу все, що рухається: собак, котів, щурів, горобців. До «борошна» із дрібно перетертої половини додавали буряк, мерзлу картоплю, суху лободу, кору дерев, аби чимось наповнити шлунок. Щодня мерли люди, бувало, що цілими родинами... Зайшов якимось до нас сусід, весь опухлий від голоду. Мама дістала з печі печену картоплю. Він просить хоч чогось поїсти. Мама дала кілька картоплин, тільки попереджала, щоб не їв багато, бо помре. Але він не міг утриматись, бо хотів хоч перед смертю наїстися. Наступного дня його не стало.

Трохи краще було тим, хто жив біля поля. Можна було назбирати мерзлої картоплі чи буряків. Чимало померло людей літом, коли достигало жито. Натруть колосків, наїдяться зерна та й падають. Закопувати було нікому. В одну яму ховали по кілька людей і лише

трохи прикидали зверху землею. Не дай Боже таке кому пережити. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 30 вересня 2007 р.).

с. Михайлівка

МІНЕНКО Олена Никифорівна, народилась 11 серпня 1924 року, закінчила 7 класів. Зараз пенсіонерка, живе в м.Буринь з сином і невісткою. Має внука і правнука.

В ті часи наша сім'я жила в с. Михайлівка. Голод пам'ятаю добре, та й як те не запам'ятати. По хатах ходили виконавці, щоб все вигребти і забрати. Для чого це робили? Я не знаю. Я знала лише одне – хочеться їсти. Ми з голоду, слава богу, не пухли. Трохи наховали зерна. Було батько на жорнах перетре на муку, а мати зварила затірки та добавить туди кропиви чи лободи. А ще варила буряки. Сусідка часто приходила просити буряки. Пам'ятаю, мати дала їй два. Один, доки сусідка була в нас, з'їла сирым, інший віднесла дітям. А через кілька днів і вона померла. Не було ні жалю, ні подиву. Часто, де знаходили мертвого, там і закопували: край дороги, на городах. Але, на щастя, це продовжувалось недовго. Ті, хто дожив до нового врожаю, побачили, що життя продовжується, стає кращим. Хто пережив той трагічний 1933 рік, не може кинути крихти хліба, бо болить душа, як згадає минуле. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Демченко 21 жовтня 2007 р.).

Великописарівський район

Сільських рад – 16

Виявлено жертв голодоморів – 4535

КРИСЬКО Ганна Іванівна, 1917 року народження. (На фото).

Голодомор 1933-го року я пам'ятаю дуже добре. Він змусив нас страждати. Наша сім'я була невеликою, порівняно з іншими, троє дітей, батько, мати і бабуся. Були ми небагатими, мали одного коня і коровку. Через це прийшли і забрали у нас все, бо вважали батька куркулем, не залишили навіть жменьки зерна. Батько не хотів віддавати корови, через це забрали й його.

Брату Віті тоді було 7 років. Він узяв вузлик квасолі і хотів заховати, сів на печі й положив його за спину. А активіст Моїсеєнко Микола Свири-

дович, побачивши це, схватив Вітю за вухо. Вітя взяв та й розсипав квасолі (її було близько одного кілограма). Микола Свиридович його за це дуже боляче вдарив. У нас забрали все, навіть одяг. Люди їздили на Західну Україну і міняли вбрання на їжу, а в нас нічого було везти на обмін. Згодом від голоду померла мама, а ми залишилися з бабусею, якій було тоді 61 рік.

На той час мені виповнилося 16 років, моя сестра мала 13 років, а брату Віті було лише 7 років. Дехто ходив на поле збирати колоски, а нам заборонялося. Вижити фактично було нізачо, нас скрізь прислідували. Ми мали другу бабусю, вона жила на Старій Рябині. То я було побіжу туди вночі, бабуся Орина дасть мені півлітра молока, ми із вдячністю розділимо його на чотирьох. А потім в неї забрали коровку, і вона також померла від голоду. Неподалік від нас стояла колхозна комора, там миша прогризла маленьку дірочку і звідти сипалося насіння чи то люцерни, чи то клеверу. От я побіжу туди швиденько, трошки принесу, а бабуся помне його у мисці, зваре та й поїмо.

Сестра Марія не витримала голодних днів і померла, а ми продовжували жити. Поруч померла уся сім'я наших сусідів (їх було 9 осіб), залишився лише маленький хлопчик Ваня, йому було років чотири. Він прийшов до нас зовсім пухлий, ну, бабуся і дала йому супу, а одна сусідка винесла картошину. Та це його, на превеликий жаль, не врятувало – він дійшов до свого двору й упав, піднятися Вані не судилося. Отаке страшне те життя!

Ми вижили чудом. Та тільки після цього голодомору нас ніде не приймали на навчання, бо ми були діти куркулів. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Шкафенко у 2007 р.)

ЩЕРБИНА Мотрона Андріївна, 1918 року народження. (На фото часів війни вона в центрі).

1932–1933 роки я пам'ятаю добре, не можу забути те страхіття голоду, хоча була тоді ще невеличкою. Жила у великій працьовитій сім'ї: дідусь з бабусею, батько, мати, дядько по батькові і нас троє дітей. Я була найменшою, все пасла гусей. У роки колективізації в нас забрали і корову, і гусей, і картоплю, навіть посівний матеріал. Та ще й з хати вигнали, її забрали під дитсадок. У цей час була зима, ми залишилися без нічого...

Нас приймила тітка, батькова сестра. Жили ми в неї не довго, коли трішечки потепліло, перебралися в са-

рай, що знаходився на краю села. Хата там згоріла, а сім'я вся померла від голоду, їх було аж 11 чоловік.

Старші діти розуміли, що таке, коли нічого їсти. А я все в мамі запитувала, коли вже буде що вечеряти. Я й досі не можу зрозуміти, як мама могла пережити оті страшні часи. Для того, щоб нагодувати дітей, вона збирала сімена з бур'яну, товкла їх у ступі й пекла оладі. Та тільки на таких харчах не можна було вижити. Спочатку помер мій старший брат Іван, потім дядько Семен. І ми, напевно, пішли б із життя, якби батько, на відчай божий, не пішов би вночі до млина. Йому якось вдалося залізти під млин і вкрасти мішок отрубів. На вулиці вже починало пробиватися тепло, з'являвся перший молодий бур'ян. Ми були вже всі пухлі, але живі.

У нашому селі голод забрав багато людей. Я пам'ятаю, що йдеш було вулицею, а по дорозі то там лежить мертвий чоловік, то там зустрінеш такого, що ледь дише... А там сидить пухла дитина і просить їсти. Пам'ятаю, як усі в селі говорили, що в тітки Марусі Крищенко увечері було двоє дітей, а вранці їх уже не стало. Люди казали, що вона їх задушила, відвезла на залізничний вокзал і покинула там. А бабуся розповідала, що в сусідньому селі Добрянське люди вимирали вулицями... Страшно навіть згадувати про ті страшні часи! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Шкафенко у 2007 р.)

ДУДКА Тимон Моїсейович, 1917 року народження. (На фото).

Голодомор 1933 року я пам'ятаю, як сьогодні. Він боляче вдарив по моїй родині. Померли дід Федір, дядько Василь та дядько Степан, тітка Марія і дев'ять членів їхніх сімей. Багато моїх товаришів, однокашників покладено в загальну могилу-яму: Приходько Павло, Затулій Семен, Куліш Григорій та інші.

Я очевидець багатьох випадків, коли забирали все з погребів, комор, витягували з печей горнятка з кашею. Діяли спеціальні команди, які

формувались органами місцевої влади. У діда Федора забрали навіть квашені буряки. В моєї хрещеної матері знайшли клунок проса. Дочка не віддавала його. Досмикались до того, що він порвався, і просо висипалось у солому, якою була застелена долівка. Таким чином воно зосталось. Його потрошку хрещена змітала, товкла в ступі, і так перебивались. На нашому кутку з половини хат, де позабирали все, людей повиганяли і позакривали оселі на замки. Так, сім'ю моєї майбутньої дружини викинули на мороз. На ніч їх кума прихистила. Жінка відкрила свою хату, лихий приніс чоловіка на прізвище Грицай, котрий вигнав її і почепив замок. Траплялися й добрі душі. Колишній голова колгоспу Іван Петрович, бувало, прийде на пасовище, де ми пасли корови, одного-двох залишить біля череди, а решті: «А ви йдіть, хлопці, табак пасинкувать». Там варили галушки або кандьор із пшона, або капусту. Це якоюсь мірою рятувало нас від голодної смерті. Як нам з матір'ю вдалося вижити? У нас на горищі висіла висохла шкіра теляти. Мама ділила її на шматки, обпалювала на вогні, обдавала окропом, обшкрібала і варила холодець. Дуже важко про це говорити, але треба, бо то була велика наруга над українським народом. Про це заявляю я, той, хто відчув страшну трагедію на собі й на своїй родині. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Шкафенко у 2007 р.)

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Марфа Прокопівна, 1915 року народження. (На фото праворуч).

Голодомор 1932-1933 р. був дуже тяжким і страшним. Сім'я у нас була великою: шестеро дітей, батько, мати й дідусь. Батько наш працював за п'ять кілометрів від села на цукровому заводі. Ну, вже дожилися до того, що в нас нічого не було. Нічого! Батько працював на заводі, то йому час від часу вдавалося вкрати жменьку жому. Він приносив його додому. Мати десь розжила ще сіменів з буряків. І ото перемішає, перетре їх із жомом, зробе кожному по оладю, та й їли.

Брат із сестрою не витримали голоду і померли. Як тяжко втрачати рідних людей!.. У родині я була найстаршою, от і пішла в поле збирати колоски. Та звідти мене прогнали, ще й осудити хотіли. Хіба це справедливо? Ми мали коровку-годувальницю, вона трохи доїлася. Завдяки їй ми й жили. Згодом вона захворіла й пропала.

Кожного дня я бачила, як гинуть вже пухлі від голоду люди. Повірте мені, це дуже страшно. Люди один одному ставали ворогами. Навіть окремі батьки своїх дітей вбивали. А пізніше тяжко картали себе, що такий страшний гріх взяли на душу. Мені й досі сниться усе це. Я навіть не знаю, як ми вижили! Здається, що тільки отой

жом, що приносив батько, нас і врятував від голодної смерті...
(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Шкафенко у 2007 р.)

МАЛЕЖИК Уляна Гнатівна, 1915 року народження.
(На фото).

...Голод уже був у Харкові. Ми всі були виснажені, але якось ще трималися, бо на заводі чоловікові давали пайку: суп і соєву запіканку. Суп він з'їдав сам, а запіканку привозив додому. У цей час почалося щось моторошне: люди вбивали одні одних. Якось я пішла на базар купити зерна. Батько наш зробив маленький млинчик, і ми могли намоти борошна, щоб спекти хліб.

Ми тоді ще не знали всіх масштабів голоду. У Харкові в нас свого помешкання не було, наймали кімнату.

А родичі з Рябини сказали, що в селі можна купити хату.

Ми й переїхали. Зупинилися в нашої родички Орини Степанівни. Хату купити не вдалося.

А перед цим у Рябині по хатах ходили активісти, забирали не тільки зерно, а й картоплю, посівний матеріал – усе чисто забирали. Навіть те, що було зварене в печі: борщ, кашу. Не жаліли ні дітей, ні старих, ні жінок. Прийшли до Косяк Марії Федорівни. Чоловік її був на роботі. Вона – вагітна. Забрали все, що тільки можна. Їй вдалося заховати малесенький мішечок із зерном. Та активісти це помітили й вирвали той мішечок у неї з рук. Тоді навіть уповноважений з району заступився за неї та його не послухали...

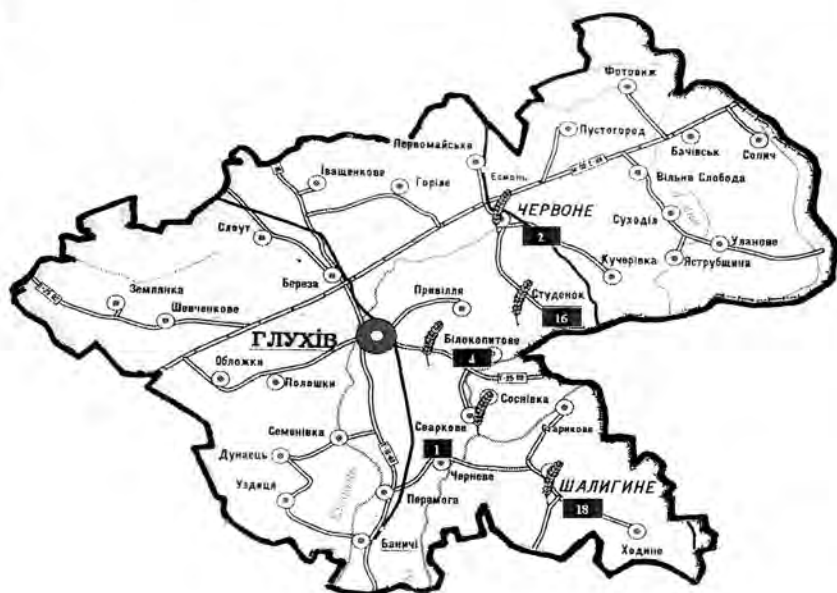
Ми привезли з Харкова мішок сухарів. Через тиждень уже нічого не залишилося – роздали голодним родичам, односельцям. Прийшов мій родич – красивий молодий парубок: «Уляно, дай перед смертю чогось поїсти». А в мене вже нічого немає, тільки полова й залишилася. «Дай хоч полови», – просить. Забрав ту полову і пішов, притискуючи її до рота. Через кілька днів помер. Перед цим з голоду помер мій дядько.

Ми, мабуть, не вижили б, померли голодною смертю, але допоміг щасливий випадок. Нам допомогла Ганна Михайлівна. Забрала мого чоловіка до себе в колгосп техніку ремонтувати. За це пообіцяла допомогти сім'ї продуктами. Я залишилася в Рябині з сестрою. Від голоду нам ставало все тяжче. У нас був город, я там посіяла просо. Через силу ходила його полоти. Одного разу повертаюся додому, а там мене чекає чоловік від батька, який привіз трошки борошна, гречаної крупи, меду. Це й був наш порятунок від голодної смерті. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Шкафенко у 2007 р.)

Глухівський район

Сільських рад – 33

Виявлено жертв голодоморів – 41

ГУДОВА Олена Василівна, 1926 року народження, усе життя прожила в селі Гудове Глухівського району Сумської області. Нині мешкає в м. Білопілья Сумської області.

Мені лише сім років було, я тоді мала була, тому багато чого не пам'ятаю та вже від слів своїх старших братів і сестер запам'ятала ті жахи, які були в селі 1933 року.

У нашій родині було шестеро дітей, а після 1933 року залишилося тільки троє. Розповідали, що старша сестра з голоду опухла, її тіло батько відніс і закопав. Ще у мене сестра була, найменша, її і назвати не встигли, бо народилася і через кілька днів померла. Мати дуже побивалася, але горювати не було часу – треба було нас трьох годувати.

Їсти було нічого, спочатку їли те, що залишилося з харчів (трохи зерна, буряків), а потім викопували з землі корінці і смотали їх – це нам були і солодоші, і їжа. Потім брата мого Степана не стало. Він пішов шукати нам їжу і не повернувся, тіла його ми також не знайшли.

Доказів людоїдства в нашому селі не було. Проте говорили, що сусід наш Гавриленко Олексій, був відлюдкуватим, жив сам, дітей убивав і їв. Батько наш ходив до нього, але ні доказів, ні Степана не знайшов.

Одного разу був випадок, що наш батько знайшов у землі торішню картоплю. Оце, пам'ятаю, обід був, тоді здавалося, що кращого нічого не їла в житті.

Багато в селі померло 1933 року, особливо дітей, бо дітей було багато, а їсти нічого, але ми якось пережили... (Зап. студентка факультету іноземних мов СумДПУ Богдана Горболіс у 2006 р.).

с. Червоне

МАЖУГА Кіндрат Устимович, 1919 року народження, який у 1932–1933 рр. мешкав у селі Есмань (тепер Червоне) Глухівського району Сумської області, нині проживає у Сумах.

У ті часи усі, хто мав плуга, коня, вважалися куркулями. Наша родина була заможною, тому одного разу прийшли активісти і забрали все господарство, навіть хотіли вислати батька. Після цього обшуку були ще численні перевірки – з'ясовували, чи нічого не приховали.

Сім'я складалася з чотирьох осіб: батько, мати і двоє дітей. Усі четверо витримали голодомор. Пам'ятаю, що доводилося ходити

ПРИЛЕПА Ганна Петрівна,
1913 року народження. Нині про-
живає в м.Суми. (На фото).

В 1933 году проживала в с.Вікторове Сумской области Глуховского района.

Был у нас колхоз. Я робила в колхозе: жала, молотила. Было мне тогда 20 лет. В школу не ходила – не пустили тоді. Всі тоді були голодні, ноги пухлі, та й самі пухлі, йшло-йшло звалилось і вмерло.

Нічого було тоді кушать. У мене свекр був, он робив не в колхозе, а в лесничестве. Так він договарі-

вался с начальством – просо йому давали. Просо ми сіяли, така ложечка була – ми молотили. Оладі тогда пеклі из липових листей, в лес ходілі рвали. Не олади тогда називались а по-другому как-то. Ели тогда еще лободу, свинячу, казали, чи собачу. Ну вже позабувала, не помню я. Оце ходили – вмирали. Оце хто вмер, того не хоронили в одну яму – скинули та й закопали. Ще трохи живих за-копували.

Вмирали всі: і діти, і дорослі. Жили тоді в сім'ї: я, свекр, свекруха, чоловік і 2 дівери (брата). 1 декабря 1933 года роділа сина. В нашій сім'ї нехто не вмер. Їсти було нічого, а дитину кормить надо було. Дитина дуже кричала, тошо їсти не було.

Був один случай, шо ми спекли хлеб, намішалі листя, собирали в лісі все подряд, і оце ж просо, шо дали. І зайшов потом один мужчина, просив, падав, був уже голодний, і свекр отдав оцю хлібину, а прийшли оце додому, а їсти хочется, а хліба нема, і потом, как раз-казал свекр, что отдал хлеб мужчине, а потом нашли етого мужчи-ну мертвого, и хлеб съел и умер – не себе, не другим. І не хліб тода

називалось, а мамалиг'а какая-та. І кусок бил маленький, і одному человеку не хватило б.

Ну, я так уже більше нічого не помню, уже 93-й год. (Зап. учень 8-В класу ССШ №9 м.Суми Ян Зайцев у 2007 р., керівник – учитель української мови і літератури О.Є.Бондаренко).

Конотопський район

Сільських рад – 30

Виявлено жертв голодоморів – 234

ПИРЛИК Андрій Миронович, 1922 року народження, житель с. Грузьке Конотопського р-ну Сумської області.

Родився я 30 вересня 1922 року. Пережив роки голодомору 33 і 47 р.р., колективізацію, воював на Великій Вітчизняній війні.

Сім'я була велика. Серед своїх сестер і братів я був найменшим – шостим. Батько і мати були звичайними селянами. Найбільш, що запам'яталося це те, що люди тоді були дуже добрі. Як тільки тяжко не жилося, що не приходилось тільки їсти, але люди між собою мирили, ділитися, щоб щось було поїсти.

Сім'я сідала їсти завжди разом. Мати зварить щось у чугунку, поставить серед столу і всі сьорбають ложками з нього. Та все батько запрошує матір за стіл з ним їсти, а вона відповідала, що наїлась, коли варила. Тільки-но поїли, мати забирала чугунчик і стоїть біля печі вишкрябує щось з нього. Така душа була в неї добра, головне, щоб діти і чоловік були ситі. А ось, коли прийде літо, то це було справжнє свято для нас. Побіжимо у ліс – наїмось ягід і матері їсти не доводилося варити. Ягоди рвали, щоб поїсти і повезти на базар продати. Бувало мати закриває на зиму одну баночку, то відкриваємо її тільки на свято. По ложечці вкинемо в чашечку і п'ємо чай. Таке було смачне! А насправді і не відчувався смак ягід, один кип'яток п'єм і бережемо ту баночку до наступного свята. Так я – всі старші брати та сестри вже десь працювали. А на мені було щавлю нарвати. Та і щавлю тоді попробув знайти. Я ходив його рвати аж до мельні, що була за Ретиком.

З років колективізації пам'ятаю таке. Люди не знали, що це таке і ніхто не хотів йти в колгосп. А в колгосп з кожного двору потрібно було привести коня, плуг, сіялки. Корів не забирали. Хто не хотів йти в колгосп, в того описували господарство і забирали, а людей виселяли. Заможних селян називали куркулями, їх виселяли на Урал, а бідних розселяли по району.

Наша сім'я не дуже голодувала. Старші брати всі працювали, а батько контролером працював на двох млинах, то хоть жменьку муки мав на день. Було таке, що раз вийшов на вулицю і бачу, як по два, три чоловіки йдуть із Західної та Південної частини країни. Люди падають під забором із пухлими животами і їдять морозок, говорячи, що він у них не росте.

У 1938 році пішов працювати у Кролевець в артіль «Метал» ім. Кірова, та назву тодішню я не зовсім пам'ятаю. А зараз він завод металургійний. Тоді виготовляв крани для води і газу, а ще чугунки, ліжка. Пам'ятаю, на території заводу була тюрма, але була не діюча, а слугувала для складу і жили там люди з різних сіл району, які працювали на цьому заводі. (Зап. студентка ГДПУ Людмила Пирлик 5 жовтня 2005 р. Кер. А.Карась).

ЛЮБИВА Одарка Опанасівна, 1915 року народження, жителька с. Грузьке Конотопського р-ну Сумської області.

Життя в мене довге і було б дуже гарно, якщо воно було б таке щасливе, як довге. Але я ніколи не шкодувала, що прожила його саме так, ніколи не шкодувала, що на моєму шляху випало стільки труднощів, ніколи не тішила себе, адже кожній людині судилося те, що їй судилося.

Дитинство, як і все моє життя, було наповнене горем і слізьми. Такі були часи, не те, що зараз. У два роки я осталась сиротою, здавалося, одна-однісінька на цілому, білому світі. Але добрі люди допомагали, далекі родичі стали найріднішими. Так минали роки, здавалося, що я не жила, а просто виживала.

У 10 років пішла у найми до пана. Працювала там нянькою. На той час це було найкраще, що можна було вигадати. Пан був чемний чоловік. Завжди допомагав, у чому міг. А я боса, голодна, тішилася тим, що все ж таки мені пощастило. Старалася з усіх сил.

Виповнюється мені 15 років. В цей вік я вважала себе дуже дорослою. Я сама відповідала за своє життя. На цьому моє дитинство закінчилося. Далі підуть дуже тяжкі, але, водночас, щасливі роки. Іду працювати в лісництво. Попрацювала там 2 роки. Цей час мені здавався найкращим за все моє попереднє життя. Не подумайте, що було легко, було дуже тяжко, це „адська праця“, але все ж таки я знала, що голодною я не залишуся. Потім пішла в колгосп. Один гарний спомин є, що в саме ці роки вийшла заміж за дуже гарного чоловіка, який протягом свого дуже короткого життя робив все так, щоб було мені, а згодом і дітям, легше.

1933 рік – голодний рік.. Це горе, яке не минало жодну з хат. У нас вдома не було крихти хліба. Що там говорити про хліб, жодної картоплини, жодної цибулини, бурячини, одним словом нічого. Виживали тим, що їли лободу, акацію, інші трави. Одного разу наліпила млинців з акації. Дуже чоловікові сподобалося. Цю страву я робила найчастіше. До цих пір дуже вдячна моїй сестрі, якщо б не вона, напевне, всі б померли б. Вона в городі працювала поваром і завдяки цьому ніколи мала змогу передати нам хліба. Це таке було щастя. Але ж все ж таки вижили. Я згодом народила дочку Олександру. А в 1940 році і сина Михайла.

Війна забрала в мене чоловіка, залишивши мене саму з двома дітками, яких я була повинна прогодувати і поставити на ноги. Не лише в мене така ситуація була, а в багатьох жінок нашого села. Чоловік, який завжди мене підтримував, не прийшов. Я залишилася не лише без батька і матері, а й без чоловіка. Про війну, я можу казати лише те, як я тяжко працювала в цей період, щоб вижити. В хатах панував не лише голод, але й холод. Адже чоловіків в селі не було, заготовляти дров також було нікому. Мусили ми, жінки, брати дерев'яні сани, бросати голодних дітей дома і йти в ліс по дрова.

Серце кров'ю обливається, коли я згадую один з таких вечорів. Приходжу я втомлена з лісу, заходжу в хату, а мої діточки долівку

дять. Що я можу ще сказати? Можу сказати, що як такої війни в селі Грузькому не було. Літали лише бомбардувальники, від яких ми ховалися всією вулицею в погріб до сусідки Марусі. Цей погріб був найбільший і найглибший, був нашою другою домівкою.

Влітку було легше тим, що їсти було, але чоловіків не було, в цьому плані було набагато важче. Всю чоловічу роботу робили жінки: садили, копали, жали, косили, орали.

Після війни стало легше, але не мені. Як була одна, так і залишилася, не прийшов чоловік. З болем в серці чекала я його і вірила, що прийде мій рятівник. Але див не буває. Змирилася я з тим, що дітей ставить на ноги прийдеться самій. Післявоєнна розруха заставляла працювати ще більше і більше. Потім знову голод, який ледь-ледь не забрав моїх діточок.

А що ми їли? Їли ми те, що очі вважали за їстівне. І акацію, і лис-
тя, трави, пшеницю, картоплю. І не зважали на те, що картопля гни-
ла. І одного такого вечора, коли ми їли гнилу картоплю, Шура поча-
ла хвататися за живіт і сильно плакати, згодом і в Михайла заболів
живіт. Через дві години вони лежали безсилі. Для матері немає
нічого гіршого спостерігати, як діти помирають. В них було дуже
тяжке отруєння, якщо б не наша сусідка Маруся, не хочу і думати,
щоб могло статися. Якимось чином вона їх вилікувала. Я й донині
дуже вдячна цій чудовій жінці, яка завжди допомагала, чим могла.

Зрештою всі труднощі поступово минали, а я жила лише для ді-
тей. (Зап. студентка ГДПУ Оксана Колесник в с. Грузьке 3 грудня
2005 року.).

с. Козацьке

МОСКАЛЕНКО Микола Олексійович, 1920 року народження,
житель с.Козацьке Конотопського р-ну Сумської області.

Голодомор дуже болюча тема, яку я згадую неохоче. Але все ж
таки розповім. Коли почався голодомор, мені було десь приблиз-
но 12 чи 13 років. Перша згадка була це те, що представники дер-
жавної влади їздили по селу і забирали все до останньої зернини,
не лишали навіть крихти. Батька не було, у матері на той час було
четверо (2 сестри менша та старший брат). Їсти було нічого, тому
приходилось їсти траву, мишей, різне коріння, гниляччя, (були ви-
зідки, коли люди їли людей).

А ось історія, яку мені розповіла мати. Біля нас жила жінка з дво-
ма дітьми, і ми з братом гралися з цими дітьми. Одного разу ми
прийшли до них додому і побачили закривавлену сокиру, ми спи-
тали, де її діти – вона нас вигнала. Ми прийшли додому і розповіли
матері. Мати забрала державну людину, і ми пішли до тієї жінки.
Зайшовши до хати, ми запитали, де її діти Вона сказала, що по-
мерли і поховала їх на полі. Він пішов на поле, але нічого не знай-
шов. Почали пошук і знайшли дома дітей. Вони були порубані і скла-

дені в бочку. У неї запитали, чому вона це зробила, а вона відповіла, що діти все рівно не виживуть, а так хоч вона залишиться. (Зап. студентка ГДПУ Тетяна Несвідоміна у 2005 р. Кер. А.Карась).

с. Сахни

САХНО Марія Олександрівна, народилася в 1925 році в селі Сахни Конотопського району Сумської області. У 1955 році переїхала в сусіднє село Бондарі, тут мешкає і до цього часу.

Крім мене, у сім'ї було ще троє дітей: Галина, Ольга, Наталя. Пам'ятаю, що трапилася велика засуха (навіть у колодязях вода повисихала). Хліба не стало. Мати з тіткою їздили в Конотоп у єврейський магазин «Турсін» продавати усе цінне – золоті сережки, хрестики, одяг, щоб купити хоча б шматочок хліба. А коли його зовсім не стало, почали їсти потовчене лушпиння, лободу, ялицю, гнилу картоплю. У колгоспі давали макуху, яка була надзвичайним делікатесом. Пізніше з'явилася садовина, що й допомогло вижити.

У 1933 році померло дуже багато людей. Покійників ховали в садах. До цього часу пам'ятаю, що в кінці городу на батьківському дворі був сад, де чорніло шість могил дітей, померлих під час голодомору. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Сахно у 2006 р.).

с. Жовтневе

ГРИЗУН Анатолій Пилипович, 1948 року народження, житель м. Суми.

Про голод у своєму рідному селі Жовтневе Конотопського району я, народжений уже по війні, дізнався з переказів рідних (до речі, село моє раніше називалося Кирилівка). Мій покійний дідусь, Сидір Харитонович Шурхно, кращий тесляр в селі, неодноразово казав:

– Отам у 33-му разом з односельцем Юхимом Клименком ми поховали тіло дівчини, яка невідомо звідки прийшла в наше село, щоб тут померти; а трохи далі, побіля

ставка, інші люди поховали якихось чужих чоловіків. Не було чим вивозити тіла померлих на цвинтар. Домовини ніхто не робив.

– Ну, а що врятувало нашу родину? – допитувався я, такий цікавий.

– Вдалося заховати мішок гречки від збирачів «лишків». То в розпал голоду допомагав ще й сусідові тим збіжжям. Крім того, приспішники примусової колективізації залишили нам все-таки корову.

– Як же це вони нас ошчасливили молочницею? – перепитую, бувало.

– У нас був чудовий кінь, породи арден, винятково красивий. Ще в часи НЕПу від нього не відставали перекупники з Конотопу. Коли настала колективізація, його забрали безплатно, але все ж таки зважили, що за такого коня потрібна хоч якась компенсація, тож і залишили корівчину, яка нас і виручила в той страшний рік. А коня нашого згодом колгосп продав військовій частині і гроші поклав до колгоспної каси.

Мама моя, Ганна Сидорівна, тоді була десятирічною і теж добре пам'ятає ті жахіття.

– Цей епізод у моєму серці навіки, – розповідає вона. – до нашої оселі ледве допленталась опухла молодиця з немовлям на руках: «Дядечко, порятуй, – ридала молода жінка, – тиждень нічого не було в роті! ... « Батько мій виніс їй кілька оладків з картоплі, які так і називали «картопляники» . Поїла вона смачно, перепочила – і далі понесла своє дитинча. Може, вижили, може, померли. Вони були не з нашого села. Трупів по бур'янах і канавах лежало багато. (Авт. рукопис).

Краснопільський район

Сільських рад – 18

Виявлено жертв голодоморів – 360

КАМИШНИКОВА Галина Пантелєївна, 1932 року народження Проживала в Сумській, Львівській та Волинській областях. П'ятдесят два роки працювала бухгалтером. Зараз на пенсії. (На фото).

Я родилася в тридцять другого році в селі Тимофіївці Краснопільського району Сумській області. Тридцять другий рік я не пам'ятаю. Ну по розказах моєї бабушки жить було дуже трудно. В сім'ї нас було троє. Мама ходила на ланку, батько в бригаді працював. Мамі на ланці давали по сто грам хліба на живу людину. Вона приносила і свій пай і мій – кор-

мила мене. Жувала, тряпочку напхне в рот – я цим жила. Ну, так баба потом уже в сорок сьомом році мені розказала, шо хотіла, щоб мама умертвила мене. Було каже: «Ольго, не дай їй день-два того хліба, шо ти приносиш, і воно помре. Нашо воно тобі нуже?» Ну, мама як мама, спасала дитину свою. Так ми прожили до війни, почалася в сорок першому – сорок п'ятому році. Нас евакуїровали в Курську область. В школу ходили при німецькій владі рік цілий, учили нас тому, шо не треба. В сорок третьому році мама в нас померла. Нас осталося три дівчат. Ну, було дуже трудно. А потом як ще голод настав (сорок шестой – сорок сьмой рік), ще гіше стало. Було прийду со школи (у дівчат були мами, так вони щось приготівлять напхат живіт), а я сама собираюся на луг збират кінський щавель – листя, і в ліс ходили за молодими листями липи, перекручували на мясорубку там чи помняли качалкой, добавляли якоїсь там жмихи, щоб спекти метерженики, ну і напхат животи. Батько, правда, старався тоже для своїх дітей, їздив в Западную (в Западной голоду не було), привозив нам крупы: ячменю, пшоно. Ми добавляли водички (молоко, правда, в нас було своє), варили якусь кашку. Ну і так вижили, слава Богу. В сорок сьмому році я кінчила сьмий клас і поїхала до дядька во Львов, поступила учитися, виучилася. Ну і в п'ятідьсятом году була вже самостоятельна. Прожила в трудностях в ніщєті, но живу і до сіх пор. Мені семсят пять років, а ще працюю і люблю землю. (Зап. студент філологічного факультету СумДПУ Антон Камишніков у 2007 р.).

САЄНКО Марія Трохимівна, 1924 року народження. Освіта – вища. Закінчила Сумський педагогічний університет. Учаси голодомору жила в с. Чернеччина, зараз проживає в с. Самотоївка. (На фото).

Як почався голодомор, я була ще дитиною, розуміла мало; якраз пішла в перший клас. Уже з самого початку жили ми бідно, бо в 1924-му обох моїх дідів розкуркулила радянська влада. У сім'ї моїх батьків було троє дітей: окрім мене ще старший брат і молодша сестра.

На початку 33-го пройшлися активісти по селу – прибрали все до рук: корову, коня, курей – усе в колгосп. З хати вигрібали до зернинки: зерно,

борошно, картопля – нічого не залишили. У діда був млин – забрали.

Батько наш, хоч як його не примушували, не хотів іти в колгосп. Від представників влади втік у Росію, у Красну Яругу. Там шив чоботи і продавав росіянам за борошно, хліб. Прийде вночі, принесе, що зміг, і назад тікає. Як зараз пам'ятаю – отакі величезні білі хлібини. У Росії білий хліб їдять, а в нас – лободу, калачики, бур'яни. Мерли люди, як мухи. Трупів підбирали по селу – хто де впаде. А в сусідів наших від голоду вмерла мати й донька, так син і батько з'їли їх.

Мій батько з дядьком втекли на Донбас, мати – за ними. А ми, малі, залишилися з тіткою. Важко було, а особливо – коли яка біда спіткає. Хоча воно все життя було, як біда. Одного разу десь дістала тітка продуктів, заховали їх у сараї на ніч. Я зранку заходжу, а з сараю собака вибігає – усе з'їв начисто. Ось і лишилися ми голодними надовго. А ще було, пройшла вісточка по селу, що активісти йдуть відбирати продукти. А в нас був шматок сала. Мені тітка дала його і каже: «Біжи куди-небудь!» Я й побігла. А один із активістів побачив – і за мною. Звичайно, дорослий чоловік наздогнав мене, малу, і відібрав. Я тоді довго плакала. А взагалі, страшні люди були ті активісти. Рили, копали, усе вигрібали: і в хаті, і в сараї, і в садку. А дітей малих просто так із хат за ноги викидали.

У школі нам готували лемішку. Учителька мене любила, так і зранку кликала, і після обіду для мене відкладала тарілочку.

У 1934 батько почав займатися пасікою. Ми переїхали в ліс. Якось так пощастило, що батько кмітливий був і крутитися вмів, от і жили якимось, не були пухлі. А поруч, у дядька, двоє синів померло.

А врожай у ці роки, не знаю, у кого як, а в нас був хороший. Тільки все забрали. Мішки з продуктами по селу везуть, а людям їсти нічого. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Чевгуз у 2007 р.).

с. Рязівка

ЛЕВЧЕНКО Ганна Савелівна, 1926 року народження. Народилася в с. Рязівка Краснопільського району, в 1970-х роках переехала до с. Стецьківки Сумського району.

Я була зовсім малою, мені виповнилось 6 років. Та я все добре пам'ятаю. Працювали мужики-односібники, у кожного була своя худоба, своя земля. Сіяли, обробляли свої наділи... тоді Сталін наказав усе забрати: худобу, вози, плуги. А тоді сказав: поставте молотарку на вигоні, хай звозять свої снопи, молотити. Зерно відправляли в державу.

Забрали усе: картоплю, зерно, капусту – усі харчі, лишилось лише те, що встигли сховати в провалля. Люди залишились голодні... 32 рік не був неврожайним. Просто виконавці Сталіна усе забрали. Вони ходили по хатах, нишпорили, із-за пазухи усе повитрушували.

Від нас недалеко, за 5 км, була залізна дорога – Краснопілля. Батько ходив туди щіпки ставити, щоб сніг на рейки не навідав. За кожного дня йому давали одну цілу білу хлібину. Оце батько принесе хлібину, мати розріже її натрое, мені, собі і батьку, оце ми з'їмо одразу все, а як що лишилось, то за пазухи, бо вранці виконавці прийдуть.

Весною легше було. Мама робила в економії і мене з собою брала, там давали їсти робочим. Там були і літом... щось дома посадили – горох. Так ми і вижили... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс в 2007 р.).

с. Мезенівка

КОСОВА Марія Сергіївна, 1929 року народження. (На фото)
Нічого надто незвичайного в моїй долі немає. Народилась я 20 червня 1929 року в селі Мезенівка Краснопільського району Сумської області. У родині нас було четверо: мама, тато, сестра Галя і я. Жили спочатку, як усі добрі люди – не багато, та й не бідно. Сестра була старшою на 3 роки. Мама з татом ходили на роботу. А яка тоді була робота? Мама полола буряки, батько теж працював на полі на молотарці в іншому селі.

Тяжкий тоді був час. Голодомор почався миттєво. Наче хтось закрив світ рядом – так стало нам жити тоді. Восени не вродила картопля. Та й чи лише вона?

Люди гинули, як комахи. Нас врятувало лише те, що тато працював у сусідньому селі Майському (тоді – Сахнянка). Тієї осені видали 8 кілограмів зерна. Вже ходили по дворах активісти, збирали все, що можна було взяти – картоплю, хліб, зерно, навіть жменю квасолі – й ту не залишали. Мама заховала ті бідні останні зернини під подушками на долівці.

Як говорять, добра людина – нерозумна людина. Якось до нас зайшла мамина кума – моя хрещена мати. А її чоловік був серед активістів. Жінка була худа-худа. Мама її пожаліла та й відсипали кружку зерна. На

слідуючий день прийшла вся бригада – і не залишилося ні крапельки пшениці. Отакі бувають люди! Але все ж вижили. Трималися за життя хто як міг: одні крали на полі колоски (що й ми робили), інші їли кору й листя з дерев.

Я тоді була маленька – чотири роки лишень виповнилося. Хоча все пам'ятаю і до цих пір. Коли з'явилася квасоля, ми почали їсти саме квасолиння зелене; у лісі ріс бур'ян, теж його їли, щавель, словом усе, що було можна. Ой, не хочеться й згадувати. Страшний був час, дитино.

Є одна подія, коли я зараз закриваю очі, вона повсякчас перед моїм зором. Коли прийшов чоловік маминої куми з активістами відбирати зерно, ми з мамою були в сінях. Вона пригорнула мене, щоб, бува, хто не зачепив. А найстарший із них подивився на нас зі злістю, вхопив мене за носа і, до болю його здавивши, гнівно прошепотів: «Щеня!» Це я запам'ятала на все життя.

– А що ви можете сказати за голодомор 1947 року?

– Скажу, що теж не солодко тоді жилося. Та все ж 33-ій рік був голодніший. Уже, правда, по хатах не ходили і не забирали. Розруха була після війни велика. Нікого із сіл не відпускали у міста, адже потрібно було відбудовувати село, країну. Уявляєте, навіть дерева фруктові, кущі обкладалися податками. Люди виживали якоюсь пайкою хліба та поганою юшкою, що готували в колгоспі та харчували працівників. Робота починалася зі сходом сонця, а із заходом ще не закінчувалась. Тоді мій тато, прийшовши з війни, дуже захворів – навіть піднятися на ноги не міг. У свої вісімнадцять я уже працювала в колгоспі. Хлібця давали менше, ніж сто грамів. Та деякі пристосувалися і ставали в чергу по другому разу. Побачивши таке, почали ділити хліб на дві частини. Таким чином свою пайку отримували за два рази. Тяжко було... А взагалі то погані були часи, багато людей так і не пізнали, що то значить щастя... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Бабенко у 2007 р.).

РЕЗАНЦЕВА Марія Матвіївна, народилась 28 березня 1920 року в с.Станове, Панаровського р-ну Курської області. В роки голодомору проживала в с.В.Бобрик Краснопільського району.

Мені було 16 год. Ходили буряки сапать Да! Ходила буряки сапать, пекли ладі з крапиви. Хто на сковородкі не допік, в обід клали на сонце, тада вставали з молоком їли. У кого молочко є, той остався живий, а в кого нема – пухли і мерли.

Я сама старша в сім'ї, а було іще шестеро дітей, сем душ дітей, но ми вижили всі. Їздили в Білорусію старцювали, давали нам картохи, а хто каже: «Хай вам Сталін дасть». Так ми хоть картохи наїлись в Білорусії. Привозили додому жмаки, пекли з них ладі. А хто не їздив, той і жавтило конське і щавель варили, і ладі пекли

Отак ми і виживали. Ну, то благодаря бога, шо корова була. А у кого корови не було, сиділи на траві, пухли от голода і мерли.

Начались жнива, серпами жали, в'язали снопи на валках, удвох носили до малатілки. Дуже важко і даром. Шо нам тоді платили? 20 копеек. Робиш, а потом підсчитают і ще й на следующий год остаєшся должним, нада одроблять. Отак ми й жили. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марина Лисенко СумДПУ у 2007 р.).

с.Рясне

БІЛОУС Олександра Семенівна, 1923 року народження, жителька села Рясного Краснопільського району Сумської області.

Помню, було мені десять років. Малою була, але ці годи дєтства навіки остались у пам'яті. Сім'я була великою. Батько й мати працювали всю жизнь на городі й нас четверо дітей привчали до роботи. Була в нас і корова, й кури, й утята. Осінню збрали непоганий урожай, такої страшної біди ніхто не чувстував. Пізньою осінню забрали батька. Судили й посадили в тюрму за те, шо не вступав в колхоз. Без батька було важко. Помню як з матір'ю прийшли якісь дядьки, забрали картошку, зерно, квасолі і даже сухарі. Мати плакала, а ми не понімали, шо случилось, потом мама розказала, що то були, і ці дядьки стали для нас врагами і страхом. Ну, конешно, жили як могли. Мати придумала міняти на продукти рушники, платки у Готні. Привозила картошку, муку, зерно. Та активісти тож не дурними були, узнали, шо мати наміняла їжі, прийдуть та й заберуть. Та не одні ми такі були, багато таких було.

Весною вернувся батько, больний, слабый. Його прислали відбувать роботи за містом жительствова. Весною ж умерли попухлі от голоду менші сестри – Надя і Оля. Батько заставив мене йти на роботу у колхоз на посівну, щоб і я не умерла от голоду. Нада у школі вчиться, а я на роботі. І правда за роботу нас годували. А дома ж їжі

вобщє не було. Ото насобирає мати листків лободи та міняним зеном заправить, еслі не одберуть його, та напиче коржів. А такі вони страшні коричньові та противні, а їси ж, бо більше нічого. Ходили собирать і колоски на поле, а шо з них за наїдок, тільки ще більше захочеться та ноги натрудиш, поки на поле дойдеш, драли й гнізда з горобцями, їли тих птичок маленьких, ото ще без пір'я, голопузків.

Літом 1933-го не стало меншого брата Вані. Тоже вмер от голоду. В началі літа мене взяли до себе дядько Василь і тьотка Варка. Дядько робив при больниці конюхом і завхозом. Пасла у них корову, поралась по хазяйству, а вони мене за це кормили. Так ото я й вижила. А в августі косили зерно, варили люди кутю, а організм одвик же од їжі, так ото тоді, мабуть більш усього і вмерло людей. І мої батьки так пішли на той світ.

В сентябрі прийшла я в школу, з сорока чоловік у мойому класі осталось сімнадцять.

А вобщє у селах творилось таке страшне! У кожній сім'ї багато дітей було, а їсти нічого, так ото і вбивали один одного. Родичі в мене у Бранцівці були, так розказували, шо одна жінка вбила свою дитину малу, порубала на куски й засолила в бочці. Потом годувала тим м'ясом остальних дітей. А у нас у селі померлих хоронили у братській могилі. Собирали трупи возом та й закидали в одну яму. Така могила є на нашому теперішньому кладбищі, отам коло больниці. Страшне робилось, хтозна як ми і вижили. Не дай, Боже, щоб повторилось таке страшне! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Катерина Король у 2007 р.).

сmt.Краснопілля

КОЗАЧЕНКО Ганна Андріївна, 1914 року народження, жителька сmt.Краснопілля.

Мати моя з батьком розлучилася, і жили ми у вітчима. У нього було десять десятин землі. Вітчим немолодий, здоров'я вже було в нього не те. А земля була отуди під гору, де Пригарівка. А тут стали зганяти в колективне господарство. Мати було агітує: та пішли, пішли в колгосп. А він перечить:

— Не хочу я, щоб і мої воли отак схудли, як колгоспні... У гарби бідну худобу позапрягали, «Чорноморця» день крізь день співають, а робота стоїть...

Перед різдвяними святами прийшла комісія. Майно, яке годяще, у колгосп забрали, хлібця трохи було— і те забрали. Горщики, що з квітами на вікнах стояли, розбили серед двору. А секретар сільради Саєнко Михайло змусив мене навіть роздягтися: гроші шукав...

Вигнали — і ми хто куди. Я — до тітки. Сестра Валя корови найнялася пасти. Дід Федір поїхав у Дніпропетровськ на заробітки, а мати

вже пухла лежала. Згодом мене рідний батько забрав: нікуди, дочко, не ходи, сказав, ні в кого не проси. Що в нас, те й тобі їсти. Косили спориш, рвали акацію, відтушували й пекли млинці.

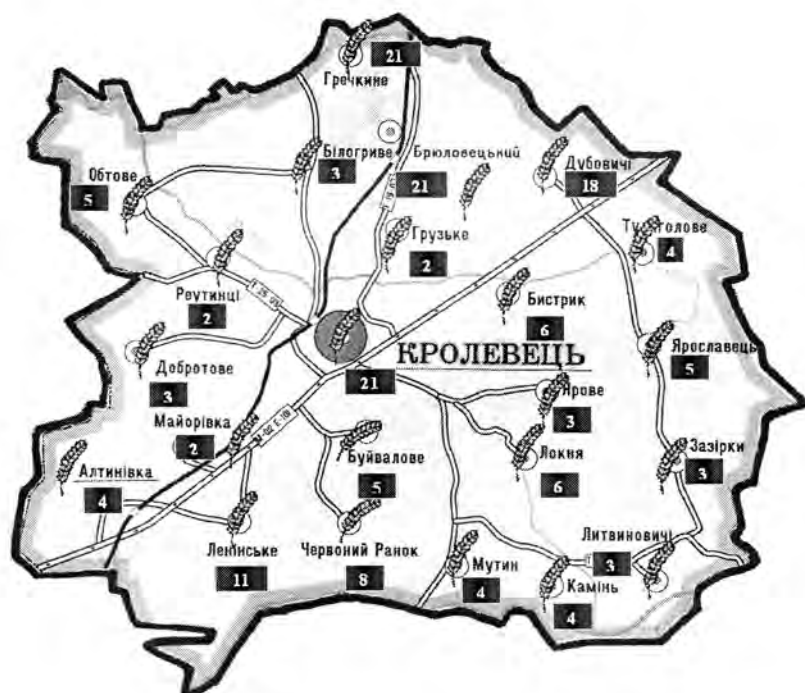
Ми, дякувати богу, не вмерли, а в селі мерців підвода не встигала збирати й закопувати. Діток-сиріт порятував патронат, який на селі з весни відкрили.

Ще, пригадую, одну жінку поклали на гарбу, де мертві лежали, а вона по дорозі на кладовище ожила, з гарби зіскочила і, скільки бігла-утікала, кричала не своїм голосом... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Шепеленко у 2007 р.).

Кролевецький район

Сільських рад – 22

Виявлено жертв голодоморів – 122

ПІШУН Олександра Іванівна, народилась 29 червня 1932 року. Освіта – неповна середня. Пенсіонерка, має двох дітей, чотирьох внуків, двох правнуків. Проживає в м. Буринь.

В голодний 1933 рік мені було більше року. Жила наша сім'я на околиці м. Кролевець: батько, мати і дев'ятеро дітей. Бабуся, яка жила в селі, багато розповідала про ті страшні часи. Сім'я наша дуже бідна, але дружна. Я була найменша в сім'ї. Мама дуже бідкалась, що я можу не вижити. Бабуся діставала із скрині кашемірові хустки, ішла на базар у місто, вимінювала картоплі, пшона та вузлик муки та й несла нам. А ще бабуся умудрялась десь роздобути кружечку молочка і несла мені. Так і вижили.

Дитинство було голодним і холодним. До заморозків бігали босі, бо одні на двох. В радгоспі пасли свиней, ходили в поле збирати картоплю. Допомогали батькам чим могли.

Пам'ятаю, як бігла боса із ферми додому через леваду, а на траві вже й іній виступив. Присяду, ноги прикрию спідницею, щоб хоч трохи зігрілися, та й далі біжу.

Все витерпіли, все пережили. То де ж те здоров'я буде? (Зап. Ю Демченко, студентка філфаку СумДПУ 23 вересня 2007 р.).

ПЕТРОВА Євдокія Іванівна, 1922 року народження, жителька м. Кролевець.

Куток, де жили, називався Борщівка. Дядько жав, пахав землю. А в 1930 р., як почалося розкуркулювання, він здав в колгосп коня і сам туди пішов. У 1934 р. я перестала ходити в школу із-за відсутності взуття. Чоботи були одні в старшої сестри. Як почалася голодовка, я почала ходити з матір'ю по селам по хатах – міняти матерію на їжу. Мати міняла, а я дитина просила, щоб хліба дали. Давали хто окрайчик, хто картоплю варену, а хто нічого не давав. Хто багатший, той нічого не давав. Зайшли до одних, там на погребках стояла картопля зварена, не дали і однієї.

А навесні, як стали городи орать, я ходила картошку по полю збирати. Не по полю, а дома там, де городи орють, там картошка, вона вже така суха, ну, понабираєм картошку, начистим і варим, пекли деруни і їли. Бідно жили. Но в нас ніхто не вмер. Була сім'я, ніхто не вмер. Ніхто не був пухлий. Сестра робила в ткацькій, а тоді бросила роботу у ткацькій і пошла на Піротчино, на торховище, там давали по два кілограма хліба, я тоді бувала по путі по стовбах і туда, вона мені хліба дасть, і тоді цей хліб потроху мати ділила і їли. Отож і жили.

А осінню вже пошла картошка, маслюки, стали ходити по маслюки в 1933 году. А голодовка почалась в 1932 году.

Йде чоловік голодний, впаде під тином, і стоне: «Дайте їсти». «Дайте їсти». Вже все готов. Нема. У Кролевці я бачила сама. Важ-

ко було. А в одної жінки, як була голодовка, вони поїхали в Москву на Балашиху. Син поїхав і дочки поїхали, а мати залишилась з хлопцем. Дак Ви думаєте що, хлопець умер з голоду, а кинулися його одівать, дак в скрині сахар. Грудочки всі поховані. Дак вона заховала і поїхала. А осінню ми вже пошли жить, картошка поросла, пошли маслюки.

Усе їли, і липу рвали, товкли і їли, бруньки всякі. Ну, ми собстенно таке не їли, бо я вже казала, що ходила по хліб, картошку збирала. А на базарі продавали і муку продавали і хліб печений продавали.

На нашому кутку померло не багато. Два чоловіки. Ну, я бачила, як під тином помер і хлопчик, а більш не знаю.

– А скажіть, не відомий Вам випадок людоїдства в селі, на Кролевеччині? Не балакали?

– Ну, ви знаєте, балакали.

– Ну, розкажіть.

– Ну, цього ж не можна казати.

– Можна, потрібно казати правду.

– Ну, як балакали, може, вони брехали. Казали, що двоє дітей пожарили, а чи правда чи ні. Цього не можна казати, ти ж не знаєш сам.

– Якщо ви кажете, що тільки двоє померли на кутку, значить, ви не знаєте, чи їх поминали.

– Та хто їх поминав. Убрали, закопали й кончено.

– А зараз згадують чи не згадують померлих від голоду.

– Ну це вже старі люди, вони одмирають. Вони старшого возраста, вже багато немає.

– А молодь як? Ви думаєте, знає про голод?

– Наша молодь? Да нічого вона не знає! Да не дай Бог отепер отакого, от тоді вони б побачили. А що тоді було, ніхто ж не знає.

– Євдокія Іванівна, скажіть, як Ви вважаєте, хто винен у цього голодоморі?

– Розкулачили людей, забирали у них і хліб, і все, у тих хто багатий, а їх забирали... І тоді почався голод. (Записав Анатолій Карась, директор Кролевецького районного краєзнавчого музею 15 липня 2005 р. в м. Кролевець).

СИКАЛ Олександра Василівна, 1921 року народження, жителька м. Кролевець.

Голод страшний був. Ми дуже голодували. Ну да пережили. Ну, я багато розказувать не буду. Це ціла Біблія. Ну, як ходили картоплю гнилу собирали, а мати вже щось напече. Голодовка була. Так уже хто куди попало їхав спасать душу.

А було таке время, що батько пошов в радгосп робить, так давали отаких два кусочки хліба матері й батьку, а нас тройко дітей. Дак самі по кусочку з'їдять, а по кусочку додому, нам. А ми було трое, я,

брат і сестра. Несу сестру на руках, квасолину на двоє перелома-
ли, меншій дали половинку..

А в батька і кінь був тоді, як отож пошла колективізація, в 1929
году, а батько все їздив, куди вже, я не знаю, куди все пішло. А
сам у Донбас поїхав, приїхав немає ні землі, нічого. А то було
тоже, що привезли хліба, так поїмо, а було що клевер рвали, го-
ловки да товкли, да м'яли. Як було той хлопчик, ровесник із нами,
прийшов у хату і каже, що це ми вже не помрем. Ні, детка, не
помрем. Я вже нашов зелених калачиків, зілля таке, й наївся, уже
не помрем. Дала йому мати отакий дерунчик, вийшов і коло дво-
ру вмер. Розкажіть тепер за це. А батько й матір поїхали в Моск-
ву, а його залишили, бо тут були дядько й тьотка. Вмер він і по-
хований на городі, тепер уже ледь могили видно. *(Записав Ана-
толій Карась, директор Кролевецького районного краєзнавчого
музею у 2005 р. в м. Кролевець).*

с. Безкровне

КУЩЕНКО Іван Антонович, 1920 року народження, житель
с. Безкровне Кролевецького району Сумської області.

Я був в той час ще дуже маленьким хлопчиком, але пам'ятаю.
Мій батько був столяром і міг робити дерев'яні ліжка, шафи, столи.
За ті гроші чи продукти, які платили люди за роботу, ми й жили.
Землі й худоби в нас не було. Крім мене в сім'ї було ще й двоє ді-
тей: брат і сестричка.

Коли розпочалася колективізація, то мій батько не хотів вступати
до колгоспу. Але для цього були організовані, так звані, комне-
зами. Це така група людей, яким було надано право ходити по дво-
рам тих селян, які добровільно не йшли до колгоспу. Не дивлячись
на умови життя (багаті чи бідні), забирали з хати й двору все. Я
пам'ятаю, як батько й мати дуже просили й плакали, щоб лишили з
одежі що-небудь, бо в хаті було ще троє дітей. А я в сінях вдягнувся
в батьків кожух, в батькові чоботи і городами втік до сусідів і сховав-
ся в клуні.

З хати нашу сім'ю вигнали. Залишилися ми тільки з тим, що було
вдягнуто на батьках і дітях. І пішли жити по людях. Де батько знаходив
роботу, там і жили. Мій брат і сестрички загинули від голоду і холоду.

На той час я вже підріс, мені було 12-13 років. Хати своєї не було,
поневірялися по людях. А голод був страшенний. Якщо батько десь
щось і міг зробити, то в людей платити було нічим. Ми з хлопцями
збирали гнилу і мерзлу картоплю по полям, восени – колоски. А
нас проганяли, лаялися, не можна було збирати.

Були такі дні, а може й тижні, що зовсім нічого не було їсти. По-
мирали люди цілими сім'ями. Мій батько пішов шукати до міста ро-
боту, але там було ще гірше. Люди стояли в черзі за шматок хліба,
падали та вмирали прямо на вулицях.

То були дуже тяжкі часи. Згадувати їх без болю в серці не можна. (Записала студентка ГДПУ Н. Мурач в с. Безкровне 20.11.2005 р.).

с. Локня

ОНОДА Ганна Яківна, жителька с. Локня Кролевецького району.

В ті роки в нашому селі голодувало багато людей, голодувала й наша родина. Навіть страшно згадувати, як хотілося їсти, але нічого не було. По селу ходили люди (якщо їх можна так назвати), заходили в кожну хату, перевіряли кожний закуток і забирали все що було з продуктів: зерно, муку, картоплю, пшоно, гречку та інше. Нічого від них не можна було заховати, бо шукали скрізь. Шукали навіть в землі, бо деякі люди виривали ями десь біля хати і закопували туди зерно, але вони й там знаходили.

Моя мати поклала пшоно в торбинку, відбила заслонку та й поклала в комин, після чого його замазала, але вони все одно його якось знайшли та забрали. А в нашої сусідки була маленька дитина, то вона насипала муки в торбинку і поклала дитині в колиску, але хіба ж від них щось заховаєш – знайшли і там. Скільки вона не плакала і не просила, щоб не брали, бо дитя помре з голоду, але ті іроди прокляті все одно забрали.

Люди рвали щавель, квіти акації, липове листя, все це терли і пекли лепьошки, оце таке їли. Збирали мерзлу і гнилу картоплю у буртах на полі, вимачували її і додавали до щавлю, і пекли такі коржі, які називали «матержаники». Варили баланду – це щось схоже на юшку.

У нас на квартирі жила дівчина – сирота, вона робила у лісничестві землеміром, то їй давали пайок, у нього входила мука, консерва та ще й зерна давали якогось, завдяки цьому пайку моя рідня і вижила.

Ходили представники влади, а ще були сіксоти (це сільські жителі, які продали свою совість за шматок хліба), вони нишпорили по селу і слідували за селянами, і якщо у когось щось бачили з провізії, то зразу ж докладали про це представникам влади, які йшли і забирали все до останньої крихти.

А у 1947 році голоду у нашому селі майже не було, голодували тільки деякі родини. Пам'ятаю, що наша родина у 1946-1947 р.р. не голодувала. Розкажу вам одну історію, яка трапилася у 1947 році. Колись у нас в дома трохи прицвів хліб, і мати пообрізала ці цвілі скоринки у відро, щоб потім віддати свиням та й полишила його на вулиці. Через деякий час ми визирнули у вікно і бачимо, що якась бабуса лазить по тому відру, дістає шкориночки і їсть. Батько вибіг на двір і почав відбирати в неї відро, щоб вона не їла цвілого хліба, натомість він виніс їй хлібину, щоб узяла з собою. Але жінка все одно

не випускала з рук шкоринок, вона сказала, що хліб віднесе своїй родині, а сама поїсть і цвілі шматочки. *(Записала студентка ГДПУ Інна Бузовська Олександрівна у 2005 р.).*

с. Мутин

ПЕТУХ Віра Іллівна, 1923 року народження, жителька с. Мутин Кролевецького району.

На ниві хліб дозрівав. Моя мати пішла на поле зажати зажинок, змолотити зерно, щоб спекти дітям пирогів. Але через декілька днів налетіла буря (був дуже сильний град) і вибила усю ниву. Сім'я зосталася без хліба. Торішнє зерно, яке залишилося в коморі, майже все зібрали в колгосп (так говорили), але ніхто не знав, куди воно ділося. Позабирали корів, овець, коней з двору, бо жили на той час заможнo. Їли лише картоплю та буряк, але не вдосталь, тому що теж віддали в колгосп.

Встигли зарізати тільки кабана вночі та викопати в льосі яму і там сховати його, щоб хоч якось прогодувати сім'ю. Яке ж зосталося зерно (яке вдалося заховати), то його ховали в діжки, яке присипали пепелом. Усі відходи від зерна та гречки товкли в ступі (та додавали картоплю, якщо вона була) і пекли так звані «млинці».

Батько дістав два пуди вики та й пекли «вичаники». Поки вони були гарячі ще можна було їх їсти, а як захолонуть, то ставали, як бруски, хоч собаці викидай.

Навесні, коли вже зовсім нічого було їсти, то рвали бруньки з липи, суху конюшину, яка зосталася з осені, рвали щавель, який тільки-но пробивався із землі. На полях мати збирала гнилу картоплю, вибирала з неї середину (крохмаль).

Обмінювали останній одяг на стакан пшона або крупи, щоб хоч якось прогодувати сім'ю. Їли потерті качани кукурудзи, рвали лободу, яка росла на городі. Із одягу носили тільки одну свитку на всіх, так і батькові чоботи дітлахи носили по черзі.

Всі церкви були закриті, або підірвані, знімали хрести з церков. Тому священники не могли нічим допомогти простим людям. *(Зап. студентка ГДПУ Юлія Дзюба у м.Кролевець 2 грудня 2005 р.).*

с. Отрохи

МОВА Галина Михайлівна, 1929 року народження, під час голодомору мешкала в с. Отрохи Кролевецького району.

Я народилася 21 жовтня 1929 року в селі Мутин де прожила три роки і 1932 році ми з батьками переїхали на Отрохи. Там я і зростала з двома меншими сестрами. Мати працювала з батьками на фермі. Ми жили тоді по сільські, була земля, працювали по маленьку. І зовсім маленькою я зустріла голодомор, а потім війну.

Пам'ятаю те, що мати з батьком були засмучені, малий постійно плавав. І в той час в нас було трохи зерна, і мати його сховала, а

самі мати з батьком їли суп, а мені залишали зерно. Але одного дня до нас до нас увірвалися державні люди (але не тільки це до нас одних, по всьому селу таке робилося) і по ночам розшукували зерно, муку, картоплю, відбирали навіть гнилу картоплю. Дуже добре пам'ятаю, коли один з службовців поліз на припічок, мати замліла, я почала плакати, а батько мовчав.

Коли знайшли зерно, мати почала плакати, щоб не відбирали, бо їм потрібно було годувати маленьку дитину. Але він її відштовхнув і сказав, щоб вона віддала, бо вам потрібно було голодувати – такий закон.

Пам'ятаю, біля нас жила сім'я жінка і двоє дітей. Ми завжди гралися, і якось я пішла до них, а там на печі сидить і плаче Йосип, а Марійки немає. Я спитала, але їх мати мене вигнала. На другий день я пішла з мамою, спитати, що сталося, де Марійка? Прийшовши, не було вже і Йосипа, мати спитала, де діти, жінка, заплакавши, сказала, що померли. Але були такі випадки, що з'їдали своїх дітей.

Хто чим міг, тим і харчувався. В кого було якась худобинка (корівка, свинка), ті і виживали. Їли всю траву кропиву, ромашки, різні трави. Навіть не знаю, як прожили ми ті часи і вижили. Але не всі встали на ноги, прийшло інше лихо війна. Ніколи не було так страшно і боляче як з 1933 по 1945 рік (*Зап. студентка ГДПУ Тетяна Несвідомина 12 грудня 2005 р.*).

с. Прогрес

ЮРЧЕНКО Микола Іванович, 1932 року народження.

З великим хвилюванням я згадую 1946 – 1947 роки, коли в Україні відбувся штучний голодомор. У той час, коли з України за кордон вивозився ешелонами хліб, в Україні розпочався голодомор, жертвами якого стали невинні громадяни України.

Багато я пам'ятаю подій, які відбувалися під час голодомору в Україні 1946-1947 роки. Тяжко було жити в ті роки, коли наші батьки з ранку до ночі трудилися на полі, по господарству вдома, щоб забезпечити родину. А одного дня прийдуть «здирачі податків» і стягують податок з худоби, з землі, і навіть стягувався податок з фруктових дерев і кущів. І приходилося селянам віддавати половину своїх запасів, а деяким сім'ям все, що мали. Також ходили і забирали худобу, не дивлячись на крики і прохання жінок, щоб не забирали останнього, що це єдине, що вони мають, щоб прогодувати дітей.

Коли прийшли «здирачі податків» до моєї родини, то вони в нас забрали телицю, а корову залишили. А ті сім'ї, які мали одну скотину по господарству, то вони забирали останнє. Що і спричинило голод в окремих сім'ях. Так, як голод був, але він був штучним, і був в окремих родинах, голод не був масовим.

В ті часи нас дітей змушували ходити на поля і після комбайна збирати колоски, які залишилися на землі. З тих колосків, які ми

збирали днями, ми отримували лише частину. Також в колгоспах кожного дня варили юшку, і роздавали кожному, один раз в день.

Я пригадую одну історію, яка відбулася в моєму селі Прогрес, в якому я жив, про сім'ю, яка зазнала дуже важкої проблеми голоду. Ця сім'я відчувала голод по справжньому. В них забрали останнє, не звернувши увагу на дітей, яких було п'ятеро. Найменшій було 1,5 роки. Мати цієї дівчинки не мала нічого, і тому була змушена з яблук-дичок жувати «кукли» і давати дитині, аби вона вижила. (Зап. студентка 32-СП групи ГДПУ Тетяна Цимбал у 2005 р.).

с.Воргол

СТОРЧАК Катериня Онисимівна, 1926 року народження. (На фото).

Найбільше людей помирало навесні, бо за довгу зиму виснажилися. Вимирали цілими сім'ями. Спочатку мертвих ховали на кладовищі, а потім клали в одну могилу, бо не вистачало сил.

Трохи легше було влітку, пішла зелень. На колгоспному полі поставили велику вишку, де цілодобово сиділа людина, яка обдивлялася навкруги. Якщо когось помічали на полі, то нещадно били, а якщо ще й знаходили колоски, то без суду і слідства садували в тюрму на 8-10 років, а то й страчували. Конфісковували все майно, позбавляли прав.

Сусідка праворуч від дому, де жила сім'я мого прадіда, посіяла за будинком зерно. В липні ці колоски налилися молочком, жінка зрізала їх і хотіла зварити куліш малим дітям, що вже попухли з голоду. Знайшовся хтось, хто доніс на тітку Марію, приїхали двоє здоровенних чоловіків на «воронку» забрали жінку, залишилося семеро малих діточок, які померли без дорослих.

Через декілька дворів, майже на околиці села, жив сусід Кирило Недайвода, у якого був синочок десяти років. Так чоловік не ховав померлу дитину два тижні, бо на малого давали пайку – миску чечевичі. Сусіди почули сморід і почали казати, щоб Кирило поховав синочка. Через декілька днів помер і сам дядько.

В семирічній Литвинівській школі було 83 учні, а через сім місяців залишилося троє. Сили ховати померлих діточок не було, їх ховали в завалених погребях, сараях. Тіло загортали в лахміття і так клали в яму.

Раніше сім'ї були багатодітні. Нагодувати їх одягнути батькам важко. Дуже страждала від голоду малеча. Мама моєї подруги Настусі віддавала свою порцію дітям. Вона затихла першою, а потім братики та сестрички, залишилася сама Настуся.

Незабаром до хати зайшли двоє чоловіків, винесли всіх померлих, а найменша дівчинка хотіла сказати щось, та тільки ворухнула губами. Чоловіки помітили, але відвезли до ями і живу ще дитину, щоб вдруге не повертатися. Настуня прийшла до тяти, кругом трупи. Зібрала останні сили, виповзла на гору, а тут уже добрі людиночки підібрали, виходили. (Зап. Юля Богачова, студентка філологічного факультету СумДПУ у 2007 р.).

с.Реутинці

ЗАХАРЧЕНКО Марія Ілларіонівна. Народилася 25 січня 1929 р. у с.Реутинці Кролевецького району. У 1954 р. переїхала в м. Білопіль. (На фото).

Від голоду померла моя бабуся і два менші братики-близнята. Пам'ятаю, як мати і старша сестра Катерина принесли звідкілясь п'ять мерзлих картоплин, а нам не було де їх зварити, бо дров не було, тоді підпалили сміття й спекли картоплю. Ми з Катєю тоді вдвох із дітей залишилися, а було нас п'ятеро: я, Катерина, близнята Миколка та Андрій і найменша сестричка навіть не прожила й тижня й померла. А більше й не знаю нічого, а оту картоплю печену ніколи не забуду. А у 1947-1948р.р. нас голод не зачепив, якось непомітно пройшов. Ще мати пізніше розказувала,

як я від хати до хати бігала та просила в сусідів пепеки (маленькі блинчики, які пекли з того, що було). (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Влизько у 2007 р.).

с.Буйвалове

СТОЖОК Павло Андрійович, народився у 1925 р. в с. Буйвалове, зараз мешкає в м. Кролевець.

Жив з матір'ю, дядьком. У нас на хуторі почали організовувати колгоспи. Забрали з дому все найголовніше для господарства: корову, коня, воза. Кожний мусив здати все в колгосп. «Хто не здасть,

того будемо розкуркулювати – забирати хати» – сказав голова колгоспу.

Все поздавали і сотворився голод. Не стало їсти нічого. Я був малий, босий, голодний. Їсти варили з чого попало. Збирали гнилу картоплю, щавель, липовий лист сушили, терли його в макітерці качалкою, клівера головки, котили опущки з щавлю. Я був шустрий. Лазив по деревах драв сорок, ворон інших птахів. На сковорідці припечеш, вони аж підплигують, а ти їх хрумкаєш. Таке їли. Мамо сильно опухла з голоду. Корова у нас пропала. Аби була корова, так було б краще прожити. Нема корови, значить прийшлося голодувати.

В колгосп ходили на роботу, за яку записували трудовні, на які давали мало харчів. Був малий, але пам'ятаю, як мамо розказували народні вірші.

Мати в СОЗі, батько в СОЗі,
А на хаті серп і молот,
А у хаті серп і голод.
Не корови, не свині
Тільки Ленін на стіні.
І показує рукою
Куди йти за лободою.
Люди їли лободу
Помирали на ходу.

Ще такі ходили вірші.

Ленін грає на гітарі
А Калінін гопака.
Дожилася Україна
Двісті грам на їдока.
Коли Ленін умирав
То Сталіну наказував
Щоб Україні хліба,
Солі не давав
А сала не показував.

Так Сталін і робив. Направив 25 тисяч для організації колгоспів, щоб знищити українське селянство.

В Кролевці та районі, щоб люди дуже з голоду мерли – не було. З голоду пухли. У нас на хуторі з голоду ніхто не вмер. Чому? Тому що у нас природні дари. Наприклад, щавель дозволяв вижити. Більш вмирили найбідніші люди з Донбасу, Полтавської та Харківської областей. Ці люди ходили з торбами, просили їсти. Вони найбільше і вмирили.

По Кролевцю їздила підвода і підбирала мертвих. Куди їх вивозили ніхто не знає. Це було в 1932 – 1934 роках, думаю, що це були приїжджі люди. (Записав Анатолій Карась, директор Кролевецького районного краєзнавчого музею у 2005 р. в м. Кролевець).

Лебединський район

Сільських рад – 23

Виявлено жертв голодоморів – 6514

66

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

ШАБЛІЙ Параска Федотівна, народилась 15 серпня 1928 року на Полтавщині, а прожила все життя в Лебедині. (На фото).

У нас в сім'ї батько, мати, дві сестри і брат. Жили дуже тяжко. Нічого було їсти. Так що мати ходила в поле зірвати того... з клеверу цвіточків, і то сиділа одробляла принудроботу. А ми були маленькі дома з батьком. Так що їсти нам було нічого і не були конечно пухлі, потому що у нас корова була, а люди були пухлі. Багато людей було пухлих, а ми то не були, щоб ми лічно були, а люди були. І дуже було трудно.

У нас ділянок не було, городи давали. Ну... з колхозу чи з сільсовету давали, давали усадьби. Ми строїлися там. Садили по полю защитну полосу. Полоса була маленька, так щоб нада їй пополоть... оце ж рядочок дерева і другий рядочок дерева, а в міждурядья садим картошку. Таку садили картошку манюньку, як горох.

Нічого було їсти. Понімаєш нема ні картошки, ну, нічого нема. Ото ж одне молочко й більш нічого. Траву, траву... Галети пекли, травуїли. Батько їздив на заробітки в Білорусію, щоб заробить ну... чи пшениці чи жита, що небудь, зерничка, щоб було ж нам кашу чи куліш ... І ото на драчку передерем, і токо з того куліш варили.

А сами кінський щавель... воно жовтвило звалося, таким жовтим цвіте, кінський щавель такий довгий, широкий... Ото з того ми пекли галети. Тоді дуже трудно, тоді не думав, що в тебе штанив немає чи спідниці. Штани полотняні, з соняшника листям потерті, щоб не були білі і спідниця така ж сама, в тому ходили. Отак ходили гарно. А тепер і те і те, і ще, мов, немає. Так що нам дуже було трудно, дітки, жить. (Зап. студентки філологічного факультету СумДПУ Тетяна Свередюк, Аліна Кириченко у 2007 році.).

с. Малий Вистороп

ЗАПОРОЖЕЦЬ Марія Гаврилівна, 1921 року народження. Народилася в с. Ревки, Лебединського району. Під час голодомору проживала в с. М. Вистороп зі своєю родиною – батьком, матір'ю і братом. (На фото).

Лихо тоді було. Боже, сохрани, яке лихо. Не було чого їсти. Люди пухли від голоду. Їли все, що можна було їсти. Листя, коріння, гречану полову, їли черепах, дохлих котів і собак. Багато людей померло в селі. Їх ховали у виритих кілками ямах. Не питай, де труна, де могила. Ніхто нічого не питав. Людей, як собак, просто вкидали в ями. А то і ям нікому було копати. Загортали в ряднину і просто кидали в бур'яни. А бур'яни зростали такі високі, що страшно було ходити, щоб не наткнутися на мерця.

ЕСИХІНА Євдокія Йосипівна, 1917 року народження. Народилася в селі М. Вистороп і нині тут проживає.

Жилося дуже важко, ой як важко. У кожному місті і селі робилося щось страшне. Їсти не було чого. Ловили в річці черепах, їли їх сирими і жареними. Літо було холодне, дощове. Коли ловили у воді черепах, то зводило руки і ноги. Купували в місті просяну шелеху, вона дуже важка для шлунка, після неї все боліло. Щоб якось прогодувати сім'ю, навіть діти ходили через річку на лукис щоб нарізати жовтвила (кінського щавлю). Його спочатку дрібно різали, потім варили. Після цього пекли ладики (млинчики).

с.Будилка

СТЕГНІЙ Віра Макарівна, жителька с.Будилка Лебединського району.

Це я по чоловікові Стегній. А дівоче прізвище Хелемеля. Жили ми в той страшний час в Будилці на окраїні села, що називалося Глушівка. Будинок не великий: хатина та сінці, як п'ятачок завбільшки. Недалеко від нас була хатинка, так званий дитсадок, для маленьких дітей, а після війни там виховувалися дітки, які залишилися без батьків. Далі було велике поле, а за ним – спиртзавод.

Сім'я у нас була велика: батько – Макар Герасимович, мати – Параска Василівна і нас шестеро дівчаток – Марійка, Саша, я, Ульяна, Галина та Фрося. Жили ми добре: і поросятко було, і кінь, і гуси, і кури. І земельні угіддя були у кожного – 3-4 десятини землі на живу душу. Хто до землі не ледачий був, так і ночував у полі. Аякже, годувальниця. Як говорив мій тато: «Який був труд – такий був і достаток». Жили всі дружно: було – яке свято, так і збираються всі сусіди, родичі у дружньому колі.

Тільки ж посміялася влада з труда нашого і людей роботящих понищила. А почалося все з колгоспів. У 1930 році розпочалася колективізація. Всіх, хто не був у колгоспі примушували до нього вступати, а тих хто відмовлявся, визнавали куркулями. Мій батько працював у заводі, заробіток, звичайно, був невеликий, але нам вистачало, тому що ми завзято працювали й таким чином здобували собі хліб.

Ні багатством, ні достатком ми не відрізнялись. Якщо в нас і було щось не таке, як в усіх, так це завзяття до труда, до порядку і до церкви. Дідусь мій був людиною набожною, читав святе письмо і дітей своїх до справедливості нахилив. А ще до труда. Казав: хазяїн той, хто сонце будить, а не навпаки. А ще казав, що з того, хто хоче, а не вміє – пуття буде. Біда ото, як не хоче. Здавалось б, що серед селян ледачих і не повинно б бути. Е ні, були. Різні були. І такі, що батьками нажите пропивали, і такі, що літо байдикують, а зиму просплять.

Так ото восени 1932 року і почалося розкуркулення тих, хто не був у колгоспі. Спочатку батька викликали в сільраду. Мабуть, разів три викликали. Бити не били, а стрілять націлялися – страхали. Вимога одна – оддай хліб. Та батькові було шкода віддавати все, що він надбав протягом життя.

Пам'ятаю, одного дня приїхали комунари і забрали все: і худобу, і їжу, і подушки, навіть дошки з полика поцупили. Отак зробили з нашої хати пустку. Залишилися ми ні з чим. Добре, хоч хату залишили.

У селі почалося справжнє лихо: люди від голоду пухли і помирали посеред вулиці, по хатах ходили бідолашні і просили милостині, з'являлися злодії, які крали, щоб вижити.

Взагалі, я можу сказати, що наше село не дуже потерпало від голоду. Ні, голод таки був, але не такий, як у Лебедині чи в сусідніх селах. А все через те, що в Будилці спиртзавод був, то люди сяк-так і рятувалися брагою. Працював він на просі, на крупчатці та на ячмені. З них брага, знаєте, як кваша. Хоч і ганяли людей за неї, хоч і хапали, а такі брага село врятувала. Пам'ятаю, підемо відер зо два наберемо, мати нам млинців напече – ото була для нас радість! А ще – директор заводу, на прізвище Непомнящий. Земля йому пухом. Рятував людей, як умів. Голодуючим і пшона, і борошна випишував. І затірку робочим варили. От і порятував село.

Сюди навіть з довколишніх сіл за порятунком сходилися. Заходить колись у двір жінка з хлопчиком. «Чого тобі?» – питаємо. «Та я тільки через двір перейду,» – каже. А в самої, бачимо очі вже побіліли – не бачить нічого. Пішла вона через город – ми й байдуже. А вранці побачили її мертву під тином за нашим городом. Дитина ж, мабуть, десь далі помандрувала.

Взагалі, в сусідніх селах, людям тяжко було. Люди рятувалися, як могли: ловили у Пслі «черепашки», варили та їли (вони, як галушки були). Деякі виживали на бур'яні, на лободі, на свиріпі, на ле-

песі. Багато хто пішли в сусідні села жебракувати і вже не поверталися, тому що помирали, не дійшовши до села.

Найбільше мерців було навесні. Пам'ятаю, у селі Пристайлове, як уже почав пробиватися щавель, всі, вийшли на луг, за Псьол. Отак день повзають по мокречі – вищипують червоні шильця щавлю, а встати не сила. Як глянеш, було з гори: скільки тих покійників на лузі лежить! Як згадаю – і самій не віриться, що таке було. А воно ж було!

Якось люди говорили, що в сусідньому селі, в Боровенці, траплялися такі випадки, коли люди їли тих, що були вже при смерті. Та я цьому не вірю. І вважаю, що це вигадки. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Н.Тересова у 2007 р.).

АНУФРІЄВА Анна Олексіївна, 1926 року народження, жителька с.Будилка Лебединського району.

Перед тим, як розповісти про тяжкі роки голодомору, я б хотіла сказати кілька слів про свою сім'ю, коротко розповісти про батьків та їх нелегку долю. Пам'ятаю, мама мені розповідала про те, як тяжко було жити в роки її молодості. Познайомившись з татом, вона була змушена 13 років жити в його сім'ї, що складалася з 12 осіб. Місця в маленькій хатинці було дуже мало, працювати потрібно було багато, щоб прогодувати сім'ю. Майже відразу, у 1914 році коли розпочалася війна, батька забрали на фронт, де він потрапив до полону на чотири роки. І лише у 1918 році він утік з полону і повернувся додому. У батьків було троє дітей, але в таких тяжких умовах діти помирали, майже відразу після народження.

І батько, знаючи, що всі біди від того, що дуже мало місця для життя і мама не може бути господинею у тій великій сім'ї, турбуватися тільки за своїх дітей, він вирішив жити окремо, і збудував власними руками хату. Вона знаходилась по вулиці Радянській. І вже в новому будинку у 1922 році народився мій старший брат – Микола.

Я ж народилася 3 червня 1926 року. Пам'ятаю, до колективізації наша родина мала майже 6 десятин землі, велике господарство (свині, корова, кінь, кури), добре доглянуту хату. Вдома завжди було наварено їсти. Тобто люди жили добре.

Та 1930 року, можна сказати, починається «пекло.» Саме у 1930 році розпочалася колективізація. Тобто влада створювала колгоспи. Відповідно, щоб створити колгоспи, потрібні були люди, худоба, земельні угіддя.

Люди, ті що добровільно ішли працювати в колгосп, самі віддавали все, що нажили протягом свого життя. Та тих, хто не хотів добровільно іти в колгоспи, визнавали куркулями, тобто заможними людьми. Їх розкуркулювали, забирали силою усе, що вони мали: худобу, їжу, виганяли із своїх домівок, забирали землю. Люди залишалися без нічого, їхнє життя було дуже скрутним. Але і тим людям, які пішли працювати в колгоспи, не солодко жилося. Тяжко

працюючи на полях, вони одержували мізерну платню, на яку в той час прожити було неможливо. Суворо забороняли красти.

Якось мати розповідала, що за маленьку жменьку зерна чи за якийсь бурячок, що робітник приховав у кишені, їх відправляли в заслання до Сибіру (як тоді говорили на Соловки) на каторжні роботи. Звідти, звичайно, ніхто не повертався.

За два роки тяжкого життя після колективізації народ ослаб. Люди уже не мали свого господарства, працювали на чужій землі і надіялися лише на Бога.

Та найбільшим ударом для людей була засуха 1932 року, яка привела до неврожаю. Саме 1932 рік вважають початком голодомору.

Дуже важко згадувати події тих років. Пам'ятаю, мама вставала дуже рано, варила повен чавун дрібної картоплі і допомагала тим бідним, які ходили по хатах і просили милостині, нагодувавши їх. Таких людей було дуже багато, з самого ранку і до пізнього вечора люди заходили до нашої хати просити милостині. І ми звичайно ділилися всім, що мали.

Будинок у нас був не малий, ми його ділили на дві частини: в одній жила наша сім'я, а другу частину ми віддавали людям за плату. І у 1931 році у нас поселився голова профсоюзного заводського комітету. Я не пам'ятаю його прізвища, але він був хорошою людиною, допомагав нам, як міг, вижити у ті роки.

Батько в ті роки працював на Лебединській мукомельні. На той час зерно мололи кам'яними жорновами, які по закінченню робочого дня відчищали, і пам'ятаю, батько завжди після роботи приносив додому ці очистки. З них мама готувала кашу – це також допомогло ним вижити в роки голодомору.

Будилку називали «золотим дном». Тому, що у нашому селі працював спиртзавод. Виробляли спирт з картоплі, зерна та ячменю і тому «брага» була цілком придатна до вжитку, це давало змогу готувати з неї дуже смачні, на той час, млинці. Пам'ятаю в сусідів була корова і щоб її нагодувати потрібно було принести 12 відер «браги».

Директор спиртзаводу на прізвище Непомнящий був чуйною і розуміючою людиною, це проявлялося в його ставленні до людей. За завод вивозили жухелицю з котлів, яка була ще гарячою, і директор час від часу давав розпорядження вивезти віз картоплі і висипати її на жухелицю, де вона запікалася. Це давало змогу вижити тим людям, які приходили до нашого села за порятунком.

Вважається, що в 1933 році голодомор закінчився, але людям і надалі було жити важко. Продовжувалися крадіжки, люди і надалі помирали від голоду. (Зап. студентка філологічного факультету Н. Тересова у 2007 р.)

СІРОБАБА Раїса Архипівна,
1921 року народження, жителька
с.Межиріч Лебединського району.
(На фото).

З приходом до влади Сталіна наше життя змінилося. Здається, у 1928 році розпочалася колективізація. Спочатку це було справою добровільною, а потім – зганяли всіх, а хто не хотів іти, того вважали «куркулем». Так сталося і з моїм батьком. Такої трудолюбивой людини я за своє життя не бачила. У Межирічах ми мали великий будинок, двох коней, корову, кінну молотильну машину, багато землі, навіть винаймали землю в оренду. Ми важко

працювали, і наша праця приносила свої плоди.

Літо 1933 р. було надзвичайно спекотним. Через це ми не зібрали багатий урожай. Та незважаючи на цю обставину, деякі плоди своєї праці ми все ж отримали. Звичайно, це було менше, ніж завжди, але якось би зиму пережили. Та не судилося. Масово по всіх селах прокотилася хвиля жаху. Так звані «активісти» зазирали до кожної хати, вигрібаючи і забираючи те, що ми заробили власною працею. До нашого будинку була прилаштована велика клуня, де ми зберігали зерно, ячмінь, пшеницю, сіно. Мало того, що звідти все забрали та ще її саму спалили. Також забрали в нас коней і корову. Жорстокості тих людей ми відверто дивувалися. Нишпорячи по хаті, вони били посуд, ламали меблі, заглядаючи до печі і знаходячи там щось, безжалісно кидали на підлогу.

Пам'ятаю такий випадок. Уже пізньою осінню викопали ми з мамою в полі останні буряки. Робили ми це вночі, щоб ніхто не побачив. Тож принесли ми їх додому, викопали за хатою глибоку яму і заховали в ній наш урожай. Майже щодня ходили по селу люди, вишукуючи останні крихти «куркульського» врожаю. Одного дня не оминули вони і нашої хати. Ці нелюди мали при собі довгі металеві палиці. Коли вони зайшли до нашого двору, я спочатку не зрозуміла навіщо вони їм, але потім усе стало ясно. Ці люди ходили по городу, занурюючи ці палиці через кожен сантиметр, шукаючи заховані статки. Мама весь час плакала. У її очах був глибокий відчай поруч із надією на те, що той дорогоцінний скарб, по якому ходять демони в людській подобі, все ж не буде знайдений. І Бог у той день змилювався над нами. Потупцювавшись деякий час по городу, люди пішли, так нічого і не знайшовши.

У сім'ї нас було п'ятеро дітей: Наталка (1908 року народження), Галина (1914 року народження), Параска (1918 року народження), Іван (1923 року народження) і я. Щоб прогодувати сім'ю, батько багато працювали. Але одного разу він повернувся з роботи рано, пояснивши це тим, що його звільнили. Чому? Бо він поважав свій труд і не захотів іти до колгоспу. А це означало, що він «зрадник вітчизни». Тому батько пішов на заробітки до села Лихвино, що за Сулою. У свій час там був спиртзавод. Таких прийдешніх було багато, тому їм давали найгіршу роботу. Так мій батько чистив ями з-під браги, за що отримував пуд (16 кг) борошна.

Не загинути від голодної смерті нам допомогла сестра Наталка. У 1928 р. вона вийшла заміж. Її чоловік Григорій працював у колгоспі, за що отримував хлібину і борошно. Інколи Наталка ділилася з нами своїми статками. Але особливо в тяжкі часи ми їли все: і мерзлу напівгнилу картоплю, і млинці з залишків переробки борошна, і все, що знаходили.

Наші страждання ще продовжувалися б невідомо скільки, якби батько не вступили до колгоспу. Так, ми схилили голову перед поневолювачами, але це був єдиний спосіб зберегти свої життя. Але в колгоспі виявилось не так вже й погано: ми тяжко працювали, але за це отримували деякі продукти і по 20 копійок за трудовень.

Голодомор був тяжкою сторінкою в нашому житті, але ми змогли її пережити і дякуємо за це Богу. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Катерина Баликіна у 2007 р.).

с.Московський Бобрик

ТРУФАН Олександра Павлівна, народилась 23 лютого 1925 року, жителька с. Московський Бобрик Лебединського району.

У 29 годі почалася колективізація. Забирали все чисто у безвинних людей. Вони нічим були не віноваті. Налоги тоді були. Так вони ж їх виплачували. Молотили ціпами, усе було вручну. Трактора ніде не було, ніхто не знав, який він і є. Це вже після війни став трактор. То не було нічого. Оце вони тільки робили руками, кіньми. Багаті були – куркуль. Клуні – це великі такі дуже хліви, високі. І там молотили. Звозили зерно з поля. Косили руками, вручну, косами. Тоді в'язали, звалось снопи. Тоді на вози їх складали, звалось копи, щоб воно там вистоялося, на вози складали ті снопи і привозили в клуні, і молотили ціпами – дві ломачі таких зв'язаних, то звалось ціп. Там молоте хазяїн із сином таким, що прийшов з служби. І маленькі, і діти – всі робили. Ученого не було, ніяк не було. Тільки наш батько робив у куркуля, тут, де оце розкиданий колхозний двір. Тут був куркуль великий. О! І батька піп вивчив... ну, той куркуль великий. Так сам наш батько був грамотний у селі, а то не було грамотного чоловіка ніяк. Школи не було, вчителя ніяк, нікого не було.

Тепер же оце село так жило: молотили ото ціпами, віяли коробками жито, хліб і жили люди. Годували свиней. В основному вівці були такі, що різать. Почти що в кожного, хто жив були і вівці, і корова, і кінь, потому що без коня не можна жити було ніяк. Ні нанять, тепер як оце не наймиш, нічого ніяк. І ото так люди дуже робили. Тепер він оце вдень молоте, оце у клуні ціпом із сином, а на ніч жене биків пасти на поле, на свою ниву. Поле звалось нивами. На ниву жене биків пасти. І ото такі труженики, і було у них усе. Пряли, коноплі сіяли, тоді мочили їх у воді, вибирали тоді, мочили у воді, тоді витягували із води, тіпали на терниці, у мене і досі десь, мати, є. На терницю тіпали, тоді мняли ногами на твердому, коло печі на долівці. Микали мички і пряли. Ото в тому були одіті. Ну, а вівці ж стригли, ото ж вовна була. Пряли ту вовну і шили піджаки, звались куцини. Куцини, сіряки, то була найсамалучша одежа ото. І нове, і старе ото було із сукна. Робили дуже-дуже люди.

Настав 29 год. О... І стали оцих же тружеників, хто бідніше, хто менше робив, того менше займали, а оцих звали куркулі і забирали в їх усе. Найперед забрали коні, а ті коні та подошли, вони ж, хазяїн же годував гарно, вівса їм давав, напоєні всігда. А то в кого відняли хлів хороший, тих коней звели, набрали. Так ті коні виздыхали. І возили чого-то їх на Лебедин. У кого дебіліша коняка, запрягали, дохлі коні клали і везли на Лебедин. Чи таке м'ясо їли, я вже оцього не знаю, дівчата.

Настав 30 год. Забирають усе в бідного і в багатого, в кого що є, особінно вівці. Овець набрали дуже, тисячі. А там клуні були за тим куркульські. Уже куркулі мруть з голоду, з туги отакої вимирають куркулі. Остаються ж оті клуні. Тоді ті вівці загнали в ті клуні, та не дали їм їсти, так ті вівці виздыхали. Тепер закопували люди, всі такі немочні, що вийде з хати салдат, той що прийшов, вийде, впав на дорозі вже неживий. І по дорогах валялося людей хто-на скільки. О... А оці вівці, що я вам кажу, вони виздыхали. Хто ж їх закопуватиме? Так коло клунь запалили комсомольці, та клуні і згоріли. І вівці ті погоріли, і не стало в селі, можна сказати, нічого.

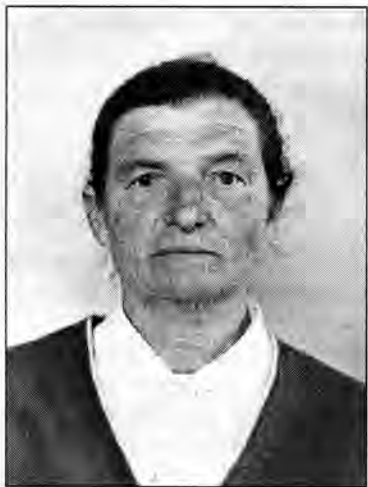
Хто дуже був бідний, а дуже наглий та йшов розкуркулювать оцих тружеників, що робили, що в того осталася може й корівчина, а може й удняв у кого та привів, а то не було, нічого в селі не стало. І настав 33-й год. В 33-му такий був голод сильний. А людей було так багато в селі. То як 8 душ, а це в нас 6 було, що це не щиталося що й сімня, це таке нішто. А ото 8 душ, так то як-небудь, а ото 11-13 дітей, то що люди були мочні самі собою. На льоду почті босі, які там ті чоботи були. День пере, або оте ж полотно ковза. А про больницу і речі не було! Вони самі люди були дуже мочні отакі, і ото були сильно здорові і сильні.

Тепер же настав оцей 33-й. Забірали комсомольці, що було і оці рядна, що пряли й оці сіряки, запалять все, кидають, за поро-

гом остаються зовсім голі, тоді що ж у хаті лягають спати і вмирають за ніч. Даже салдат вийде на дорогу, упав і неживий. Валяються люди по дорогах скрізь, сильно гірке життя, а тоді ж таке, оці комсомольці приходять з лопатками, вигорнуть із хати, коло хати заховають, закопають оце. А були ж такі, що трошки пшона, діти були ж маленькі, трохи пшона та у колисочку. Колиски були навісні, були на мотузках, та й під жопку і положать у дитини. Дитина уже вмерла, а комсомольці і найдуть, і візьмуть оте пшоно. Ото так було в 33-му году.

У нас батько був грамотний, а Чорнецький колхоз строївся, та був там управляючим батько мій. І наша сім'я вижила, того що з совхозу він пайок носив, або ж возив тоді конем. А тоді батько мій, в якомусь, забула годі, тоді ж кіньми їздили, та управляючий та поїхав на Суми, та назад їхав, та воно дощ та сніг, так батько у 38 годі вмерли, заболіли і вмерли. А ми вже осталися на всю жизнь неграмотні.

Після 38 осталось людей в селі дуже мало, а оті хати, то табори поробили на полях, а оце амбар стоїть, то з куркульських хат. А тоді вже до 41 стали люди оживать, стали получать хліб, ну, не строїлися – ще не було сил. (Зап. студентки філологічного факультету СумДПУ Тетяна Свиридюк, Аліна Кириченко у 2007 році.).

ТАНСЬКА Мотря Іванівна, народилась 19 листопада 1922 року у с.Московський Бобрик. (На фото).

Брат був один. В войну, як пішов... Він з 26 году. Було й третє, так у 33-му вмерла Аня. Од голоду. Маленьке було, а ми всі пухлі були, його ніхто не доглядав, воно тоді нікому нічого не нужно було. І я пухла була. Бач і не здохла ще, живу.

Як ми вижили? Як?.. Кролі були в нас. Так ото ж кожу не зчиняли, так обсмалять, і не варили, сирим, посолять та й гризли, щоб же ж і потрішку бо голодний, так що ж... А що тоді в голодовку не було!.. Так дуже трудно, уже в 47-му не так

було, як в 33-му. У 33-му, діти, що підеш у колгоспі сперсет, це ж ви знаєте, а зерно ото таке, як полова ото, виписували та мололи, та їли. Тоді з проса шелеху товкли, ступи були такі. Це ви ж не знаєте. Товкли та ото пекли ті оладі. А в людей запор, кому воно нужно було! Гинули так, як ото ідеш люди, як дрова лежали. Голодомор, їсти нічого було.

Батько був воловиком. Тоді ж бики були. А мати на рядову ходила на ланку. А ми вже ж... А я ото з 12 год там пішла тоже на ланку.

Буряки полола. Боже, діти, та було оце вже весною та бурячок, та ой які... та і буряк вирвеш із листочком. Тепер уже хіба думали, що ми хліба наїмося? Ми ж не думали, ми думали уже, що це вже все... а тепер чи канфет той... буряк їли, гарбуз сирий оце, як тільки ота-кісінькі пов'язалися, так сирі гризли. Було...Страшне!

Тоді ж дощі дуже сильні, діти, були. Дощ, такий був дощ, що позаливало, і бур'ян не дає робить, робить не давало. Ото ж воно... А тоді ж і виконавці, що воно за виконавці тоді ходили?... Шо було, хто і гарбузика зсушив, а воно ж – ага і те позабирало: сушені гарбузи і лушпини з картошки. Та, Боже, сохрани! Ходили на поле, де картошка була та довбли, щоб гнилу картошку видовбати, та несеш було, за плечима тече та їли, галети товкли та їли, ото... Ото затовчеш таке та... страшне! Людей пропало дуже багато і в нас, і у Бобрику. І тоді не считали, чи брат, чи сестра. Один тут у Бобрику, у нас, так сестра лежала така... Ну, з бригад посилали, щоб закопували, ну, ще жива була, так прикопали. Каже: «Прикопуйте, вона однак умре». Ото такий, дітки, голодомор був. Трудне!

Приходили виконавці. Оце були такі виконавці. Ну, як я розкажу?... Прийдуть у хату, де було що сховано, хто що захова, хто пудик хліба де, і в бичках повиковирюють і позабирають. А що воно таке було, що ото так із людей іздівалися? Хтозна. Та вже ж од сільради було, сільрада була ж. Од сільради були. Тепер кажуть, то комсомольці були, а тоді казали – виконавці ходили. Виконавці йдуть уже! Так тягли дуже. В ямку картошечки вкинеш і ту вириють, і ту заберуть. Та все підбирали і всьо.

Пережила, діти, багато я. Голодомор був страшне. А тоді стало лутшенько -лутшенько. Не так як тепер – хуже й хуже. А в 34-му уже й урожайчик трошки було. Вже таки хлібця дано. В колгоспі дали вже нам по 100 грам на трудовень хліба. Та того хліба, що там ізмелеш у млині. Та гарбуза натреш, та буряка натреш, та ото мукички тієї трошки, та ото й печеш. Хліб щитався. Щоб хватило ж та ото таке їли, діти. Не роз'їдались – ні сала, ні мяса не бачила, хоч картошина, та ото раді були.

І великі, і малі ходили розривали ямки на полі, шукали зерна. Це ж ховрахи наносять і ото розривали ямки. Все було. І траву разну їли, і окацію, і шавель кінський товкли в ступі, ну, окація вона дуже важка, і липу. Ото було нарвеш листя, насушиш і галети пекли, так, звеніть за вираженіє, що коров'ячий кізяк, що той галет, не розбереш, де що лежало. Отаке їли. Шо було те було, отаке було. Дуже було багато трудного, дуже, дуже. Коні тоді дохли. Було коні дохлі, то мати піде... ото ми кониною і вижили.

Та їли й конину, тоді оті черепахи, що розлежуються на Пслі ото ловили, ходили пішки туди і я ходила. Усе їли, усе, діти, їли і птички, та все, все. Аби вижить. Виживали, дуже трудно було виживать нам.

У 34-му годі вже, уже як ото наступив 34-й год, ото вже було харащо. У 33-му не було нічого, ото в 32-му почалося воно, і 33-ій ото дуже трудний був, а в 34-му вже пішли жить тут. Сушили й гарбуз,

шоб же ж на зіму шось їсти треба, і лушпинки сушили, картошку почистиш, бо її ж небагато було, а лушпинки посушиш та в ступі товкли та їли. Отак жили. Або було такі крупорушки, як оце настане те житце, половинка та на крупорушку, та ото вода кипить та вкинув, аби хоч там пахтіло, та ото нахльобаешся того. Було, було...

А тоді ж ото і в 33-му і в 34-му ну не давали людям жити. Людина ото ж вигодувала чи поросятко чи там цей... так не можна, не давали різати, накладали, шоб кожущняв, шоб не смалив поросяти, одно, шоб здав у город туди десь, а одно собі, та так, шоб не смалив, так було у хаті смалиш коло печі, не можна було. Так страшна жизнь була тоді. А люди, бачиш, і вижили. Отаке лихо, самі ж вони і робили, самі цей голодомор. Хіба ж уже у господарстві не було? Брагу, по брагу ходили, ту брагу їли, жом їли, як коні. Ото в заводі в Чупахівці, там же яма велика, ну, гонили, ну, набрать можна було, не стоятимеш день же ж там. А яма ж велика, якого попав – чи гнилий, чи кислий, набереш та ото твоє. І браги ж так само.

А харащо жили голова сільради та його всі прихвосні, начальство. А воно ж куркулі були колись, так їх же порозкуркулювали, у їх тоже позабирали. Ото такі виконавці ходили. Все чисто вибирали. І в скринях, і сорочки, де луччі позабирають. Все, все під мітлу.

Тоді ж в 33-му школи не було. Вона закрилась, того що пухлі, уже ніхто вже не дойде, уже і у мене ноги пухлі були, вже я до школи не доходила. Так ми жили отут, а школа там. Ні, не було школи. У школі отам у Панькові таке зробили для своїх, якусь столову, що піддержували, де дуже слабі. Так що ж вони саме своїх, а таких як ми, хто їх бачив? А ці гинули. Ото так жили в 33-му. Школи не було. А тоді вже в 34-му стала школа і так пішли, пішли. Война вп'ять та не дала пожити. (Зап. студентки філологічного факультету СумДПУ Тетяна Свиридюк, Аліна Кириченко у 2007 році.).

с.Стеблянки

ФАЛЬКО Іван Тимофійович, народився у 1917 р. у селі Стеблянки Лебединського району.

Ну що розповісти? Було всього нас у батьків п'ятеро дітей, та я був найстаршим. Тут, у Стеблянках, я народився, тут і пережив голодомор. А після того страшного голоду, що трапився, на цьому світі залишилися тільки ми вдвох із матір'ю. Батько разом із моїми чотирма братами померли. Та й вижили ми лише завдяки корові, то вона наша годувальниця. Спасло ще й те, що саме проти нашої хати, а ми жили на самому вигоні села, стояла церква, де ховали забране у селян зерно. Церква була на таких собі дерев'яних підпорках. Я підлазив під ту церкву, правда, боявся, шоб часом хтось не побачив, і буравчиком у підлозі продірявлював отвори. Десь знайшов невелику трубочку і через неї «зціджував» зерно, а потім нишком носив додому. Одного разу я так набрав зерна цілий мі-

шок і, щоб не побачили наглядачі, вночі сховав його в яру. А рано вранці, десь години в три – чотири, повернувся, та не стало сили підняти мішок, тому довелося носити потроху. Тим зерном, що вдавалося вкрати, підтримав ще й дядькову сім'ю. І досі пам'ятаю, як мало не щодня, біля церкви збиралися опухлі від голоду люди і сподівалися, що дадуть хоч жменю зерна. Страшно... Та сподівалися марно, а зерно тим часом просто проросло, і його відправили в сусіднє село Лифино на спиртзавод.

А взагалі з їжею перебивалися, як могли. Навесні варили та їли березові бруньки, влітку найчастіше – липове листя, а то і жолуді перетирали на борошно.

Ще було колись, пам'ятаю, прокинувся вранці, у вікно визирнув і побачив юрбу людей, видно, що не тутешні, мабуть, утікачі, бо з сіл тоді не випускали. А в нашому дворі росло багато слив. Діло було навесні, так от я побачив, як ті люди, і малі, і старі, похапцем їли торішні, вже гнилі, сливи. І через кілька хвилин діти почали падати мертві. Тіла покладали на віз і відвезли на кладовище. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ксенія Косенко у 2007 р.).

ЦЮХ Надія Андріївна, під час голодомору проживала у м. Лебедин, нині мешкає у місті Підгайці.

Хто пережив голодомор, той знає ціну шматочка хліба. У ті роки урожай був гарний. Але збирати зерно не дозволяли. Знищення української нації – політика уряду. У нашій сім'ї було п'ятеро дітей, а я була найстаршою. Вчилася у п'ятому класі. Мама вчителювала, приносила 300 г хліба-сурогату. Батько поїхав у Донбас, посилав нам суху рибу та олію, це був той мізер, що нас рятував. У лісі збирали гриби, копали коріння валер'яни, дикого щавлю, кропиви. Все це варили і їли. Люди вимирали цілими сім'ями щодня були спустошені хати. Люди їли дохлу конину, яку відкопували на скотомогильниках. Закопували людей цілими сім'ями, без домовин, в одну яму. Хоронили навіть людей, що просто були без пам'яті – живими.

Під час голодомору 1932-1933 років я була ще дитиною, але все вже розуміла, їсти не було що. Мама моя була вчителькою, щодня приносила пайок (300 г хліба), який ми ділили на трьох. Ми з сестрою так чекали, коли мама той хліб принесе. Батька мобілізували в Донбас. А до того він був начальником лінійно-технічного вузла. Батькові посилки приходили рідко, але це була велика підмога. Магазини були порожні. Лише в магазині торгсіну можна було здати золото, срібло і одержати за це продукти. За один кілограм муки треба було віддати дві срібні ложки. Весною посадили лише лушпайки з картоплі. Діти літом ходили збирати колоски, за це їх били нагайкою, а старших садили в тюрму. Така була сталінська політика, щоб винищити український народ. Сестра моя в бібліотеці працювала. Вночі не могла дійти додому, здавалось щось виє. А то люди

вмирили і в агонії стогнали. Багато було забитих вікон в хатах, де вмирили цілі сім'ї. За гроші нічого було купити. У селах все забирали, ніби для робітничого класу; а в містах – пусті магазини і не купиш продуктів. Люди оживали, коли появилася трава, гриби, фрукти. Пам'ятаю, розказували про жінку, що обезуміла з голоду і зварилася в ночвах свою маму. Її забрала міліція. Страшні часи ми пережили. Хай ніколи це не повториться. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Бенберя у 2007 р.).

ПАТРИКЕЄВА Тамара Яківна, народилась 8 березня 1943 року на хуторі Мирний Штепівського району (нині Лебединський район). (На фото).

Коли почався голод, мені було чотири роки. У сім'ї було троє дітей. Бідувало все село, так як про маленький хуторок ніхто не піклувався, адже з голоду помирали і великі села, і цілі міста. Захворіла бабуся, потім мати. Братик ледь не помер з голоду. І хвора мати піднялася і пішла збирати мерзлу кукурудзу, щоб нагодувати дітей. Після цього мати більше не піднялася.

Іще я пам'ятаю, як повз нашу хату проїжджала машина, яка везла макуху. Ми сидим, плачем... Побачили машину і побігли. Що ми тільки не робили: плакали, гризли землю, на яку падала макуха. Бігли довго, я втомилася, впала, розбила ніс і руки, і, лежачи на землі, дивилася, як зникає за горизонтом машина. Отаке було дитинство в ті страшні голодні роки... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марина Патрікеєва у 2007 р.)

Липоводолинський район

Сільських рад – 19

Виявлено жертв голодоморів – 1994

ГЛУПАК Тетяна Олександрівна, народилася 15 січня 1919р. в селі Липова Долина. У 1932-1933р.р. проживала в Липовій Долині. Після закінчення чотирирічної школи в 1932р. працювала в с. Кагановичі (нині Панасівка).

Через виснаження люди ховали померлих прямо на подвір'ях. У нашому селі ховали їх лише рідні, спеціальних бригад не було.

Всі були голодні та знеможені. У школі влада підготовувала лише дітей-першокласників, щоб справити враження благополуччя в країні.

У 1932-1933 рр. дітей народжувалося дуже мало. Всі були настільки виснажені, що селища ніхто не покидав. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Решітько у 2005 р.)

ГАЛУШКА Олександр Михайлович, житель сmt. Липова Долина.

Вимирали сім'ями. Сім'я сусіда Ф. мала багато дітей, всі померли. Останню дитину божевільна мати задушила та з'їла. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Решітько у 2005 р.)

ШЕВЧЕНКО Олександр Федорович, житель сmt. Липова Долина.

У сім'ї було четверо дітей, вижили тому, що восени 1932 р. батько закопав у городі картоплю та буряки і посадив там жито.

У школі учнів навчали ненавидіти тих, у кого був хліб, доносити на них. Мертвих ніхто не ховав, просто прикидали землею у канавах. Люди були безсилі, плакали, і тільки чути було глухий стогін.

Майже половина села вимерла. Голоду забути не можна.

Мені й тепер вчувається глухий стогін померлих безвинних добрих людей. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Решітько у 2005 р.)

с.Поділки

СЕПЕТА Ганна Федорівна, жителька села Поділки Липоводолінського району.

Голодні люди лежали на дорогах, під тинами, хто вмер, а хто доживав останні хвилини.

Спеціально призначені люди на підводах їздили та забирали померлих, звозили в одне місце, де ховали. На підводах часто лежали ще напівживі люди, але доки їх довозили, вони помирили. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Решітько у 2005 р.)

ЩЕРБАНЬ Софія Савівна, народилась у 1920 р. у хуторі Йовен Липоводолинського району.

У сім'ї нас було троє, я і ще два брати. Мій батько був головою сільської громади, а також комуністом і під час розкуркулювання він зник і більше його ніхто не бачив. Мабуть, вбили. Тяжко було жити без батька, але ми боролися, хоча час від часу сил не було взагалі.

З дворів забирали все, що було: і хліб, і зерно, і картоплю, і птицю. Як ти знаєш, моя дитино, це був голод створений тодішньою владою. Зараз багато пишеться про голод, але чомусь ніхто не згадує той факт, що він був кимось запланований аби остаточно зламати дух українського народу.

Найбільше людей помирало на початку весни, особливо тоді, коли почали дозрівати колоски. Кожна людина, яка мала хоч найменшу часточку сили, ішла в поле за колосками.

Вони вже не боялися нічого: ані покари, ані смерті. У неї була лише одна мета – вижити. Тоді ж пішла на віки-вічні царствувать у світ Божий моя мати – Воробйова Якилина. Всі помирали як від голоду, так і від холоду. Трупі лежали на кожному кроці. Мені на все життя запам'ятався той факт, який стався у нашому селі. Неподалік від нашої хати ішла дорога до іншого села, по ній до своїх батьків ішла Катерина із немовлям на руках, і смерть її застала серед дороги, а дитя залишилось живим. Воно повзало по мертвій матері, пило молоко з мертвих грудей і гірко плакало поки не стало в нього сил. Воно було голе, босе, холодне й голодне.

Кати забирали все, що могли. Також хочу додати, що вижили ми за рахунок старої, почорнілої квасолі, яку мати приховала від їх, і так кожного дня нам було хоч щось вкинути до рота.

Людей порівнювали з мухами, тому що мерли купами, сотнями, неначе мухи. Помирали де прийдеться: на полях, попід заборами, обабіч дороги.

Також пам'ятаю, як в одну яму закопували повні вози людей і не тільки мертвих, але й напівмертвих... І ховали не тільки на цвинтарях, а й вдома – у хліві, у хаті. Від голоду пухли руки, ноги, обличчя. І коли хтось із дітвори запитував, що сталося, то відповідали, що мухи чи бджоли покусали.

Багато чого страшного було тоді!.. Чимало лиха випало й на мій вік. Не дай Господь комусь таке побачити і пережити. Люди вимирали сім'ями, а їхні двори заростали бур'янами. Кожний рятувався, як міг. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Решітько у 2005 р.).

ТАРАСЕНКО Віра Денисівна, 1923 року народження, жителька с. Саї Липоводолинського району.

Голод 1932-1933 рр. прийшов у наше село не відразу, але його наслідки були страшними. Я хоть і мала була, та пам'ятаю все добре. В нашій родині завжди було що їсти, і ми ніколи не голодували, тому що працювали. Та з настанням голоду в нас позабирали все добро, яке накопили тато і мама, нікому не вдавалося що-небудь сховати. Ніхто не знав, як вижити, приходилося їсти все, тільки щоб вижити. Їли сирі буряки, траву, листя дерев, варили різні корінці. Для маленької сестрички така їжа не підходила, і вона померла відразу. В селі померло багато людей, в кожній сім'ї помирали діти і дорослі. Часто люди вмирали посеред вулиць, на полях і нікому було їх поховати. В людей не оставалося жалості, вже ніхто не плакав, коли мерли родичі чи сусіди. Я пам'ятаю, говорили, що в сусідньому селі люди почали їсти людей, слава Богу, в нашім селі до цього не дійшло. Я нікому не бажаю таке побачити і не дай Боже пережити, краще померти від голоду, ніж до старості пам'ятати мертву сестру і брата. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Л. Бурик у 2007 р.).

ТОВСТІЙ Василь Пантелеймонович, 1918 року народження, житель с. Саї Липоводолинського району.

В сім'ї нас було четверо: батько, мати, сестра і я. Було у нас 4 га землі, корова, кінь. Записали нас у куркулі. Забрали все і батька теж взяли. Посадили його на підводу і повезли в Синівку. Там судили – дали 5 років, а потім відправили в Москву якийсь канал будувати. Там він і помер. Більше ми його не бачили.

Ми залишилися самі. З хати нас вигнали, а було це восени. В хату ніхто не пускав, бо був наказ розкуркулених не пускати. Мене відправили в Тарасенки до родичів, там і зимував, а сестру – в Московське.

Зима була дуже трудна. Їли з буряка маторженики, збирали мерзлу ріпу. Весною вернулися додому, вступили в колгосп. Я і мати ходили на роботу, а там робітникам варили колотуху. Хату нашу розібрали, а хлів не встигли. Так ми випросили його, поставили там грубу та так і жили.

Мати і сестра були дуже пухлі, ноги аж тріскалися. Ходили вночі, рвали буряки, пекли ліпьошки, так і виживали.

А по сусідські жив Товстий Андрій Семенович. Було йому років 40 і було в нього семеро дітей: шість хлопців і одна дівчина. Померли всі, а він умирав та так кричав: «Рятуйте!». (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Віра Коржова у 2007 р.).

МЕЛЬНИК Домаха, 1910 року народження, жителька с. Саї Липоводолинського району.

Було нас в сім'ї: батько, мати і п'ятеро дітей. Була корова, то вона нам і не дала вмерти. Їли липу, кропиву. Батько був дуже пухлий. Коли вже пережили зиму, посіяли жито, і батько укосив і зварили його, то батько ледве не вмер.

Ходили на роботу, то сили не було вийти на гору. Дуже мерли люди. Біля ставка якась дівчинка чужа вмерла, так її один чоловік там прикопав і все.

Дуже гірко було і в колгоспі. Вставали о четвертій годині ранку і йшли пішки на роботу. Дуже мучили представники. Пам'ятаю, вийшли в поле сіяти, а земля ще мерзла. А він кричить, щоб сіяли і все. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Віра Коржова у 2007 р.).

ТОВСТА Наталка Мусіївна, 1918 року народження, жителька с. Саї Липоводолинського району.

Жила я в селі Семенівка, у школу ходила в Берестівку. Було нас у сім'ї шестеро: батько, мати, бабуся, я і ще два брати. У 1930 році був організований колгосп. Батько був рахівником, а потім головою колгоспу. Коли стала голодовка, то вище начальство стало списувати на батька, що це він призвів голод у колгоспі, і батько вночі продав корову і поїхав. А ми не знали і не чули.

Ми дуже голодували. Їли бур'яни. Мати не бачила на одне око. Я ходила в п'ятий клас. Ходили по селах і міняли за одягу буряки солодкі, і ми їли сирими, бо не було сили дійти назад. Батька я розшукала, і він дав 10 карбованців, і я в одноосібника купила 3-4 хлібини. Мати дала по шматочку, ми з'їли, а менший брат ще просить. То мати й дала. Так він через дві години і помер. Мати була вже дуже пухла і я також. Ми не ходили, а повзали. Так і поховали брата під калиною, там була яма.

Не було солі. А раз прийшов батьків брат і приніс солі. Мати підсолила варені буряки. Баба була дуже пухла, мати дала їй буряків, але вона все одно вмерла. Прийшли баби, пообіцяли за їжу вирити яму, а потім наїлися і втекли. Так ми з матір'ю викопали півметра, труну збили з ящика, та насилу дотягли до кладовища. То це ми ще хорошо похоронили, а то більшість так у спільні ями клали.

Потім ми переїхали в Мар'янівку. Мене поставили молоко возити і люди лишнього по стакану давали, так я і сама їла, і сім'ю підтримувала.

Було багато пустих хат, або дитина сама, або старик. По сусідству померла баба і двоє дітей, дворів через чотири було п'ятеро дівчат, одна осталась, а то померли.

Їли коней, а потім дизентерія. Пекли галети з липи, сушили кропиву, товкли, сіяли мукичку, а тоді свиріпу варили, замішували, і пекли на сковорідці.

Ходили «буксири» – забирали хліб. Баба сховала в горщику під глиною муки, так і ту забрали. Забрали картоплю, квасолію.

Урожай у 32-му році був здоровий. У полі за вкрадений колосок 5-7 років присуджували. Ці «буксири» навіть з печі витягали. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Віра Коржова у 2007 р.).

САЙ Андрій Костянтинович, 1921 року народження, житель с. Саї Липоводолинського району.

Голод 1932-33 рр. застав нас в скрутну годину, коли наша родина восени 1932 року була розкуркулена. Прийшли і за наказом радянської влади забрали все, навіть квасолю, боби. З хати вигнали. Оселилися ми в якихось людей в сінях.

В селі було створено колгосп, тож батьки там працювали і за це їх годували. На обід давали якусь похльобку. При колгоспі були ясла для дітей, їх там теж годували.

Мені було тоді років 10. Я у Шафороста в наймах був, пас корову. До обіду корову пасу, а після обіду моїм завданням було іти листя на обід чухрати з липи. Ось така їжа була поширена в ті дні: куріпка, лобода, листя дерев.

Так як говорять, що цілі сім'ї вимирали і людей підводами вивозили – не пам'ятаю. Лише раз в нашому селі знайшли хлопця років 11 чужого, не з нашого села. І хтось з односельчан хотів перебраться до родичів, не дійшов, помер в Лихах. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Віра Коржова у 2007 р.).

Недригайлівський район

Сільських рад – 19

Виявлено жертв голодоморів – 3504

ЄВТУШЕНКО Євдокія Марківна, народилася 20 лютого 1914 року, жителька с. Малі Будки. (На фото).

Мое щастя – в подружки корівка вціліла, то вона ні-ні та й поділиться молочком. Оберемок свиріпи нашморгаєш, насічеш, запечеш та молочка туди капнеш – ото на тому зіллі й літували. А як буряки стали підростати – перейшли на гичку. Їли цвіт з акації (сушили, терли, пекли «маторжаники»), конюшину, лободяники, гнилу картоплю. Деякі села виручала річка, багата на «черепашки» (молюски). Їх

витягували граблями з-під криги, варили і їли.

У 1947 році бідували дужче, ніж у 1933 році. Відібраний у людей хліб був звалений у кагати на залізницях, на заготзерно, у церквах. Він затікав, злежувався, прів, горів. Ті кагати пильно охороняла міліція.. Порятунком від голоду люди шукали в містах, на залізницях, в чужих землях – здебільшого в Росії. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Лілія Панасенко у 2007 р.).

с. Засулля

ПРОНЕНКО Мотрона Трохимівна, народилася в 1927 в с. Лаврове.

У нашій сім'ї було дев'ять чоловік. Ще з 1932 року ходили по хатах із залізними палками, шукали зерно, муку та інше. Лазили на піч, під піч, заглядали у комори, за кожний куток і закуток. З приходом осені, посохло листя, зерно і картошку забрали, їжі не було зовсім. Мої батьки лазили на чердак, собирали полову, качали і робили муку.

У нашій сім'ї вижили всі, хоть брати і сестри пухли. Була в нас корова, яку ми називали годувальницею. Хоть в нас була корова, та на молоко накладали великі налоги, і мати кожного ранку односила його до місця збору молока.

Весною собирали картошку, чухрали листя кленів, з яких робили муку. Літом батьки ходили на роботу, але грошей їм не давали, а ставили палочки – трудодні, а після збору врожаю виплатили по п'ять копійок за день. М'яса не було, того батько ловив горобців під стріхою. Наші сусіди Голубенки мали багато дітей. Вони їли дохлих коней, яких возили в яр. Батьків заставляли підписувати облігації, хоч вони й не хотіли цього...

Як налилися колоски, то люди крали їх, але колоски почали охрानять. Єслі вловлять «вора», били пльотками, іногда забивали до смерті. Було, як колгосп посадить буряки, те насіння люди ідуть красти вночі. Ворів убивали на місті. Харашо, як батько принесе хоч п'ять буряків. Потом терли на тертушці, перемішували з половою і пекли «ліпшошки».

Багато людей повмирили од качанів кукурудзи, того шо вони були важкі на желудок. Мати солила гарбузи у бочках на зіму. Мололи сіно з конопель. Десь далеко міняли полотно, одежу та друге на хліб. Батько їздив і наміняв паляниць. Він закопав їх у погребі. В годи голодомора у селі вмерло тридцять чоловік, моїх родичів – чотири. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Аліна Токаренко 21 липня 2007 року у с. Засулля).

БОБРИВЕЦЬ Ольга Минівна, 1924 року народження, під час голодомору проживала у селі Малі Будки Недригайлівського р-ну, нині мешкає у селі Дичків.

Батько був учителем, отримував мінімальну зарплату, купити продукти було ні за що, адже потрібно було і одіти, і обути п'ятьох дітей. Як зараз пам'ятаю, як старший 15-тилітній брат читав молодшим повість О. Толстого «Ташкент – голод хлебный», і всі плакали разом з ним, слухаючи, як хлопчики їздили в Ташкент за хлібом. А брат, читаючи, щоб утамувати голод, жував висушені обрізки з картоплі, тому, що в домі хліба не було ні крихти. Численні сім'ї помирали з голоду. Нас урятувало те, що була коровка. Її зарізали, майже все продали, а дріб'язок залишили собі. За гроші купили трохи муки для всяких (синіх з картоплею) «жримовчиків». Батько не дозволяв травити дітей люпином (ядовитий горох, від нього майже всі помирали). Сусіди з поля приносили на плечах гнилу картоплю, яку знаходили в землі й пекли з неї оладки, так звані тошнотики... Так жили, горювали, рятувалися хто як міг. Але нам, дякуючи Богу, вдалося вижити! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Бенберя 21 липня 2007 року у с. Засулля).

С.Коровинці

КОВАЛЬОВА Марія Матвіївна, 1912 року народження, жителька с. Коровинці Недригайлівського району Сумської області.

В той час їли все, що впадало в очі. Обдирали кору з молодих дерев, ламали верболіз. Намагались відшукати і картоплю на вже давно перекопаних городах. Якось добрела до картопляної грядки, сіла та почала тверду, як каменюка, землю пальцями колупати. До крові розтерла руки, але дісталась до дрібних картоплинок.

Бачили на околиці сусіднього села, як лежала опухла мертва жінка, а поряд ще живе немовля, яке, жалібно хникаючи, намагалось задубілими рученятами дістатись до материних грудей. А по-

руч прямо на снігу сиділо ще двоє її трохи старшеньких діточок. Замість одягу на них було одягнуте якесь лахміття, а ноги обмотані ганчірками. Із сусідніх сіл доходили чутки про страшні вчинки батьків, які від голоду, збожеволівши, їли своїх дітей.

Люди мерли, наче мухи. По селу під тинами і на полі лежали мертві, пухлі від голоду односельці. Для їх відвезення на цвинтар тримали підводу і візника. Він набирав повний віз трупів і звозив до однієї ями. До десяти чоловік кидали в одну яму. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Світлана Макаренко у 2007 р.).

Охтирський район

Сільських рад – 23

Виявлено жертв голодоморів – 8232

90

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

АЛАТАРЦЕВА Віра Іванівна, народилася 1920 року в с. Олешня Охтирського району Сумської області.

Ще в 1929 році, коли мені було 9 років, всіх людей почали заганяти в колгосп. Хоч і дитиною була, але добре пам'ятаю, що мати плакала, а батько не хотів йти. В людей насильно відбирали землю, скотину, сільськогосподарський інвентар, зерно і навіть одяг. Так і розпочалася вимушена «голодовка» у 1932 р. Дворами ходили ударники – Помазан Яків, Поклонський Василь, Гомоз Петро (це були наші односельчани, які забирали зерно і все те, що їм подобалось). Ударники ходили з довгими залізними прутами, що звалися шугалами; ними проколювали підлогу, стелю, стіну, шукаючи все заховане. Забирали все, залишаючи людей на голодну смерть.

Хто не хотів йти в колгосп, того забирали в тюрми або висилали в Сибір. Почалося масове вимирання, вимирали цілі сім'ї. Мертві були на вулиці, в полі, на городі, у дворі. Тоді була сформована група людей (які ще мали силу), що звозила мертвих в одну яму. Забирали й напівживих. Їх викидали в яму, як дрова. Було іноді таке, що люди їли людей, або, навіть, батьки їли своїх дітей. Тоді цих людей відвозили в м. Харків, у так званий «звіринець».

А мені в 1933 році було 13 літ. Наша сім'я складалася з батька, матері і семеро дітей. Батька забрали в тюрму, бо він не хотів бути ударником. Найменша сестра, якій тоді було два місяці, пообсмоктувала собі два пальчики на правій руці аж до кісточок, в матері ж молока не було.

Якось брат знайшов на вулиці замерзлого пса. Приніс додому, ми здерли з нього шкіру, а м'ясо порізали. Натикали його на скіпки, жарили і їли зі сльозами на очах.

З дітей вижила одна я. Мама лежала опухла, бо кожну крихту віддавала мені, намагалась врятувати хоч одну дитину. Повернувся батько додому (він з тюрми потрапив у лікарню, а звідти втік), приніс небагато харчів: кусочки сухого хліба і молоко. Мама тоді вже не розмовляла, але тато почав потроху підгодовувати її, і вона ожила.

Я, коли прийшов батько, була зігнута, ноги заніміли; не впізнала його. Через тиждень він поїхав у Курськ заробляти на харчі. Так ми з мамою врятувались.

Десь через 2 місяці, йдучи знову на заробітки, батько взяв мене з собою і залишив у лісі біля Тростянця. Він наказав мені йти до містечка та влаштуватися там на яку-небудь роботу. Цілий місяць я ходила попід дворами, скиталася, просилася на роботу і просила їсти, але ніхто не брав і нічого не давав. Я їла кору з дерев, гілочки, знайшла жменю кукурудзи. Батько, повертаючись додому з харча-

ми, знайшов мене і забрав до мами. Влітку їли бур'яни, липу, мишей, кукурудзиння, ловили рибу.

Зараз мені часто сняться ці страшні роки... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Кошелева у 2006 році).

ВИЩУНОВА Євдокія Федорівна, народилася 1919 року в селі Олешня Охтирського району Сумської області.

У 1933 році мені було 14 років. Мій батько працював ковалем. Насильно намагалися забрати його в колгосп.

По селу з двору в двір ходили ударники, які забирали все те, що їм траплялося під руки: одяг, подушки, ковдри, їжу, зерно. На покуті висів рушник, і той зняли. Хотіли розібрати наш сарай, та ми відстояли його всією сім'єю.

Спали в соломі, їсти майже нічого не було. Вдалося заховати трошки зерна. Мама вночі пекла паляниці, добавляючи в тісто полову та подрібнене кукурудзиння. Бувало й таке, що ударники приходили рано-вранці і забирали ці паляниці. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Кошелева у 2006 році).

ЖАРИКОВА Марія Євдокимівна, народилася 1917 року в с. Олешня Охтирського району Сумської області.

У 1933 році померло дуже багато людей. Сім'я мого одного дядька – дружина і семеро дітей, другого – дружина і п'ятеро дітей – померли від голоду всі.

В нашій сім'ї троє дітей: я і ще дві сестри. Батько ходив у Росію на заробітки.

Постійно приходили до нас ударники з шугалами, ними вони проштрикували все, шукаючи заховану їжу. Одного разу перевернули найменшу сестру з колиски і знайшли там заховані вузлики з пшоном. Забирали навіть одяг зі скринь: сорочки, рушники. Взяли мамі вдалося сховати маленькі торбинки з зерном у дворі. вони допомагали нам пережити те страхіття. Весною пекли пампушки з «орешка» (це така трава), їли лопухи, рогоз, що в болоті росте.

Люди їли неживих котів, собак, корів; ловили мишей та птахів.

У наших сусідів померла дитина. Батько поніс її на цвинтар і сам по дорозі помер.

Бувало й таке, що мертві лежали днями, нікому було їх забрати. Потім відвозили їх у велику яму, в яку вкидали навіть і живих. Деяких людей, які померли, родичі закопували прямо на городах або заховували в погрібах.

Було таке, що люди їли дітей. Поніс хлопчик небагато харчів своїй хрещеній матері, а вона з своїм чоловіком зарізали його, засолили, а потім з'їли. Іноді батьки їли своїх дітей. Моя мати зайшла до знайомиї, а та плаче та розрізає свою мертву дитинку. Побачила, що до неї прийшли, впала на підлогу та й кричить: «Пробачте, людоньки добрі! Вбийте мене!» Прожила вона ще місяців два і померла.

Були випадки, коли хтось йшов на базар міняти речі (раніше заховані) на їжу, або вже повертався з харчами додому, або хтось йшов із заробіток з Росії, то його перестрівали, забирали їжу й речі, а самого убивали.

Хто ходив на роботу в колгосп, того годували там вранці і ввечері бульйоном з буряків. Влітку, коли зібрали в полі урожай, дозволяли підбирати колоски. До осені ситуація покращилась. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Кошелева у 2006 році).

с.Грунь

МАРЮХНО Наталія Тимофіївна,
1937 року народження, народилася
в с.Грунь Грунського р-ну (нині Ох-
тирський р-н). Нині мешкає в Сумах.
(На фото).

1947 рік застав мене школяркою другого класу, так як у школу ми пішли переростками після війни у 1945 році. Весна 47 року сказала про себе голодом. Цілу зиму було що їсти, із погреба діставала бабуся картоплю, буряк був, венигрет готувала і такі страви овочеві – тим жили.

А ще були у нас дві кози, і тому цей голодомор трохи скрасився нам у житті. Прийшла весна, і запаси всі сходили уже. Особливо не було ніякої муки, і те, що там було, крапелька, у діжці зберігалось, то його все розтя-

гували, як могли на те, щоб якось зліпити ті галетики, які пекли з різної зелені. Найвкусніші вони були із листя липи. Тільки липа розпустилася, липа, береза, але у липи листки були солодкі і клейкі, тому з них краще виходили галетики, оладочки. Жили ми мама, бабуся, старенька вже, брат Тихін і сестра Шура. Вони були старші за мене: брат 29-го року, сестра 32-го року і я 37-го.

Недалеко від нас був лісок на горі і там росло багато лип. І туди ми ходили, як тільки появлялися бруньки, а тоді вони скоренько розкривалися, і ці листочки чухрали, прям так: брат нагинав нам гілочки, а ми з сестрою обчухрвали і оце приносили в торбинці додому. Бабуся тоді їх трошки обдавала водою, щоб вони м'якіші були, а тоді туди добавляла або одну картоплину, яку вона теж розтягувала, бо її теж не хватало, або чуть-чуть мукички.

Були ще висівки. Висівки вже не давали нікому, ні козам, а їли вже самі ті висівки, замішали ті листочки липові і навіть солі не було.

Сіль привозили міняли з Охтирки, хто везли речі свої і везли сіль. У нас в селі вже шукали там якісь продукти, які в кого були, такі і міняли. Навесні появилася чинка в лісі. З неї варили баланду і кришили у воду, картоплину розкришували. Оце такий був суп. Борщем назвати його не можна, можна й борщем, але туди вже кришили кропиву. Кропиву й так запарювали гарячою водою, кип'яченою, і їли якийсь суп; суп не суп, але якась бовтаниця була, бо їсти було нічого. Кози ще не окотились, молока ще не було. І вже стало всім нам легше, коли появилось молоко. Тоді по чуть-чуть ділили це молоко, виділене бабусею. Ділили, щоб всім дісталось потроху, якась сила від нього додавалася. А вже ближче до літа, появився щавель. Появлялися такі рослини, як калачики. У них були кругленькі плоди і зривали їх прямо на вулиці, росли вони, їх не виривали. У дворі, де були складені дрова, росли калачики і кропива. Все це було підніжним кормом. Трішки пізніше виріс пасльон. Це такі чорненькі ягоди, картопляного виду, біленьким цвіла і чорненькі були ягоди. Чорненькі були спілі. От їх ми об'їдали, і вони не встигали навіть і поспіть. Трохи чорніли, і їх вже зривали і їли. І коли вже появились колосочки, наливалися жито, пшениця озимі, зривали ті колоски, виминали з них. А зернятка були тоді такі клейкі і нічого в них не було мучного, вони ще були сирі, але все одно ми їх вилущували, виминали зернятка оці клейкі і їли ці зернятка.

Ще добре пам'ятаю, як паска була в тому році. Мама так тримала сховану у мисочці мукичку, щоб спекти паску. Паску вона спекла, і, пам'ятаю, скількись було і курок, хтось дав курку, ще було кілька яєць, їх красили цибулею. Мама паску спекла, всі ждали, як ту паску будемо ділити, бабуся носила її святить, і ми ходили з нею до церкви. Зараз я згадую, що тоді було дуже бідно. Так, щоб приносили великі паски, високі, щоб було м'ясо і все таке – дуже скромно люди, потроху, у маленьких вузликах приносили ту паску, і всі ми ждали, щоб бабуся нам розрізала її вранці, розговорілися тою паскою.

А напроти через дорогу жила тітка Маруся. Дуже бідна вона була, була ще і хвора, і в неї нічого не було. І вони так плакали, почули, що запахло печеним, мама пекла з бабусею ту пасочку у печі, і воно так запах рознісся на всю вулицю. І так плакали діти, у неї було двоє дітей, і почули, що запахло, а в них не буде. І мама моя, у неї ще залишилось трохи мукички, щоб старший брат Тихін (батько у нас не повернувся з війни, він був один мужчина у нас в домі, вже підріс і він ходив косить; козам потрібно було заготовити сіно на зиму, і він ходив косить з косарями, косарі такі були як він і там без руки з війни вернувся дядько, який ходив косить і звав їх з собою, і це сіно заготовляли для кіз на зиму), і от пам'ятаю, що мама з бабусею казали, що ви з Шурою їжте оці оладки, без муки, з листя, а з мукичкою коржик спечем, це Тихонові, він косарик, він візьме з собою, йому треба (плаче), щоб була в нього сила.

Пам'ятаю, як довго ми чекали, коли бабуся спече вже із нового урожаю хліб, справжній, діждалися, вирізала вона на огороді пшениці, була посіяна. Огород був великий, 70 соток було, і от бабуся взяла серп, вже так пожовтіло жито, взяла серп і з нею пішли на поле, де посіяно було, помолилась, перехрестилась і от зрізала цього жита і пшениці, зв'язала снопи, поставила їх, щоб вони висохли, прямо тут на полі, на городі, всі ми чекали, коли воно висохне, щоб його обмолотить, вибить зерно і у жорнах змолоть. А жорна були у нас у сусіда. Це такі дві каменюки з дірочкою посередині і ручка. Жорна ці крутили ручкою, один камінь крутився в одну сторону, другий в другу, і мука висипалася, треба було перемолоть кілька разів, щоб вона вже була м'якша, щоб вона була менш крупна. Змолотили у жорнах цю пшеницю, і бабуся спекла першу хлібину.

Ми так ждали, так вона пахла, на весь двір, на всю кімнату, і чекали вже поки бабуся її вийме з печі. У формі вона пекла, як справжню хлібину. Були такі форми, спеціально для випічки хліба. Іноді вона пекла і на капустяних листочках, але тоді ще листків не було, тоді ще було рано, ще капуста не виросла, листя ще не виросло, і вона в формі спекла. І як ми всі чекали, і вона каже: «Діти, зараз їсти ще не можна, треба, щоб він прохолонув цей хліб, або у вас будуть боліть животи, можна і вмерти». І ми вже тоді чекали, дочекалися, бабуся розломила, навіть не різала, а розломила, дала всім по кусочку і собі з мамою взяла, і ми їли цей хліб, не могли наїстися. А вона дала всім потрошку, бо зразу їсти багато не можна було. З'їли цей уже хліб і раділи, бо скоро почалися жнива і стали косить хліб цей, молотить, і вже пішов хліб із нового урожаю, тоді вже відчували радість і насолоду.

Але дуже гірко було дивитись, що ті липи (плаче), які ми обчухали, вони так і простояли голими ціле літо, не було липового цвіту, не було на них і листя. Це мені дуже запам'яталося, що дерева стояли голі.

Дуже тяжкий 47-й рік був, запам'ятався він мені своєю гіркотою і таким важким... (плаче).

Мені ще особливо запам'яталось чого, я тоді не розуміла, тоді невелика була, чого це стали ділити все: і картоплю, і муку ту, що те було трішки, небагато було чогось, стали все ділити і весь час велись розмови між мамою і бабусею, що як нам дожить до нового врожаю, до хлібу. «Ой, голодовка повторилася», – так говорила бабуся. Мене особливо вразило, що коли почали орати поля, там де картопля була, що вони з бабусею і Тихін з Шурою ходили по полю і збирали картоплю, яка виверталася наверх з ріллі після зими, мерзлу картоплю. Вони приносили її додому, розстиляли на рядні, на чомусь там старенькому такому, щоб вона висохла. І коли висохла, то мама з бабусею, пам'ятаю, на порозі сиділи і її чистили ножами, обрізали все чорне, і до самого біленького наче, бо там був крохмаль. І вони обрізали, обрізали і другу картоплину зріжуть всю і там

нічого білого немає. І так вони сиділи цілий день, а я прийшла і питаю: «А що це, бабуся, що це ми будемо з неї робити?». А вона каже: «Картопля – це крохмаль, ми будемо варить, кізочки наші дадуть молочка, і ми будемо варить киселик». І цей киселик зварили вони, його так їсти не можна було, бо він такий був вонючий, мерзлою цією гнилою картоплею пах, що жалко було того молочка, що спортили на цей кисіль. Але треба було їсти, бо їсти не було чого. І так їли скільки було того крохмалю, скільки насобирали вони тієї гнилої картоплі, все одно їли, бо другого нічого їсти було нічого. І так же жили люди і інші рядом, і сусіди, гірше було тим, у кого не було кози. Нас ще спасали дві кізки, які давали молочко. Маленькі козенятка вже виросли. Потім вже на осінь було м'ясо. А іншим людям не було і того. І я пам'ятаю, я розповідала вже про паску, як плакали діти, вони й того не могли. Ну, а весь природний корм цей: і щавель, і пшінку, і лободу, і листя з дерев, і кропиву – все це збирали всі люди, і сусіди. Ходили так гуртом, кутком, як тоді називали, жили кутком, от кутком і збирали все це на їду. Жили дружно: не було в нас таких сусідів, що хтось у когось щось украв, чи взяв чи завидував друг другу – ділились всим, що у кого було. А в селі все одно ходили й на роботу, і мама ходила на ланку, і буряки полоть, і кудись там вже урожай поспів, що сіяли то ходили вони, то серпами жали, то якась косарка вже в колгоспі була. Колгосп був і сіяли вручну. Був у нас дід Марко, бородатий, всі діти його дуже любили. У нього потім була пасіка, і він так любив дітей і на Маковія чи на Спаса він качав мед, хоч і не було чого здорово качать, але він качав і діти бігли до нього зі своїми кружечками, щоб запивать водою, і з блюдцем, всі бігли, він розстілав рядно, всі сідали по колу, він в мисочку наливав меду і угощав усіх цих дітей. Щороку все це стало традицією такою. Такий був дід Марко, всі його любили. І не пам'ятаю в якому році, якийсь кореспондент сфотографував його і його фотографія була на обкладинці журналу. Почтальйон принесла, показала, але діду прислали окремий журнал, а всі ми бігали дивилися на діда портрет в журналі. А так він був добрий дуже і ділився. У нього був хороший садок, де було багато сортів яблук, і пасіка. І він скільки жив, скільки всіх дітей угощав, ніхто до нього в садок не лазив красти, він угощав так. Я вже не пам'ятаю скільки в колгоспі було людей, але пам'ятаю, що сіяли і підлітки, і жінки. Сіяли тоді вручну на полях: мішок через плече, а в ньому скільки подужає сили зерна, і йшли всі в один ряд і сіяли.

Пам'ятаю, що були великі податки і підписувались на облігації. Пам'ятаю, що маму визивали в контору колгоспу, і всіх заставляли підписуватись на облігацію і потім удержували з трудовнів. Пам'ятаю, що податки були тоді на кожне дерево, пам'ятаю, що приходили розписувать, що росте на городі, і бабуся все говорила їм:

«Хлопці, та хіба ж це дерево! Та це ж чагарник, це ж терен!». Але їх записували, і на все це був податок.

Пережили цю голодовку 1947 року. Люди на нашому селі, в нашому кутку, у нашій сотні (ми жили у 1 сотні), і на цьому кутку люди жили всі дружно. Голодовку цю, це горе люди пережили тільки завдяки дружбі, взаємопідтримці один одного. (Зап. учень 8 класу ССШ №9 у 2007 р Данііл Баленко, керівник – учитель української мови і літератури О.Є.Бондаренко).

Путивльський район

Сільських рад – 24

Виявлено жертв голодоморів – 81

98

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

с. Суворове

СКРИПКІНА Надія Леонтівна, 1921 року народження, народилася в с. Суворове Путивльського району Сумської області. Зараз проживає в Сумах.

У 1933-му голод був страшний! Люди вмирали кожен день. Нас корівка врятувала. Молоко пили, їли «хліб», якщо це можна так назвати. Ми з мамою ходили в ліс, рвали щавель, жменьку борошна туди, спечеш – от і хліб наш виходить. Нам було не до вишуканих смаків.

А ще батько нам приносив жом. Так ми його і корові давали, і самі перебирали, щоб ніякий камінчик не потрапив, і пекли ще один вид своєрідного «хлібу».

Потім нас нещастя спіткало – корова з'їла щось і померла. Плакали, як за людиною...

Тяжко було, а ще гірше стало. Та все ж вижили. Мама в нас шила дуже гарно. Ось і міняли одяг на їжу, люди самі приходили.

Люди з села збирали зерно, де на полі яке залишилось; а зерно було отравлене від шкідників. От і вмирали десятками від отрути. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Чевгуз у 2007 р.).

с.Солнцеве

СУВОРОВА (Горбунова) Антоніна Василівна, 1927 року народження, народилась на хуторі Солнцеве Путивльського району Сумської області. Зараз проживає в с. Верхня Сироватка Сумського району.

Народилася я у 1927 році в Путивльському районі на хуторі Солнцеве. Там і проживала, доки в 1979 році не переїхала в село Верхня Сироватка Сумського району.

У нашій родині було четверо дітей. Найменший брат Анатолій 1939 року народження, найстарша сестричка Ганна (ми її лагідно називали Нюсею) народилася в 1925 році. Моя менша сестричка Мотря – у 1931 році. Батька звали Горбунов Василій Іванович, а маму – Горбунова Наталія Дмитрівна.

Що було в 1933 році? Голод був. Організовували колгоспи й у людей забирали худобу. У кого яке зерно було – зерно забирали. І не лише продукти харчування. Забирали й інші речі: подушки, ковдри, одяг, шафи... Такий був голодомор. Приходили активісти (тоді ми їх так називали), організовували спеціальні громади. Відбирали все: у кого яке сало було – і те забирали, у кого яка ганчірка була – і ту забирали. Людей висилали в заслання. Хто щось проти скаже – відразу під арешт. Ні в чому не винних людей. Пухли з голоду маленькі діти, помирали.

Що ж стосується нашої родини, то можна сказати, що нам пощастило – у нас була корова. Батько згодився піти в колгосп працювати. А хто не хотів, у того коров відбирали. І не тільки коров, а й усю худобу. Але зерно в нас все одно шукали. Одного разу ми взяли й заховали його на горищі під соломою. Навіть там знайшли, пересіяли й забрали. Наступного разу батько закопав мішок чи два зерна в сараї, зверху поклали дров. Там, на щастя, не знайшли.

Узимку було якесь різдвяне свято. До нас у гості приїхала моя тітка з чоловіком і дядько (мамин двоюрідний брат). Сіли за стіл, тільки почали обідати, понеслася чутка, що ходять по хатах активісти. Мати усі харчі, які були, зі столу прибрала й заховала в піч.

А одного разу нас не було вдома. Коли повернулися, побачили, що активісти замок зламали й винесли харчі з дому, а також одяг, який зберігався у скрині.

Урожай того року був. І хліб був. Але активісти організовували колгоспи й людей грабували. А вони потім голодували й помирили. Дуже багато померло.

А що їли? Ну, я пам'ятаю, що в нас корова була, тому було молоко. Деяке зерно було. Ямки викопували в садку, ховали. Хоча шукали всюди. Усе обшукували.

Мати готувала польовий часник, кропиву, щавель. Бур'ян ріс, бур'ян варила. Коли жито було, то на терку перетирала й пекла нам печиво. Ще з якоїсь деревини муку робили, але я не пам'ятаю.

У моєї бабусі були золоті сережки. Мати їх здала й отримала шість кілограмів муки білої. Мотрі маленькій було півтора рочки. Мама їй з тієї муки спекла млинчики на молоці. Але вскочив чоловік й забрав у дитини їжу. Мотря почала плакати, говорила: «Мамо, дай мені млинчика, я їсти хочу.» Але ніщо на того чоловіка не вплинуло. А мати ще довго згадувала і сварилася.

Одного разу заходить активіст до нас додому й говорить батьку: «Василь Іванович, ходімо зі мною до вашого сусіда Микити Климовича!» Батько запитує: «Чого я піду?» Активіст: «Ходімо!» Батько пішов. Тоді той наказав йому забрати сусідову корову й вести до колгоспу. А батько відповів: «Як же я заберу? Це ж не моя корова!» А дядько Микита ще й до того ж був нам ріднею. Довелося вести. А що робити? Якщо не забереш, то відправлять у заслання.

Ішов одного разу активіст (місцевий ветеринарний лікар) повз кладовище. А біля однієї могили чоловік сидів. Активіст йому говорить: «Бачиш, скільки я людей на той світ відправив!» А той чоловік йому грубо відповів, і його відправили на заслання, а дітей виключили зі школи.

Був на хуторі піп. Прізвище – Ковалкін. Його відправили в заслання за те, що людям допомагав, підіймав духовно. І все, що було в його будинку забрали: і ліжка, і шафу, і одяг. Залишили пусте подвір'я. А дітей Галинку й Петрика виключили зі школи.

Жив у Путивлі чоловік багатий. Мав десять десятин землі. Його також відправили в заслання, а землю відібрали. Тоді дружина цього

чоловіка взяла розлучення, щоб не забрали хату й не вигнали її з дітьми, і пішла в колгосп дояркою працювати.

Чули люди, що активісти ходять. Була в однієї сім'ї свиня. Тому вони її вночі зарізали, щоб не забрали. А зранку активісти (їхні ж сусіди) прийшли, бо знали, що в них свиня була, й забрали сало й м'ясо.

А одного разу до нас зайшов чоловік – їсти просив. Не було нічого. Мати корову подоїла, дала молока напитися. І сусіди ще щось дали. А чоловік зайшов за хутір і все одно помер.

А взагалі в нашому хуторі небагато людей помирало. А от за Буринню селище, там дуже багато, майже всі.

Про 1946 – 1947 роки пам'ятаю більше. Тоді я вже працювала. Говорили, що тут, у Верхній Сироватці, багато помирало в ці роки. У нас, у Путівлі, хоч хліб не вродив, так картопля росла. А тут і на картоплю врожаю не було.

Левченко Галина Степанівна мені розповідала, що жила у Верхній Сироватці сім'я. Жінка рано померла, і чоловік залишився сам виховувати чотирьох дітей. Одного разу сусіди помітили, що зник той чоловік і дітей його не видно. Зайшли до хати, дивляться, а вони мертві. Батько голодний був, так почав їсти своїх дітей, а потім і сам помер.

У 1947 люди також опухали. І я опухала, очі запухали так, що не могла нічого бачити, руки пухли, живіт, тому що зілля різне їли (липовники, часник, коріння). Мама зерно на терці терла, варила, як перлову кашу. Часто їли «затеруху» молочну. Ще горох рвали. Горохове поле охороняли два об'їзджика. А ми з друзями збиралися і все одно крали. Нарвемо гороху, заховаємося у ярку і їмо.

Інколи, коли жали на полі жито, я зайду за сніп і заховаю під сопочку чи спідницю жменю колосків. А вдома потім кашу готуємо.

А наш сусід переніс додому п'ятнадцять снопів. Його побачили й посадили на п'ять років у в'язницю.

Моя сестра Нюся тоді вагітна була. Нездужала. Часто її нудило, бо доводилося їсти щавель і бур'яни всілякі.

Ось такий був голод. Зараз як по телебаченню покажуть, нагадують, так серце щемить. І не можу повірити, що мені це все довелося побачити на власні очі. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Стародуб у 2007 р.).

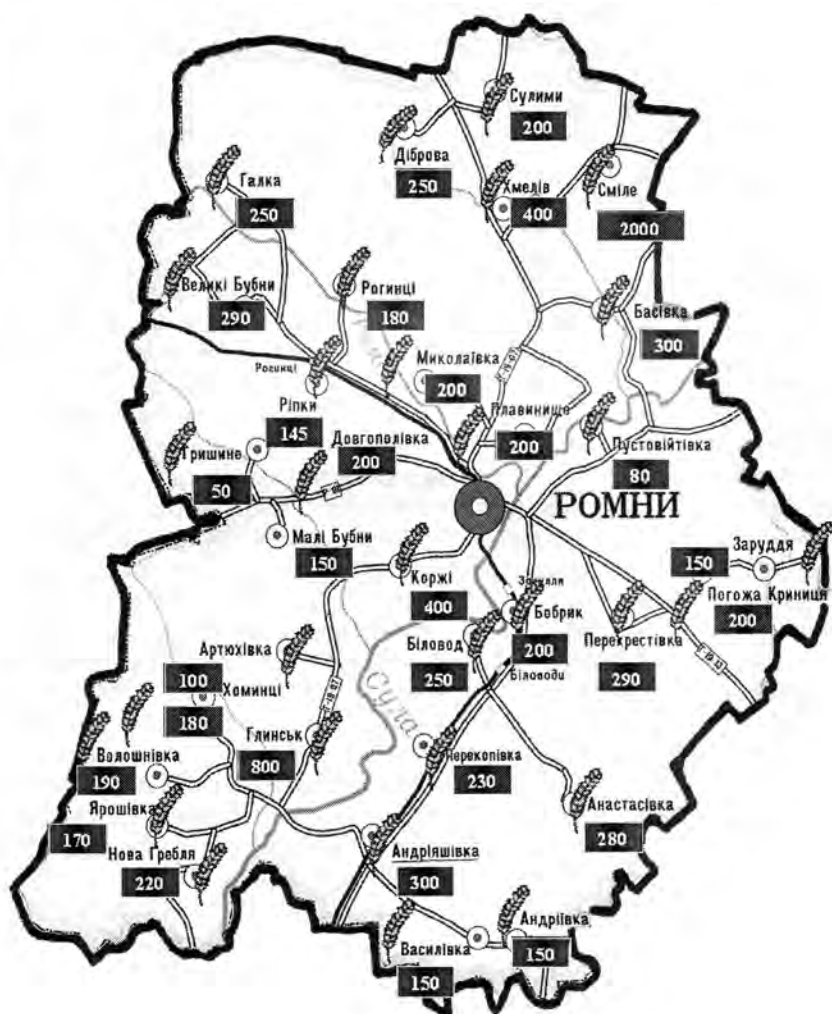
Роменський район

Сільських рад – 32

Виявлено жертв голодоморів – 9200

102

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

СИВОБОРОДЬКО Чеслава Йосипівна. *Під час голодомору проживала у місті Ромни теперішньої Сумської області, нині мешкає у місті Бережани.*

Моє дитинство пройшло у місті Ромни. Вони уславилися річкою Сула, що впадає в Дніпро. У роки голодомору я була ученицею 4-5 класу і до цієї річки не доходила. Недалеко від нашого дому протікає потічок. В одному місці на потічку була кладка. Я з подругою сиділи на кладці, а ноги тримали у воді. Мені запам'яталося, що у Насті такі гарні ноги. Прийшовши додому, я запитала у мами, чому у мене такі худі ноги, а у Насті повні. Мама відповіла, що у Насті ноги опухли від голоду, і вона скоро помре. А через кілька днів ми почули, що вона дійсно померла. Не стало доброї, розумної подруги, якій було років 12. І тепер, коли я чую слово голодомор, завжди згадую Настю – жертву цього страшного лиха. А одного разу в місті я побачила жінок, які копали могилу чоловікові, який недалеко лежав. Одна із жінок мені сказала: «Жаль, він міг ще жити». (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Бенберя у 2007 р.).

КОВБАСА Олена Артемівна, народилася 22 травня 1931 року на Полтавщині в селі Розбишівка Гадяцького району. Зараз проживає в м.Ромни. (На фото).

Сам голод я не можу пам'ятати, мені був лише один рік. Я стала старшою, батьки ходили на роботу, а мене виховувала бабуся. Ось вона і розповідала мені страшні історії голодомору.

В 1932 році прийшов наказ про хлібозаготівлю. Врожай був не дуже гарний, а цифри здачі явно вищі можливостей. В селі по вулицях і осередках створювалися бригади хлібозаготівлі. Ці бригади ходили по дворах і щупами (гострими, тонкими, залізними шпикачками) відшукували хліб, закопаний у дворі, на городі, у клуні. Увесь знайдений хліб було конфісковано. Коли не було хліба, забирали скот, картоплю і навіть квасоллю і соняшник – все їстівне. І як би не плакали голодні і налякані діти – це заготівельників не спиняло. За приховування хліба можна було потрапити під суд.

Голод був страшний – люди ходили пухлі, грязні, безсилі, аж чорні, падали. Багато люду йшло через село. Люди вирушали з дому в надії, десь далеко, виміняти якусь одяжину чи прикрасу на харчі.

Навесні 1933 року, коли голод став нестерпним, до нашого двору підійшов дідусь. З вигляду він був похилим, але в той час люди були такі виснажені, що я могла і помилитися. Знаючи, що поїсти ніхто не дасть, він попрохав попиту водички. Я вернулася в хату за водою, винесла кухоль. Біля воріт я побачила мертвого подорожнього, який не діждався води перед смертю.

По вулиці під парканами лежали померлі люди. Це були і свої селяни, і люди, які йшли через село.

В нашому селі жила багатодітна родина. Бідно і важко жила. Під час голоду декілька дітей у них зникло. Злі язика говорили, що дітей вони з'їли, щоб вижити решті. Ходили і інші чутки про людоїдство. Не нам судити, чи було це правдою. Багато людей зникало: хто помер, хто пішов по харчі і не повернувся, хто просто невідомо, де дівся.

Влітку 1933 року голод був не такий страшний, як узимку. Щось вирости, дозріло. А в 1934 році стало вже легше.

Ось так і пережили ми ці страшні часи. Але щоразу, коли з магазину зникали продукти, мимоволі в пам'яті спливали спомины про ті жахливі часи. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Дана Букач у 2007 р.).

с.Колісникове

КОРЖ Іван Дементійович, народився 22 липня 1922 року в Роменському районі, село Колісникове. Помер 10 квітня 2007 року.

Народився і виріс я в багатодітній селянській родині. Село наше, навіть не село, а хутір. Жило тут небагато заможних родин. Коли прийшла колективізація, то й ми вступили до колгоспу. Працювали дуже тяжко, але в господарстві всього було вдосталь. Мали ми гарну корівку, нашу годувальницю. Молока вона давала багато. А вже нашим дитячим завданням було заготовити їй сіна на зиму.

В 1932 році прийшли плани на хлібозаготівлю. Батько здав майже увесь хліб. Залишилось тільки те, що він закопав на городі. Люди сподівалися, що на весні зерно для посіву отримають у колгоспі. Але мій батько звик розраховувати тільки на свої сили, та на те, що є в коморі. Ще залишився хліб, який встигли засіяти – це жито та озима пшениця.

Бригади по хлібозаготівлі ходили по селу та відшукували заховане зерно. Наш хутір по хлібоздачі мав не дуже погані показники, порівняно з іншими по району, тому нас не сильно притискали і не дуже лютували уповноважені з Ромен. Все ж зерно, квасолу, кукурудзу було забрано. Картоплю і буряк батько закопав. Зимом були люті морози. Корова давала багато молока. Мама збирала сметану, сир, молоко, а батько по морозу і снігу, вночі, йшов до міста. Він носив сметану і сир євреям, а назад приносив хліб. Нам, дітям, да-

вали по кусочку хліба і по картоплині чи бурячку. Ось так і пережили ми цей голод.

Я пройшов усю війну. Чотири рази був тяжко поранений, дійшов до Берліну, розписався на стінах повергнутого Рейхстагу. Маю бойові нагороди: орден Вітчизняної війни, Червоної зірки, за Мужність, медаль за взяття Берліну. Шляхи війни були тяжкі: і холод, і біль, і голод. Але такого голоду, як в 1932 – 1933 році, я більше не зустрічав. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Дана Букач у 2007 р.).

с.Сміле

САХНО Феодосій Іванович, 1918 року народження, житель с.Сміле Роменського району Сумської області.

Згадує розповіді свого батька Сахна Івана Григоровича, який «65 років працював майстром по пошиттю кожухів та порпався на своєму городі, проживши у Смілому 80 років». (На фото).

«Ціни на продукти піднялися неймовірно. Коли до цього пуд зерна коштував 50 копійок, то тепер став 50 карбованців. За невиконання податку – грошима й зерном – брига-

ди, що ходили денно й нічно, тероризували людей. В березні 1931 року, я змушений був вступити до колгоспу, що організувався на Заріччі. Перед цим у моєму господарстві від «сибірки» здох кінь. Мене змусили купити нового коня й воза. В колгоспі за роботу видавали грами хліба, а своєї землі вже не було, бо ж її усього успішили. Жили здебільшого з городу, харчувалися різними сурогатами – жолудями, бадиллям із зілля та кукурудзи, «івановими головками» (квітом конюшини), висівками та половою, картопляним лушпинням – трохи бульб зберігали для посадки. У Смілому люди почали вмирати з голоду. У нашій хаті хліб ділився на пайки – за допомогою терезів, які син зробив з кришечок від крему для чобіт, маленького коромисла й ниток – щось подібне до аптекарських. До обіду виділялися кусочки вагою 50-100 грамів».

Сам Феодосій Іванович згадує: «На вулицях почали з'являтися мерці. Хто був молодшим та бідовішим, брав частку хатніх речей – одяг, рушники, білизну – й правдами-неправдами – у вагонах, на підніжках, на дахах вагонів, товарних платформах їхав до Росії, де голодовки не було. Там була ще 1921 року, й тоді, аби врятувати

голодуючих, в Україні збирали хліб та відправляли туди, для українців цього ніхто не робив, навпаки – відбирали останнє, що в кого було. Кругом горе: велику рогату худобу люди мусили здати до колгоспу, свиней теж; лише у декого, як великий скарб, під сімома замками мекала коза. Ось так і я в свої чотирнадцять років, взявши з дозволу батьків усі безцінні скарби своїх предків – вишиванки, сорочки, скатерті, рушники та інше, аби не вмерти з голоду, зайцем поїхав на підніжці товарного вагону до Білорусії в міста Гомель, Жлобин, Рогачов та Могильов, там наміняв дещо з продуктів, і повернувся в Сміле, де вже не застав декого з товаришів.

Все, що було привезено, за короткий час витрачено, проїдено, а йшла весна. Ще ходили до школи, хоч крутилася голова, а коли прийдеш додому, то лізеш на липу, що росла на обніжку біля садів Любимого: нарвеш листочків, сушиш їх, мелеш, потім мама домішує до висівок, м'якини та іншого, аби спекти макорженика, гірко-го, але такого бажаного.

Пригадую друга свого дитинства Володимира. Одного разу, коли ми вже кінчили снідати чим Бог послав, і на столі лишилося тільки кілька картопляних лушпинок, до хати зайшов Володя. Моторошними очима глянув на ті лушпинки, схопив і з'їв, а потім підняв з підлоги ще щось, і теж жадібно кинув до рота...

На Смілянському базарі, де раніше вирувала торгівля, лежали трупи. Сільрада призначала чергових, які їздили підводою по Смілому, і вибирали мерців, а інші призначені люди копали велику спільну яму, в яку скидали трупи, а часом ще й живих, і пригортати землею. Мій найближчий сусід Семен Андрійович Чайка мав родину з одинадцяти чоловік. Почали в нього мерти діти, вмерла дружина. Семен Андрійович повинен був з тиждень чергувати в сільраді. Відчергувавши кілька днів, Чайка звечора занедужав і, прийшовши додому, зліг. Було видно, що наближається кінець. Коли зайшли провідати сусіди, вмираючий Чайка почав бідкатися: «Хто за мене тепер буде чергувати у сільраді?» Через годину він помер. Із одинадцяти душ великої родини Чайки вижила лише одна дівчина, яка втекла із Смілого, – решта вмерли від голоду. Багатьох померлих рідні вже не могли віднести на цвинтар, а хоронили на подвір'ї, в саду, городі і навіть біля хати...

Та попри все в людей ще було почуття гумору. Один хлопець, на прізвище Бойко, у Смілому співав пісню: «Тепер тільки й погулять, бо нікого заганять. Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні. Він показує рукою, куди їхать за мукою: Чи в Прилуки, чи в Сенну? Краще в ступі натовчу...» Після цього він безслідно зник в катівнях НКВД, бо хтось доніс на нього...

За декілька років «перетворень» величне і красиве містечко Сміле з його архітектурними ансамблями, з його багатотисячним населенням, серед якого було 5 тисяч ремісників, висококваліфікованих майстрів-кожушників та інших фахівців, перетворилось у

жалюгідне село, де захиріли не лише ремесла, торгівля, а й людські душі, з яких уже можна було робити, що завгодно, людям вже було до всього байдуже». (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету Тетяна Спориш у 2007 р.).

КУПІН Марфа Семенівна, 1922 року народження, жителька с.Сміле Роменського району Сумської області. (На фото).

У 1933-му мені було одинадцять. Я дуже добре пам'ятаю ті страшні дні, місяці, коли всі думки зводилися до одного: їсти, їсти... Голод нестерпно мучив. Наша сім'я була багатодітною. Тато і мама працювали в колгоспі, там давали баланду – вариво із висівок, дерті, горохового борошна. Батьки брали на роботу маленьке відеречко, в обід одержували кілька черпаків баланди і несли нам. Кожному діставалось по кілька ложок. Пізніше перестали видавати і це. Що робити? Тато десь дістав насіння цукрового буряка. Мололи його на жорнах, домішували в те борошно кислого жому і пекли млинці. Вони були бридкі, наче з тирси, але голод – не тітка...

З приходом весни, пригадую, наша їжа трохи урізноманітнілася, оскільки вже з'явилися лобода, кропива, липове листя, та незважаючи на це, мама почала пухнути. Щоб урятувати сім'ю, тато взяв мамині золоті сережки, каблучку і поїхав на Кубань. Коли через тиждень він повернувся, то мама від радості не могла знайти двері, щоб йому відчинити. Тато привіз кілька пудів кукурудзи, паляницю хліба і кілограмів п'ять борошна. У нашій хаті було велике свято. Посходилися родичі, сусіди, всім потроху дали кукурудзи. Її потім могли і варити, і молотити. А тут, на щастя, ще й отелилася корова.

Так ми не померли з голоду. Допомогали й родичам, але всіх не могли врятувати. Голод забрав у могилу мамину сестру Явдоху...

Тяжко було дивитися на односельчан, які пухли і падали змертво на дорозі. Дві підводи щодня їздили по вулицях і забирали мерт-

вих, звозили їх до великої ями. Щоб більше вмістилося, то ще й при-
топтували. Були і випадки людодівства, про які навіть не хочеться
згадувати – то найтемніші плями нашої гіркої історії: голод пере-
творював людину на звіра. Хай же ніколи подібне не повториться в
нашому житті! (Зап. студентка філологічного факультету Сумсь-
кого державного педагогічного університету Тетяна Спориш у
2007 р.).

СПОРИШ Наталія Хомівна, 1925 року народження, жителька с. Сміле Роменського району Сумської області. (На фото Спориш Н. Х. (праворуч) з подругою).

Дуже тяжко переживала той страшний час наша сім'я. З голоду померли старший брат та рідна тітка. Сили не було доставити їх через усе село на цвинтар, тому прикопували без домовини на галявині за городами. Тільки-но трохи полегшало життя, як у нашу сім'ю заскочила нова біда. Прямо із жнивного поля, ні за яку провину, забрали батька...

Жити ставало все складніше. Люди їдять жаб, трупи коней, що за-

гинули від сапу, вбивають і поїдають один одного, викопують мертв'яків і їдять їх. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету Тетяна Спориш у 2007 р.).

ДЕНИСЕНКО Матвій Іванович, 1923 року народження, житель с. Сміле Роменського району Сумської області. (На фото Сидоренко С. І., Денисенко М. І., Гонтар П. Г.)

Коня я залишив Петрові. В нього майже все конфіскували. Залишилася тільки стара шапа, яку він підвішував до бантини у конюшні, бо слаба була сама встати. Петро дав мені 12 карбованців дрібними грішми. Я хотів придумати, куди мені йти, куди діватися.

Став я серед двору, стою як укопаний, не рухаюсь, так, наче мене хтось укопав по самі ко-

ліна, тулуб наче хоче бігти, а ноги не несуть. Дивлюсь я на Петра, а він на мене. Тоді Петро якось жалісно крикнув: «Біжи, Іване, біжи!»...

Ті страшні роки голоду пережити з нашої сім'ї змогли лише моя менша сестра Оксана і я. Як це нам вдалося? Ми їли бруньки липи, суп із гнилої картоплі і води.

Одного разу нам дуже поталанило, ми знайшли пригорщ прілої квасолі. З неї варили квасоляну юшку. «Смакували» це вариво із суцвіттям конюшини – «грицевими головками».

Коли батьки наші попухли і вмерли з голоду, хата опустіла. Страшно було жити в ній. Але і на вулицях тепер творилося бозна-що: старі люди з голоду втрачали розум, заманювали малих дітей до себе додому і займалися канібалізмом. Люди їли котів, собак, мертвих коней. (Зап. студентка філологічного факультету Сумського державного педагогічного університету Тетяна Спориш у 2007 р.).

с. Ярмолинці

ГАПОЧЕНКО Мар'яна Максимівна, 1914 року народження, жителька села Ярмолинці Коржівської сільської ради Роменського району Сумської області.

У 1933 році люди в селі часто помирили прямо на вулицях. Було моторошно дивитися, коли хтось опухлий стогнав, лежачи серед села вже не змісти підвестися, і ніхто йому не допомагав. Під вечір селом потихеньку проїжджали вози, на які скидали померлих від голоду, а той напіввмерлих. Виснажені люди або всихали з голоду і виглядали, як скелети, обтягнуті шкірою, або розпухали. На все життя запам'ятався випадок, що стався чорного 32 року, саме тоді в нашій родині не стало що їсти. Коли у тата почали боліти ноги і йому важко було ходити, мама витягла зі скрині рушник й дала йому,

щоб виміняв у місті на хліб. Батько зі мною поїхав до Ромен. Там на торговищі якась перекупка схопила нашу родинну реліквію, а взамін дала невеличку хлібину – ощипок, так його називали. З тою паляницею сталося диво: на наших очах вона почала зменшуватися. Спoxватилися лише тоді, коли у тата в руках нічого не стало. Жах промайнув у його очах, що ж робити, адже вдома сім'я, діти, які також хочуть їсти, і знайшовши ту перекупку, батько з трудом

зняв чоботи з опухлих ніг і сунув їй в руки. Вона все зрозуміла і витягла таку саму паляницю. У тата засвітилися очі, він сховав хліб за пазуху. Прибувши додому, тато витяг хлібину і простяг мамі. Коли вона спитала про чоботи, він нічого не відповів і подався до криниці, хотів помити ноги. Я бачила, як йому це важко давалося і допомогла. Ввечері, коли полягали спати, в мене перед очима були татові опухлі ноги. Мені стало страшно і я заплакала. Це були тяжкі роки. (Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).

с.Коржі

КОСТЕНКО Марія Федорівна, 1929 року народження, жителька села Коржі Роменського району Сумської області.

Мені було 5 років, відколи я пам'ятаю голод. Представники радянської влади їздили по селах і забирали всі продукти харчування. Дідусь мого у 80 років вигнали із хати, а його внука взяли за ніжки і скинули з печі. Маленький хлопчик відразу помер, старий дідусь від холоду і голоду загинув під тином. Це був штучний голод. Масово помирало населення, яке, скидаючи на віз, вивозили і закопували у глибокі ями. Мій батько дружив із євреями, які були дружельними і тому трішки допомагали із харчами. Та все таки були часи, коли їсти зовсім не було чого, особливо взимку, тоді я ходила в ліс і, розгрібаючи сніг, шукала листки, з якими вдома варили їсти. Із великими палицями ходили представники, штрикаючи ними в огородах і хатах, шукаючи заховану їжу. Суп ми варили із потовчених лушпайок і кропиви. Та все ж голод сіяв смерть, під час якого ми втратили батька, дідуся та брата. (Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).

БУГРИМ Олена Олексіївна, жителька села Коржі Роменського району Сумської області.

Батько був грамотною людиною – працював писарем. На час створення колгоспу мав 6 гектарів землі в Багрещині. Одразу вступив до колгоспу. Віддав землю, пару коней, плуг, віз, борону, дряпачі, віялку. Залишив собі трохи хліба, він нічого не ховав. Але до хати прийшли Ганзина Параска, Ганзин Івко Омелянович, які тоді були агентами, а також два представники з міста і забрали все. Забрали зерно, яке залишив батько, повисипали з горшків їжу, забрали одяг. Почали ми рвати та їсти липовий цвіт, клевер. Вночі шукали в полі гнилу картоплю. Від такої їжі і праці пухли в людей ноги, тріскалися, бігла з ран вода. Люди мерли на ходу, прямо на вулиці. В сім'ї з голоду померли батько і дві сестри. (Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).

ПАРХОМЕНКО Олена Василівна, жителька села Коржі Роменського району Сумської області.

Під час голодовки я ще була малою, але добре пам'ятаю, як по дворах ходили сільські агенти та представники з міста Ромни і забирали у селян все. Батько наказав мені лягти на печі і сховати під себе торбинку з гречкою. Я лежала і стогнала. Так торбинка з гречкою залишилася у нас. Їли липові маторженики, спечені з липових листків, крохмалю. Якщо була мука, то ще добавляли і трішки муки. Крохмаль робили з гнилої картоплі, яку приносили вночі з поля. Люди мерли прямо на дорогах. Наша сім'я голод пережила, а сусіди Тимченки померли майже всі – 5 осіб. *(Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).*

ПЕТРАШ Ольга Михайлівна, жителька села Коржі Роменського району Сумської області.

Пам'ятаю як ходили по хатах Онищенко Микола, Ганзин Івко Омелянович, Самійленко Борис Єфремович, а також представники з міста і забирали у людей все. Відрили ямку з картоплею, забирали всю картоплю, зерно, телицю, корову. Корова молока не давала і її зарізали на м'ясо. Вони б вижили, якби м'ясо залишилося для сім'ї. Їли листки з липи, клевер. Ходили в поле жниувати, там давали їжу. Пам'ятаю, що мертві люди лежали під лісами, на дорогах. В сім'ї під час голодовки померли батько, сестра, мале дитя. *(Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).*

с.Перекопівка

ІЩЕНКО Григорій Свиридович, 1907 року народження, житель села Перекопівка Роменського району Сумської області.

Самий тяжкий період, це був 1933 рік. З голоду вимирали цілі сім'ї. Так сім'я Куць Степана складалася з 9 осіб. Жодного в живих не залишилося. В сім'ї Шаповал Тетяни з 10 осіб залишилася живою одна. Тільки на нашому кутку одна третя хат було пустих. Багато людей помирало просто на дорогах. Багатьох у Перекопівці врятувала від смерті риба, хоч і її не кожен міг ловити і не в любий час. *(Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).*

с.Бобрик

ЗЕБКО Олександр Петрович, житель села Бобрик Роменського району Сумської області.

Найбільш тяжкий період голоду була весна 1933 року. Люди ходили пухлі, помидали на вулицях, в полі на роботах. Місцева влада надавала допомогу, але цього було недостатньо. В колгоспі варили обід і видавали по 200 грам хліба лише тим, хто працював, однак діти, старі люди цього пайка не отримували. Це був страшний

час-страшніше війни. (Записала студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).

с.Миколаївка

112

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

КОЧУБЕЙ Горпина Пантелеймонівна, 1919 року народження, жителька села Миколаївка Роменського району Сумської області. (На фото).

Голод настав весною 1933 року, хліба не було. В кого були золоті речі – міняли на хліб у «Торгсіні» в Ромнах. Проте, для тих хто працював у колгоспі, організували гарячі обіди. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ О.Каша у 2007 р.).

с.Локня

СИМ'Я Григорій Федорович, 1918 року народження. Під час голодомору проживав у селі Локня Роменського району теперішньої Сумської області, мешканець селища Козова, ветеран війни і праці. Пише вірші.

Біда та прийшла, та не в 1933 році, а раніше. Пам'ятаю, наприкінці 1929-го чи в січні 1930-го року (мені вже йшов дванадцятий рік) до хати зайшов сільський активіст Грицько Довгополий і безапеляційно сказав:

- Навесні всі будемо в колгоспі.
- А як я не захочу. Хто мене змусить?– мовив вітчим.
- Підеш. Ще й добровільно. А ні, то на Соловки поїдеш, якщо СВУ не пришиють.

(СВУ – Спілка визволення України. (Прим. упоряди.). Те страшне слово почули, здається, ще в 1928 році. Селяни до пуття не знали, що воно означає, але знали, що майже щоночі когось заарештовують за те СВУ, і арештанти безслідно зникають. Якось до хати зайшов сусід і, роззирнувшись довкола, промовив:

- Чули? Вночі Дряпача забрали. Кажуть, за СВУ. І що воно за севеу, що за нього так карають?

Наступного ранку, щойно почало розвиднятись, я вийшов з хати. У ранкових сутінках помітив трьох. Обніжком, повз наш город двоє з наганами в руках вели сусіда...

Навесні 1930 року у селі справді організували колгосп, і навіть два: «Червона хвиля» і «Червона перемога». Можливо, вже тоді район відрапортував про суцільну колективізацію, але у селі ще багато лишалось «індусів» (одноосібників). Для колгоспу тієї зими вступили переважно бідняки, що мали обмаль землі, а ще менше тяглової сили.

План хлібоздачі колгосп, звичайно, не міг виконати. Та лишалось ще багато одноосібних господарств, які теж здавали хліб державі. Тільки цього було мало. Якщо план виконувався, то висували новий, «зустрічний». Щоб його виконати, почали вишукувати «лишки» хліба по селянських дворах. Після вилучення тих «лишків» мало що лишалося на прожиття. Ось звідки бере початок та страшна трагедія, що спіткала мільйони людей.

Суцільна колективізація. Вона проводилась на основі ліквідації куркуля як класу. Справжніх куркулів, які б користувалися найманою працею, в селі, мабуть, не було. Та винайшли нове слово: підкуркульник. Під цю категорію вже потрапило багато ставніших, найбільш працюючих селян. І почалися ночами крики, ридання і сльози. То куркулів і підкуркульників вивозили до Сибіру. Будівлі, худобу, реманент забирали до колгоспу...

Переднівок 1931 року вже був голодним. Швидко зростала кількість жебраків. З'явилися перші виснажені, перші опухлі від недоїдання. Помирали в першу чергу люди хворі, слабосилі, похилого віку. Хоч ніхто ще не говорив, що вони помирають від виснаження.

Недороду в 1931 році не було. Але на колгоспних полях урожай зібрали мізерний. І все зерно вивезли на хлібоздачу. І знову бригади активістів пішли по дворах вишукувати «лишки». В зиму 1931-1932 року люди вже входили надголодь. Та від голодної смерті ще рятували прихована картопля. Інша городина, дрібна домашня живність.

Навесні 1932 року вже був справжній голод. Молоденька кропива стала чи не основною їжею. І потяглись люди до лісу. Щавель, лопуцьки, лобода, кульбаба та інші трави йшли до юшки. Листя з липи добавляли до половини картоплі і пекли маторжаники.

Зібраний на колгоспних полях урожай знову не потрапив до моря. Все зерно вивезли. Знову бригади активістів, з районними уповноваженими на чолі, пішли по дворах. Тепер уже для суцільного вибирання «лишків». Якщо раніше забирали все, що траплялось на очі в хаті й дворі, то тепер вже озброїлись «знаряддями праці». В колгоспі була соломозбиралка із вигнутими сталевими прутами, її розібрали. В кузні я вирівняли і з них поробили довгі й гострі ковіньки-спири, якими можна проштрикнути землю на півтора метра. З тими списками і пішли активісти по дворах, шукаючи «лишків», закопаних у землю. Тепер уже не тільки зернових, а й городніх.

Ми жили в хуторі, кілометрів за три від села Локня, колишнього Глинського, нині Роменського району на Сумщині. Город був великий – 0,71 га. На городі латка жита. Вродило добре, але де схова-

ти? Хлібошукачі помітять порушену землю і своїми списками знайдуть. Садка в нас не було, лише ріс невеликий сливник. Біля того сливника стояла батькова могила з великим дубовим хрестом на ній. Батька я не пам'ятаю. Він помер, коли мені було півтора року.

Не знаю до кого, мабуть до матері, прийшла страшна думка: заховати зерно в могилі, Хоч від похорону минуло понад десять років, вона була впевнена, що дубова труна ще міцна і на неї можна поставити корито із зерном. З вітчимом прийшли до могили. Мати стала біля неї на коліна і крізь сльози промовила:

– Порятуй, Федоре, дітей своїх і прости мені, що я тебе і в могилі тривожу. Копай, Петре, – звернулась до вітчима, витираючи сльози.

Але вітчим загнав лопату в землю і зупинився,

– Не можу...не можу. Я викопав за обніжком, у полі. А тут не можу.

Ховали зерно вони без мене. Для картоплі вітчим викопав на огороді глибоку конусовидну яму, куди й засипали більшу частину. Дещо з городини лишили в льоху.

Хоч на нашому хуторі лишилося тільки дві хати (решта жителів стали спецпоселенцями Уралу та Сибіру), активісти прийшли й до нас. Поштрикали землю списками, але, на щастя, нічого не знайшли.

Так люди підходили до жахливого 1933 року. Без хліба, картоплі, без будь-яких інших продуктів харчування. Наше село, порівняно невелике і переплетене міцними родинними зв'язками, не так постраждало, як інші. Але говорили, що в сусідніх Хоминцях більше половини людей померли.

Цілі села йшли в жебраки. Багато заходило їх до нашої хати, просили чогось поїсти, а давати не було чого, хіба що картоплину. Одного разу, коли вдома я був лише сам, зайшов уже опухлий, з жовтим восковим обличчям чоловік.

– Дайте, Христа ради, чогось поїсти, – вже тихим погаслим голосом благально просив він.

Біля печі стояв чавун із дрібною вареною картоплею.

– Візьміть он кілька картоплин, обчистіть і з'їжте.

Нещасний похапцем став запихати ту картоплю в рот прямо з лушкою. А я дивився, як її все меншало, і з жахом думав – ні, не про те, що сьогодні нам буде нічого їсти, а що станеться з чоловіком, коли він її всю з'їсть. Адже там було близько відра. А він з'їв її всю до останньої картоплини. Навіть того страшного року це здавалось неймовірним.

Хоч трохи житнього зерна ми приберегли, але змолотити було ніде, та й неможливо. Економлячи, мати, мабуть, раз на тиждень, варила його, і те варене жито ми їли.

Якось вітчим сказав:

– Завтра піду у Ромни. Може, хоч трішки муки розживусь.

Я не питав, де він її там розживеться, але напросився йти з ним.

Ранком він поклав у кошовку вареної картоплі, і ми пішли. Дорогою все зустрічалися люди. Одні вкрай виснажені, інші вже опухлі, з ногами-колодами, які вони ледве переставляли. Понад стежкою лежали і живі, що благали щось подати, і вже ті, що замовкли навіки. Йшли вони від села до села і не доходили. Голодні вмираючі села вже не могли їх врятувати. В Ромнах трупів було теж багато, їх не встигали вчасно прибирати.

Ми пішли на старий базар. Раніше нам завжди зустрічався продавець дьогтю – немолодих літ єврей, якого всі звали Мотькою. Він голосно вигукував:

– Ей, кому для чобіт і коліс свіжий чистий дьоготь?

Тепер я знову його побачив. Мотька лежав скоцюрблений, в своїх засмальцьованих штанах з широко відкритим ротом. Здавалось, він востаннє прокричав свою професійну фразу та так з нею і захолов.

На базарі було повно жебраків. Звідусіль тільки й чулося:

– Подайте, Христа ради. Подайте, Христа ради!

Вітчим іноді виймав з кошовки картоплину і комусь давав. Багато лежало опухлих, які вже нічого не просили.

Ми підійшли до сліпого лірника. Він сидів на землі в чорній розхристаній сорочці і в руках тримав шарманку. Мені врізалися в пам'ять його худі впалі груди. Хлопчик-поводир, років 10, сидів поруч. Співак щойно закінчив пісню і тепер відпочивав. Люди кидали, що мали, в його поношений кашкет. Та ось лірник обернув кілька разів ручку шарманки і слабким недужим голосом заспівав:

Я сьогодні дуже сумую,
Про ту волю козацьку згадав.
І про славу її не забуду,
Що колись я, як сокіл літав.
Боронив свою рідну Україну,
Не боявся я лихих татар.
Тоді слава про мене гриміла
І не смів нас чіпать яничар.
А тепер все пройшло, все минуло,
Чорна хмара кругом облягла.
І на горі синам України
Лиха доля у гості прийшла.
Забирають дітей України,
Засилають в далекий Сибір,
Щоб не чули, як плаче Україна,
І не сміли б вертатись звідтіль.

Скінчилася пісня. Та раптом додаток:

В тридцять першому году вже пізнали ми біду.
В тридцять другому году їли люди лободу.
В тридцять третьому году помирають на ходу.

То була, мабуть, його остання пісня. Зненацька підійшли двоє в цивільному і забрали співака.

– Може, хоч нагодують, – співчутливо сказала якась жінка

– Шльопнуть, – почулося з натовпу.

З базару ми відразу ж пішли. Зупинились біля магазину з дивною назвою «Торгсин». Знайшли. Вітчим вийняв з кишені свою військову нагороду – срібний георгіївський хрест – і подав продавцеві

– Хочу, щоб мені дали за нього муки. Той повертів у руках і сказав:

– А, то ти царський прислужник! Добре воював за царя-батюшку, що «Георгія» заробив.

– Я не воював. Я закінчив школу ротних фельдшерів і на фронті був фельдшером. Лікував поранених, виносив з поля бою.

– І офіцерів?

– Траплялось. Поранених ми всіх рятували.

– Отже, лікував офіцерів! Панів! Ворогів революції! Так? Ану геть звідси, поки я міліцію не покликав!

Вітчим ні слова не мовивши, вийшов з магазину. Без муки і без хреста. Я вийшов за ним.

Надійшли жнива 1933 року. Ще до їх початку із посівів, що були поблизу доріг, розливався трупний сморід. Картина відкрилась страхітлива. Голодні йшли в поле, виминали зерно із колосків і їли. Виснажені порожні шлунки не могли його перетравити. І люди там помирали.

Знайшли і неподалік дороги нашого знайомого Микиту. Ходив він від села до села і продавав голки, нитки, гребінці, дівчатам стрічки. Вітчим нам лагодив чоботи сам і купував у нього щетину для дратви. Але між ними була якась давня дружба, бо коли він приходив, його завжди пригощали і залишали ночувати. Іноді він жив кілька днів. Його знайшли в пшениці. Він був увесь чорний, а на опухлому обличчі шкіра позеленіла і розповзлася. Вітчим дуже шкодував за ним. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Анна Бенберя у 2007 р.).

С.Овлаші

ДУРАЧЕНКО Ганна Яківна, народилася у 1931р. в с. Овлаші Роменського району Сумської області.

Та як же таке не пам'ятати! Тоді я саме вчилася в школі, а роки під час війни просто пропустила. Ось чому вже далі я здобувала знання в класі з меншими дітьми. А яка то була школа! Які там уроки?! Усі діти сиділи холодні, голодні – тільки й думали про те, щоб чогось поїсти. Що то за страшні часи переживали після війни! Що

тільки не придумували, що не робили! Батько, Яків Федорович, щоб прогородувати сім'ю, робив все можливе. Спочатку було багато картоплі й для зберігання всипали її в дві ями: одна згодом повністю згнила, другуж, поступово з'їли. А коли залишилася лиш погана картопля, той ту поїли, ще й сусіди відрами брали; суп варили з тертою, не придатною до вживання бульбою й додавали вазеліну, замість жиру, отримували щось схоже на кисіль; збирали гнілі овочі по полю й пекли на воді млинці; стріляли горобців і варили в чавунці. А ще я пам'ятаю, що була в нас

крупорушка (пристрій, що молот крупу), в якій дрібнилася кукурудза. І вже з тієї суміші варили кашу, а з висівок пекли хліб (одна тільки назва) і додавали в тісто цвіт сушеної перетертої конюшини. А після того, як відцвіталися польові калачики, їли кругленькі, маленькі плоди, і таке воно нам було смачне! Батько ще з моїми братами ставили кішлю, ту, що для риби, сипали пшона туди і ловили пташок. Так, так. І горобців, і синичок, і дроздів. Інколи їх навіть з пірцям варили. Ну що ще? Для того, щоб зварити якусь юшку, потрібно ж було чимось протопити, так у піддувайло засипали гній, сухе картоплиння, дуже рідко якісь дровця.

Любили ласувати цукровими бурячками (залишками), які, бувало, понакидаємо до печі й чекаємо, доки спечуться.

Вживали в той час, хто як міг. От моя мама носила до села, де тримали «добряче» хазяйство, вишиті сорочки, керсетки міняти, в основному, на крупу.

Дуже важко було. Але, як бачите, дай боже благословення моїм батькам, вижила та ще й розповідаю тобі – моїй онучці про такі страхиття. А наче недавно все це було! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Шаповалова у 2007 р.).

Середино-Будський район

Сільських рад – 18

Виявлено жертв голодоморів – 15

118

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

ГАЛАЙБА Марія Марківна, народилася в 1922р. на Чернігівщині, село Нові Млини. Проживає в м. Середина-Буда.

1933 рік був неврожайним. Спочатку стояла страшна посуха, а потім на наше село звалилася злива. Дощі йшли днями, тижнями. У нас на городі можна було ловити рибу. Був у мене молодший брат. З ним ми ловили руками невеликих карасиків, варили їх і їли. Жили без матері, а батька так звана «тройка» звинуватила у багатстві й заарештувала. Через декілька днів прийшов наказ про амністію і його звільнили. Жити було дуже важко і страшно. Їли квіти конюшини, виривали коріння рослин, сушили його, потім перетирали на «борошно» і пекли млинці чи оладки. Також люди їли щавель.

Помирало багато дітей. Бувало, ідеш вулицею, а люди падають ніби підкошені. Хто падав вже не міг підвестися – не вистачало сил. Проводилося масове розкуркулювання. У людей забирали худобу, харчі й відправляли в Москву та Ленінград біднякам. Якщо у когось була худоба, то її годували соломкою зі стріх. Мертвих корів їли, а на живих навіть орали. Коли з'явилися колгоспи, то голодні намагалися ухопити якусь зернину чи картоплину. Батько рано – вранці йшов на колгоспне поле, щоб набрати дрібної картоплі. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

ПАЛІСЄВ Василь Петрович, народився у 1923р. в с. Ромашкове Середино-Будського району Сумської області. Нині проживає в м. Середина-Буда. (На фото).

Насильницького голодомору в селі не було. Взагалі, було 3 куркулі: Поліцаєві, Абашкіни, Белосветови. У них забирали зерно, худобу – тобто розкуркулювали. На село приїздили уповноважені, які збирали «ястребков» – молодих хлопців, які за наказом уповноважених довгими залізними ціпками штрикали в землю, шукаючи бочки з зерном. У Белосветова знайшли таку бочку – 70 кг жита. Геноциду, так званого, не було.

У нашій сім'ї було 5 дітей, я – найстарший. Жили з батьком. Сусід через гроші зарізав маму. Інколи батько приносив хліб, але його вистачало лише на 2 дні. Хліб на той час коштував 100 рублів. У 1932 - 1933 рр. стояла жадлива посуха, а потім ішли дощі. На полях та городах усе погнило, урожай не встигли зібрати. Ходив разом з

жінками у Панський сад ламати липові гілки. Вони обривали листя, сушили його, потім перетирали та пекли оладки. Їли морожену картоплю. Щоб ми не померли з голоду, батько відправив сестру Віру на господарство у будинок Поліцаєвих, сестру Катерину і брата – у патронат колгоспу «Перемога». Я залишився вдома з меншою сестрою.

Хочу сказати, що кремезні чоловіки погано переносили голод. Ось такий парадокс.

Зерно з колгоспів везли до Москви. Створювалися організації техкультур (у селі вирощували коноплі), які видавали людям патоку та мариновані гриби (опеньки). Також на бідняків накладали певний податок, але він був невеликим. Голодомор у нашому районі – від неврожаю. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

ПОДОБЕДОВА Віра Степанівна, народилася у 1925 р. в м. Середина – Буда, де й нині проживає. (На фото).

Жила я з матір'ю. Старша сестра поїхала жити до тітки в Ленінград. Мати спекулювала. Вozила до Києва курей та овес, а звідти привозила хліб та булочки за 68 коп. Була корова, тримали її в коридорі. Як тільки заснували колгоспи, люди з полів збирали гнилу картоплю й пекли з неї оладки. Звичайно, люди голодували. Вони пухли й умирали. Також їли собак та котів. За збір картоплі на полях мати заарештували на 1 день. Мені й матері допомагала тітка – передавала посилки з продуктами. Розпочиналася колективізація.

Щодо погодних умов, то після посухи почалися зливи. У нас на городі все погнило. Голодомор стався через неврожай. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

АБАШКІНА Марфа Матвіївна, народилася у 1925 р. в м. Середина – Буда, де й нині проживає.

Наша сім'я була велика – 7 дітей. Батько був чоботарем, продав взуття на базарі. Їли ми оладки з гнилої картоплі. На колгоспних полях забороняли збирати навіть найдрібнішу картоплю та буряки. 1933р. – страшний неврожай! Саджали дрібну картоплю й очистки. Молодь працювала в держсадках, які знаходилися на ву-

лицях Ярмаркова та Громадянська. За роботу платили дуже мало. Ті, хто працювали в колгоспах, намагалися хоч що-небудь принести з поля: квасоллю насипали в чоботи. Сестри працювали в садах. На наш ринок продукти привозили з Москви. Це в основному були борошно та крупи. Ми купляли борошно й пекли хліб, а потім продавали шматочками по 200 гр. Деякі навіть їздили по домівках та торгували хлібом. Жити було страшно і нестерпно, але Господь допоміг! Слава йому! (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

ПРОХОРЕНКО Петро Уласович, народився у 1912 р. у с. Голубівка Середино-Будського району Сумської області.

У 1933р. працював бригадиром садівничої бригади. Цей рік був дощовим, посіви підмокали, гнили на корінні. Дощ не давав прибирати посіви, погода постійно змінювалася, доводилося все робити руками, виходячи на поле багато разів. На трудовень давали 500 – 900 г. жита, яке не йшло державі. Від голоду в нашому селі ніхто не помер, але було дуже важко. Весною 1934 р. видавали чечевичу і варили обіди. Ті, хто працював, не помер. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

ПЕНЬКОВА Віра Миколаївна, народилася в с. Жихове Середино-Будського району Сумської області. (На фото).

Нас у сім'ї було 5 – 4 сестри і брат. Я була наймолодшою. Жили досить заможнo до вступу в колгосп. У нас були корови, коні, багато землі. У 1933 – 1933рр. жити стало дуже важко. А ще й погода погана: дощі, дощі. Сім'я вступила в колгосп. Як і всі недоїдали та недопивали. Голова колгоспу був добрим чоловіком, допомагав людям у селі. Звідкись привіз декілька возів буряків, картоплі й підгодовував людей, особливо тих, у кого були діти. Ба-

тьки згадували його добрим словом. Старші брат і сестра бігали через ліс і звідти поїздом їздили до Росії – купували хліб, дома сушили сухарі, їли потроху. Ми, молодші, ходили в ліс – збирали гриби, ягоди, лебеду, змішували з картоплею, борошном, пекли хліб. Брат ловив рибу, дрібну звірину. Тяжко було жити всім! Борошна, хліба, продуктів було зовсім мало. Люди страждали від голоду, особливо, старі, хворі та діти. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Іватська у 2007 р.).

Сумський район

Сільських рад – 32

Виявлено жертв голодоморів – 4207

122

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

СОПІЛЬНИК Ганна Іванівна, народилася 14 жовтня 1923 року у місті Суми.

Ті, що ніколи не переживали голод, ніколи не зможуть уявити собі, які страждання спричиняє він. Якби це відбувалось якийсь тиждень, але ж цілими місяцями родини голодували. Люди часто втрачали розум і просто переставали бути людьми. Мені розповідала ще мати про одну таку «людоїдку». Казала, ніби та мала людське обличчя, але очі були вовчі, божевільні. Життя поступово замирало. Були й такі, що різали та варили трупи, що вбивали власних дітей та варили трупи їх.

На вулицях нашого міста можна було бачити моторошні сцени: як по землі повзали діти та дорослі, знесилені голодом. Я бачила жінку опухлу від голоду, що лежала просто на землі і хробаки поїдали її живцем, уздовж тротуару йшли люди, які клали маленькі шматки хліба біля неї, та смерть майже забрала бідолаху.

Трупи людей збирали до купи і, як непотрібний мотлох, вкидали на вози...

Черги до крамниць сягали півкілометрової довжини. Люди вистоявали в них не одну годину, тримаючись за пояс того, хто попереду. Ті кому вистачало, одержували за картки хліб, решта ж була змушена приходити наступного дня, маючи на долоні намальовані олівцем номери. Для останніх існували спеціальні, закриті для інших, крамниці якими користувалися державні службовці, керівники виробництва тощо.

У родині нас було троє. У 1933 році мені якраз виповнилося 7 років. Як звичайно, черга була величезна. Малий загрався і загубив картки. Це був початок місяця, а тому нові картки видали лише у наступному. Уявіть, як нам прийшлося! (Цілий місяць голодували).

Існували такі звані «торгсини», куди люди здавали золото, замість якого отримували борошно, одяг тощо. Мабуть, завдяки цьому ми й врятувалися. Так, у мене був великий золотий хрестик і сережки. Мати віднесла їх та отримала мішок борошна. Нарешті ми зварили галушок. Скільки ж радості було!

Були й ідальні для робітників, де за одноразовими талонами годували родини працюючих.

Я бачила людей, які вмирали від голоду. Бачила жінок і дітей з роздутими животами, посинілих, які ще дихали, але з порожніми позбавленими життя очима. І трупи – трупи в поношеному одязі, дешевих пошарпаних черевиках. Я бачила все це і не збожеволіла. Люди ледь пересували ноги, худі як скелет, болісно опухлі. Нещасні ловили мишей, щурів, горобців. Мололи кістки на борошно і робили те саме зі шкури та підшвами взуття. А коли ж зазеленіла трава, почали викопувати коріння, їли листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски.

Голод не тільки забрав життя у людей, він зруйнував мільйони людських мрій, розчавив майбутнє нашої країни, знівечив людські долі. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Тетяна Сайко у 2005 р.).

МАРЧЕНКО Євдокія Володимирівна, народилася 7 вересня 1930 року в м. Суми.

Моя мати була кухаркою, а батько сторожем. У моїй сім'ї я була сьомою. Про голодомор 1932-1933 р.р. я пам'ятаю мало, але знаю те, що розповідала мені старша сестра Яценко Анастасія Володимирівна. Коли став відчуватися справжній голод, люди почали шукати їжу скрізь. Готували все, що знаходили. Моя мати після роботи кожен день ходила по полю і збирала пшеничні зернятка. Коли зранку вона йшла на роботу, моєю задачею було з кожного зернятка зняти верхній шар. Ввечері мати приходила, додавала то кропиву, то іншої трави, бо городина була дуже рідко. Все віддавали дітям, я це вже зараз розумію. Ось так у кінці 1933 року взимку помер спочатку батько (у нього не витримало серце), а потім мати від інфекційної хвороби. Ми, діти, залишилися самі. Найстаршому було 15, а мені, наймолодшій, 3. Потім ми всі (крім мене і моєї сестри, бо вона теж мала лише 7 років) пішли працювати у поле. Важка праця дуже швидко зробила всіх дорослими.

Голодомор 1947 р. пам'ятаю гарно, бо застала його в 17-річному віці. На той час у нас в родині залишилися я, сестра і один брат (чотири інші загинули на фронті). Дуже було важко, бо у 3 я ще не повністю розуміла, що то було. Отак виходили на вулицю, а десь під парканом лежить людина і, якщо стогне – то ще жива, а як ні, то й ні. Найприкріше було дивитися на дітей, що пухли з голоду. Дивитися і не мати, що їм дати поїсти. Розказували наші сусіди, що вони їли і собак, і котів, але ми не їли цього. Ми, навіть, мишей варили, так навар сам залишали, а їх самих варених не їли. Яюсь ніхто не хотів саме їх їсти, незважаючи на те, що дико хотілося напівнити бодай чимось шлунок.

– Розкажіть, будь-ласка, саме про їжу, яку ви споживали.

– Їжу?... Хіба ж то можна назвати їжею? Зараз домашню скотину краще готують. Бувало знайдеш десь картоплі позаторішньої і радий – радесенький, що знайшов. А вона м'яка, уся скрючена якась, місцями зелена. Починаєш щось варити із неї, а вона на поверхні плаває. Влітку і восени було трохи легше, бо ми ходили до колгоспів і тихо вночі крали яблука і груші з колгоспних садів. Та ми й не одні були, бо сторож був завжди на посту, а що ж робити було? Та й крали... У тих, хто в нас украв. Мій покійний чоловік у 47-му році був водієм, вже потім він мені розповідав, що голод був створений, бо він сам особисто возив з полів до Росії мішки з зерном. Я, навіть, не уявляю, ким треба бути, щоб отак просто взяти і вбити, саме вбити мільйони людей. Тепер кожної ночі, лягаючи спати я благаю

Бога, щоб нашим дітям і онукам не довелося пережити те, що прийшлося пережити нам. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марина Джулай у 2005 р.).

Катерина Ігнатівна [прізвище не назвала], 1928 року народження, народилася в селі Деркачі Штепівського району Сумської області. У 1929-му переїхала з сім'єю до Сум. Зараз проживає в місті Суми.

Фото, прізвище, адресу і будь-які інші точні дані Катерина Ігнатівна відмовилася дати – боїться. Ще пам'ятає, як розкуркулили діда, переслідували і вбили. Саме від убивць сім'я втекла в Суми. Пройшли роки, а їх все шукали. Знайшли, і батька розстріляли без суду, як сина куркуля. Тому Катерина Ігнатівна і досі побоюється за своє життя.

1933 рік – голодний рік. Ми, будучи малими, збирали листя з акації, м'яли й пекли оладі. Батько десь дістав оліфи, ось і жарили все на ній.

Люди дуже мерли. Отак іде людина, і на ходу падає з голоду, і вже мертва. У селах, які повністю вимерли, вивішували чорні прапори. Взулись було ні в що, по черзі взимку чоботи взували, щоб вийти на вулицю.

Страшні роки голоду були. Люди їли людей. У мене був один добре знайомий сусід (ім'я попросила не оприлюднювати), він 25 років відсидів на Колимі. Так він сам розповідав, як вони з батьком запросили перехожого чоловіка переночувати, а потім вбили його і з'їли...

В кінці 1933-го батька забрали, «тройка» розстріляла. У 1944-му мати померла. Мене забрала старша сестра. У сімнадцятирічному віці «випхнула» заміж за чоловіка, на 20 років старшого за мене.

А тут і 1947 рік прийшов. Дуже сильно голодували. Сестра з чоловіком поїхала в Курськ, міняти речі (тоді їздили в «кацапщину» міняти речі на їжу). Поїхали, а трьох дітей вдома залишили. А коли повернулися, дітки вже померли з голоду.

Мій чоловік ходив у село за продуктами. Розповідав, як жителі вдерлися в хату до одного чоловіка і вбили його за банку квасолі. На селян взагалі були дуже великі податки. Якщо в господарстві малася корова, треба було здати 6 кг масла. Чоловік розповідав ще й таку історію, що селяни повісили курку, нібито вона це зробила сама, і підпис залишили: «Як я можу здати 132 яйця, якщо я несу тільки 120?»

У Сумах по талонах давали хліб. Чоловіку, бо він працював, давали 500 г на день. А тим, хто не працював (я сиділа з малою дитиною), давали лише по 300 г. хліба. Іноді давали трохи цукру, яєчний порошок.

А ще нам допомагали американці. Присилали допомогу, на роботах роздавали одяг. Чоловік приніс пальто, взуття. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Чевгуз у 2007 р.).

ДРОЗДОВ Олександр Іванович, 1924 року народження. (На фото).

47 рік був голодомором через війну, тошо війна була і не до урожаю було. А 33 рік – це був дійсно голодомор. Багато людей арештовували в те время. За часів голодомору життя було тяжким, от, потому що треба було батькам нашим робить, а ми діти, тільки школьники були. Їли ми, хто що дістане: картопля, бурячок.....ну, і якісь сухарики. Майже всі люди у той час голодували. Дні голодомору 32-33 року були тяжкими за війну. У той час багато кого з нас грабували, забирали людей, діти голодували. (Зап. учениця 8-А класу ССШ №9 Дар'я Чертенко у 2007 р., керівник – учитель української мови і літератури О.Є.Бондаренко).

КОСАРЕВ Євген Володимирович, 1928 року народження, мешкає в Сумах. (На фото).

Батькового брата, бабуса, померли, батькового брата жінка також померла. Ну, а так у селі багато померло. Хат було небагато.

Моя мати їздила в Західну Україну мінять хліб. Ми ходили даже отуди в Пльохово, це туди в Росію, міняли тряпки, з матір'ю ходили, міняли на картошину, на жир якийсь, а їли гірчак, із липи пекли оті... а їли мерзлу картошку, ото збирали по полю і їли... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Лисянська у 2007 р.).

ТОЛСТОКОЙ Парасковія Іванівна, 1928 року народження, мешкає в Сумах. (На фото).

Нічого я вже не пам'ятаю. Пам'ятаю, як голодні були, лазили по городах, по полю, збирали картошку таку, ото померзла, ну і збирали мерзлу. Промивали, варили, їли.

Ну, як вам розповісти, оце у мого деда, тобто, чоловіка батько, мати. Батько поїхав хліба видобувати і не вернувся. Чи де погіб, чи де, хтозна де. А дома мати на печі лежала з дитинкою, була дитина грудна, і воно сосало груди, а мати ж нічого не їла.. і так сосало і вмерло, і мати вмерла на печі.

Ще один брат умер, я знаю, це мій дед розказував...

От прийдуть, розкуркулювали ходили, у нас і так нічого не було. Полізли на хату, там сушені груші, і вони все забирали, де що не найдуть. Я одна була, дітей мало було, а в кого дітей багато було – це дуже трудно було...

А оце чоловіка, йому тоді 7 років було, і сестру, сестрі 12, одвів того у село якесь у Кацапщину, вобщим, віддав людям, щоб він у їх що-небудь робив, гусей чи свиней пас, а сестру десь на вокзалі, не знаю де, чи може в Сумах, чи може й далі де, посадив на поїзд і їдь куди хоч. Вона

їхала-їхала, доїхала до Києва, а там же ганяють. Вони вийшла, сіла та й плаче. Підходе жінка до неї: «Чого ти плачеш?» Бачить же, що голодна, вони її взяли, повели додому, вона дала, та жінка, поїсти. «Помий мені посуду», – каже. Вона помила посуд, поприбирала, та її знову нагодувала. На другий день підходе: «Мені нарви в лісі якихось ягід», дала їй бутилку і показала, де ліс, щоб нарвала ягід. Вона пішла, на неї кинулась гадюка, та злякалась, кинула ту бутилку, приходе, каже, що отак і отак, не нарвала ягід. – Не будеш і їсти, іди. Пішла вона знов на станцію. А тоді підходе якийсь мужчина і сказав, що якщо буде вона доглядати жінку, то буде і їсти. Я не знаю, скільки вона пожила там, не довго, ну, може, місяць, і ця жінка вмирає і вона опять пішла. І тоді вже хтось їй посовітував піти в колхоз. Так вона і вижила

А мій чоловік до осені дожив у селі, пас свиней у діда, а осінню дід каже, що врожай вже зібрали, то може він іти назад у свій край. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Лисянська у 2007 р.).

БАЛИМ Олександра Сергіївна, 1938 року народження, живе в м.Суми, інвалід II групи. (На фото).

Мої батьки одружилися в 1922-му році. До голодомору мали четверо дітей, у 1933-му народилося п'яте дитя. Усі дітки померли від голоду. Мати розповідала, що голодомор почався в 1932-му, але найсильніше проявився в 1933-му.

1932 рік у нашому селі виявився врожайним. Усе було: і хліб, і до хліба. Але хтось добре постарався, і все вивезли з України.

Почався 1933 рік. Землі засівати нічим, навіть колгоспам. Їздили, грабували, забирали все, що знаходили. Люди, коли чули, що їдуть «обдирати», закопували все їстівне (якщо воно було).

Сім'ями помирали від голоду. Пухли ноги, обличчя було налите.

Їли все, що приходилось: траву, кропиву, щавель, калачики, акацію жовту. Якщо щастило знайти стрючки білої акації, їх сушили, товкли, додавали небагато висівок, лушпиння й пекли хліб. По городах збирали померзлі овочі.

Більше всього від голоду помирали діти.

Топити було нічим. Збирали на полі суху траву, очерет сушили. Тепла все одно не вистачало. Іноді використовували бадилля з картоплі та кукурудзи. Але від цього утворювався страшенний дим і чад. Дихати нічим, а жити треба.

На початку 1934-го вже легше стало. Людей вивозили на поле – сіяти овес, ячмінь, просо. За роботу видавали трішки їжі.

А ось 1947 рік я вже сама пам'ятаю. Нас у мами з 12-ти дітей залишилося четверо: брат, і нас три доньки. Жили в Сумах.

Була засуха. Посадять люди картоплю, пшеницю, а дощу немає. Потерпали від голоду.

У визначених магазинах роздавали хліб. Усім не вистачало. Черги величезні були. Люди і ночували під магазинами. Я маленька була, 9 років, продиралася без черги. Давали мені, як і всім, дві буханки. Але, як вилазила з натовпу, хліб дорослі люди з рук виривали. Якщо залишалося хоч півхлібини, то вже добре було. Тільки ось ручки мої після такої «битви за хліб» всі в крові були й боліли дуже.

Багато хто шив одяг, їздив у Росію – міняти на хліб. А деякі просто їхали до родичів – просити про допомогу.

Працювали дуже багато, по дві зміни. І ночували на заводах біля станків. На роботах у їдальнях поїсти давали. Хліб видавався тут по талонах: на робочого – 500 г, на дитину – 300 г. А ті, хто працював на полі, брали з собою на роботу дітей – а раптом щось знайдуть, щось перепаде. Мій батько на Тополянському шляху дошки пиляв, а мати в колгоспі працювала. Іноді приносили додому картоплю, капусту чи буряк за пазухою.

Жила я біля залізничного вокзалу, в землянці. Топити було нічим. Поїзди їздили, де-не-де розсипали вугілля, а ми потім шукали й збирали. Хлопці, як поїзд зупинявся, вилазили на нього й крали вугілля, а потім нам продавали. Крім того, щоб добути хоч якесь тепло, ми зрізали й використовували кору сухих дерев. Взагалі тоді проблема була з житлом, щоб його знайти. Скрізь було тісно. Люди жили з козами і курями в сараях. Від дощу сховатись було ніде – дах протікав.

Води було мало. Дітвора крала воду з водокачки, а потім продавала кружку води по 5 копійок.

Люди шукали кращих умов. Переїжджали в інші регіони на товарних поїздах, на їх дахах. Члени сімей часто губили одне одного. На вокзалі стояв дитячий плач. Я теж, пам'ятаю, плакала довго. Два дні й трісочки в роті не було. Жінка якась їла картоплю, а я – дивлюсь на неї і плачу. Вона тоді поділилася зі мною.

Що ще перед очима, так це холод і нестача одягу. Ходила в школу на Дзержинську вулицю. Черевики розірвані, у плаття лікті перелатані, рукавичок нема (іноді діти, в кого зайві були, давали). А я всьому рада. Портфель із звичайної тканини пошитий, пальто прибиральницядесь вкрала й мені віддала. От так і жили... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Лисянська у 2007 р.).

с.Могриця

НОВІКОВА Анастасія Федорівна, народилася 13 червня 1924 року в селі Могриця Сумського району Сумської області, де проживає і нині.

У 1933-му році був неврожай, але й те, що було у людей, все одно забирали. Забирали люди з села, які були добровольцями, ходили по хатах і змушували всіх вступати в колгоспи. На городах у людей нічого не вродило. У бабусі на якомусь полі вродило трохи зерна. Вони його поставили біля хати і закрили кукурудзинням. У сім'ї було троє дітей, батько був на корчовці, а мати була калікою. Одного разу, коли прийшли й до них і побачили матір, прикуту до ліжка, то старший наказав не шукати, бо в цій сім'ї нікому працювати і тому в них нічого немає.

У сусідів було трохи квасолі у вузлику. Вони, для того, щоб її не відібрали, посадили малу дитину зверху. Але коли прийшли й до них, то дитину зсадили, а квасолі все одно забрали.

Забрали все, що могли, шукали по глечиках, у чавунах, забирали кожне знайдене зернятко. Куди забирали, ніхто про це не знав. Більшість в селі голодувала, але були й такі (з цих же добровольців), які жили гарно. Люди пухли з голоду, дуже багато помирало, на сусідній вулиці батьки поїли своїх дітей. Жила бабуся біля річки, були й озера. Їли все: лепеху (корінь айру), траву, щавель, коріння, листки, гороб'ячу траву, часничну траву. Горобину траву збирали, товкли в ступі і робили з неї лепьошки.

Одного разу влітку сусідка і бабуся з торбинками йшли полем по гороб'ячу траву і зірвали по одному колоску жита, вилущили кожне зернятко і почали їсти, але їх наздогнав об'їждчик, відібрав зерно, торбинки, привів за вухо додому, наклав на батьків штраф і з дому забрав ще по одному пустому мішку.

Що стосується 1947 року, то тоді був штучний голодомор, але було вже трохи легше. Здавали лише певну кількість, як податок. У сім'ї бабусі була корова, яка їх і врятувала. У селі є крейдище, яке на той час дуже допомогло. Люди носили крейду, вапно і хто що міг на базар у Миропілля чи Запсілля, а там замінювали вже на потрібні речі. Ситного нічого не було, варили солодкі буряки і їли. Вночі бабуса ходила на базар, а вранці йшла в колгосп на роботу. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ірина Новик у 2005 р.).

с. Червоне

ПЕРЕПЕЛИЦЯ Марія Олексіївна, 1926 року народження, жителька с. Червоне Сумського району.

У 1933 році сім'я наша налічувала сім чоловік. Тато, Олексій Матвійович, працював у місцевому колгоспі «Ленінець – ударник», мама виховувала чотирьох дітей, і дивилася за господарством. І ще проживала з нами бабуса – татова мати.

Восени 1932 року урожай був не дуже поганий, уродило трохи картоплі і було, хоч і не багато, зерна. Навесні 1933 року в селі з'явилися так звані «уповноважені», які забирали у людей усе зерно, вишукували зерно скрізь, навіть у подушках, колисках, стріхах... Не оминули вони і нас, забрали корову, єдину нашу годувальницю, і все зерно. Картоплю, яка ще трохи була в погребі, украли невідомі, бо вже тоді було багато голодуючих. У колгоспі, правда, давали працюючим обіди, це був суп із затірки і буряків, давали маленький шматочок хліба. Батько не їв свій хліб і приносив його додому і роздавав його нам голодним, адже вдома готувати було ні з чого. Як тільки на лузі з'явилися перші паростки, я з братом ходила на луг, там рвали жовтило і щавель. Із жовтила робили «галети», пекли на сковорідці і їли. Також їли спориш, листя з липи, щавель. Влітку, коли на городі з'явилися буряки, рвали їх і варили з них борщ. Зривали ще зелені груші, додавали цукрових буряків і варили солодуху. На городі і у полі рвали ще зелені помідори. Восени з голоду померла бабуса. Я та інші діти попухли з голоду, ледве переставляли ноги, але вижили. (Зап. студент філологічного факультету СумДПУ Юрій Єременко у 2006 р.).

ЛАВРИК Федір Іванович, 1916 року народження. Народився і до сих пір проживає в селі Червоне. Він один з найстаріших жителів села.

Мій батько Іван Оврамович був конюхом в Мамаївці, помер від голоду в 1933 році. Батьківська хата була обкладена цеглою. За це – непосильні податки. За несплату їх, разом з хатою забрали меблі, худобу, птицю, картоплю, навіть квасоллю...

Добрі люди порадили батьку й матері звернутися до військокомату, після чого повернули нам лише будинок, звичайно ж, без худоби й продуктів.

Їли все, що можна було їсти. Варили кропиву, кульбабу. Гризли кору ліщини та інших дерев, їли також так звані «глеї» на корі вишень.

Вимирали всією сім'єю. Хоронили людей в одну яму. Одна сім'я жила на тій самій вулиці. Батько й мати вбили своїх дітей і поїли їх, а потім чоловік убив свою жінку. Після цього його забрали, але ніхто на знав куди і що з ним сталося. А в хату зайти було просто неможливо. Це було справжнє страхіття, коли в хаті скрізь були сліди крові. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Вікторія Лаврик у 2006 р.).

ЛАВРИК Катерина Павлівна, народилася 1924 року в с. Червоне Сумського району, Сумської області і до сих пір проживає тут. Працювала вчителем історії в Червоненьській школі.

Голод добрався й до нас. Мама тепер мусила ходити на базар, щоб виміняти хліб на різне вбрання – рушники, хустки. Одного разу ввечері з базару поверталися мати й батько. Мати виміняла за костюм шерстяний хлібину. А батько й каже до матері: «Давай з'їмо цю хлібину – все одно помруть діти, а міняти вже нічого....»

Батько був зморений голодом до безтями, тому й казав отак. А мама нічого у відповідь не сказала, своїм тілом лягла на хлібину: «Будемо їсти разом і разом вмирати будемо...» (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Вікторія Лаврик у 2006 р.).

ЛАВРИК Ольга Семенівна, народилася 1926 року в селі Червоне Сумського району Сумської області і до сих пір тут проживає.

Наша сім'я голодувала, але все-таки якимось перебивалися. Худобідно, але пухлі не ходили. І лиш від червня не стало чого їсти. Та було вже літо. Викопували і їли молоду картопельку завбільшки із гороб'яче яйце, всяку зелень, зокрема лободу, жовтило. Інколи мама ходили підробляти до голови колгоспу, який жив неподалік, то він і дасть бува який-небудь шматок хліба чи жменю борошна.

Пам'ятаю, як мама зварили борщ, звичайно ж, нічим не заправлений, то мені і зараз здається, що я ніколи в житті не їла смачнішого борщу, ніж той.

Із настанням тепла я зі своїми однолітками пішла в поле по коношину, яка була майже делікатесом. Ми зривали і їли квіти. І раптом нас злякав чоловік, який виліз із сусіднього житнього поля і покликав нас. Перелякавшись, ми кинулись тікати. Біжимо, а перед нами таке страхіття: яма заповнена трупами. Її, напевно, не встигли закидали. Ось такий день запам'ятався мені на все життя. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Вікторія Лаврик у 2006 р.).

СЕРГІЄНКО Іван Федотович, народився 1916 року в с. Червоне Сумського району і до сих пір тут проживає.

Недалеко від нас жили Грищенки. Сімейство було бідне. Їхнього батька забрали, а мати бігали, щоб хоч як-небудь прогодувати своїх дітей. Та, на жаль, менший син Павло помер. Одного разу, коли мати, Марія Грищенко, не були вдома, то її дочка залилася самотня в хаті. Вона сиділа на долівці, а в цей час зайшов чоловік, який підбирав мерців. Забрав він її і положив у підводу, де вже було повно мерців. Пощастило, що на зустріч цій підводі їхав один чоловік, та й побачив, що дівчинка ще жива. Зняв її і посадив під тином. Увесь день вона там просиділа. І лише під вечір їхала підвода, на якій була її мати, то вона й забрала її. Отож, ховали ще живих людей. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Вікторія Лаврик у 2006 р.)*

ЄРМОЛЕНКО Іван Максимович, 1927 року народження, житель с. Червоне Сумського району.

Важко було, дитино, пережили ми тоді багато великого лиха. Перший голод, війна, другий голод – все це дуже важко нам далося, але ж ми з тобою козацького роду, тому і виживали і виживемо.

Було це в 1932 р.: батько помер, залишивши нас із сестрою на мачуху, бо не дожила й наша рідна матір, та я думаю, що й слава Богу. Була у нас корова тоді – така нещасна, але й підгодовувала нас. Доки була вона, доти й було все нічого. Але мачуха, кинувши нас, забрала її, відсудила в сільраді. Як вони могли позбавити нас єдиної годувальниці?! Двоє дітей 5 та 9 років. Ти, можливо, думаєш: «Та що ти, діду, мелеш, і було ж тобі тільки 5 років, а все пам'ятаєш!» Тож бо й воно, що пам'ятаю, все пам'ятаю, нічого не забув.

Забрали у нас годувальницю, їсти нічого, нікому ми не потрібні. Аби ж урожай хоч був того року, а то і його не було. Їсти хотілося, а де брати? По родичах, хрещених – та що вони. У них свої діти, годувати треба.

Ото була назбираємо з Вірою якоїсь трави, перемелемо її та зліпимо макорженики – у піч. Їсти хочеться, дістаєш їх, вкусив, смакуєш, а воно гіркуче. А треба, бо помирати не хочеться.

Було ще, голодними їдемо з сестрою коноплі рвати, бо ж треба було і посукати її. Ми – голодні, а конопля сама знаєш, що це наркотик. Ми рвемо її, а через годину, вийшовши з них, падаємо, бо не розуміли, що з нами діялось – голова обертом, не розумієш нічого, підвестися не можеш.

Свята у нас, доцю, були, коли сусіди давали клуночок перемеленої кукурудзи. Розтягували ми її на довго.

Всього було, а поганого більше. Коли була немає в хаті зовсім нічого сядемо з Вірою і гуляємо, ніби у нас повен стіл страв: і того попробуєш, і тим засмакуєш.

Ой, які ви зараз щасливі, що не знаєте цього.

А про 47 р. згадувати важко, але не так. Бо старший вже був, з концтабору повернувся, навчений був виживати. Могли і хотіли вже більшого. Працював тоді в радгоспі, міг додому принести то кишеню квасолі, то борошна. Каші варили – було легше, бо знали, де шукати, що їсти, де брати. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Єрмоленко у 2006 р.).

УМНИК Віра Максимівна, 1922 року народження, жителька с. Червоне Сумського району.

Згадувати це не зовсім хочеться, та коли треба. Не дай Боже, вам цього пережити.

Всього було і забирали останні крихти з хати, знайдуть жменю кукурудзи забирають. Мерли люди дуже. Ховали у дворах, бо тоді кладовища ж не було. Вириють бува яму лише не закопують відразу, бо скоро вже наступний готовий. Сили також не було навіть ховати. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Оксана Єрмоленко у 2006 р.).

БОРЩЕНКО Галина Платонівна, 1927 року народження, жителька с. Червоне Сумського району. (На фото).

Нас у сім'ї було троє дітей – Михайло 1923 року народження, Іван – 1924 року народження, а я найменша. Помню, що у 1932 – 1933 рр. і батько, і мама робили в колхозі. У нас забрали весь скот, загнали на ферму коня, навіть качат. Плуги і боронки тоже взяли. Дуже трудно було. «Кислички» різали і кидали у вівсянку, «кательки», голубів їли. В уличці на дворі давали 100 грамів побовтків. Як батько чи мати украдуть тро-

шки зерна, то змелем, мельничка у нас була, спандьорять супчик, овес мололи на муку і заправляли кип'яч, вода замутиться, стягається. Варили затірку з муки, вона була густіша. Дід сторожував біля тракторів на Тімірязівці, то приносив сої, макухи.

Забирали більшовики усе, шукали по чердаках, взяли даже квасолі, яку мама приховала. Виручала нас коровка, хоч була стара й слабенька, мама давала молоко поділом: хто більший – тому більше. У матері батька тоже забрали двох коней, хотя вони були заможні, але тяжко робили, тягали чували, сіяли, орали самі. Діда Стефана розкуркулили. То знакома міняла наше молоко у городі на сухарика. Що мама напряде, то спродували, і одіжу всяку, ку-

файки, штани полотняні. Весною 1933 йшли сильні дощі, мокреча, холодно, а Михайло (брат) за мішок і по бур'ян, рвав жовтило, щавель; руба сухого на йому нема.

Я рвала калачики, їх було багато й рясно, колись нарвала і розсипала (мала ж була); дуже плакала.

Весною добували дрібненьку картопельку. А садили лушпинками. Картопелька вродила тоді красна, дрібна і пізня дуже. Копали її, як мама кончила на ланці буряки.

Були у селі ясла для діток. Мама несли туди молоко півлітра, то в обід мені дадуть баланду з вівсянки до зілля.

Із жита робили галети, мати обшуга, попарить, перетре дасть висівок жменю, перемиша, поліпе і на сухій сковороді жаре «жовк-твилянок».

Люди ходили пухлі, страшні, було йде шляхом, упало і вмерло. Мерців у тряпки умотували і кидали у ями, і закопували, а закидали у рядні. Голод трудний був. (Зап. викладач філологічного факультету СумДПУ О.Р. Бременко у жовтні 2007 р.).

с. Софіївка

НИКОЛАЄНКО Віра Костянтинівна, 1920 року народження, жителька с. Кияниця Сумського району. (На фото).

Тут я живу з 1958-го. А жила в селі Софіївка Сумського району. І тоді було мені 13 років. Я добре знаю.

Що було?... Страшне, конешно, ходили пухлі, вимирали сім'ями, і в основном молодьож, та й старі. Ну, якось організовували, що ходили по хатам і перевіряли, чи є мертві. Забирали, везли на кладбище, а на кладбищі які могилки були? – братські та маленькі. Собірають на воза, везуть

на кладбище, підвозять до могили і не то, що якийсь траурний процес, а просто перевертали воза, і хто як попало в яму падає. Ходили по хатах так: стануть, перевірять – лежить воно, лежить мертве, а пухлі ж були, в наривах були, стануть брать – застогло, бо живе, оставляють, а на другий день підбирають.

Чим питалися? В основном прошлогодня картошка. Собірали трави всякі, добували всяким способом отходи от проса, оця шелуха, а вона гірка, а питалися...Виживали ті, у кого була корова.

Ходили од села до села, йде, по дорозі впало і вмерло...Тепер так, коли почало підспівать жито, озимина, людина голодна – вийде і колосків отих наїсться і умирає, бо організм не приймає. (Зап.

викладач філологічного факультету СумДПУ С.В.П'ятаченко 18 липня 2007 р. в с. Кияниця).

с.Кияниця

КОВАЛЕНКО Віра Дмитрівна, 1924 року народження, жителька с. Кияниця Сумського району, працювала на заводі технологом. (На фото).

Голод був самий настоящий, їли сухий жом – на заводі нам виписували. Да, да сухий жом. То, що сушать його. Єсть спеціальні такі цеха. Там була жомосушка – там сушили жом, і ми їли. Ото завдяки тому, що виписували отой сухий жом, і нічого більше не виписували, і те, що в нас було, ну, хазяйство яке...держали ми коров.

Приїзжали в село і шукали, де там воно – в горщечку якомусь, чи в кастрюлечці чи що, це все забирали. Ну еслі, допустим, особливо зернові культури: пшениця (у кого який запас був), квасоля, кукурудза – це розгрібали все. Ну, ховали, ховали, як тільки не ховали, але забирали. Приходили і шукали, де тільки не шукали! У нас таке була руська печка у квартирі, і під печкою було місце, ми туди й ховали. Приходили, вигрібали як могли. Брали й вивозили.

Багато померло. Даже таке було, що моя дальня родственниця, живе у Вакаловщині, там вона була, так вони дівочку зарізали і продавали. Сусіди. А потім продавали м'ясо.

І в Кияниці були смертні випадки. Да, були смертні випадки. Люди ходили пухлі, ноги страшні були. І діти, і старики. Особенно було у нас общежитіє, ми там хоть якесь хазяйство держали, от, ми хоть якоесь перебивались. А ці люди, в них вобщє нічого не було. Страшно...Страшні ходили. (Зап. викладач філологічного факультету СумДПУ С.В.П'ятаченко 18 липня 2007 р. в с. Кияниця).

СТРЕБУЛЬ Валентина Дмитрівна, народилась 1936 року в с.Кисла Дубина Білопільського р-ну. В Кияницю переїхала в 1958 р. (На фото).

У нас получилось так, що була своя корова, а тоді ми забрали бабуську, яку мама спасла во время 33-го, і ту корову продали і таким образом вижили. У нас трошки картошки було, а в тих, у кого картошки не було, ті мерли.

с.Нова Січ

КОЗУПИЦЯ Євдокія Григорівна, 1919 року народження, жителька с. Нова Січ Сумського району. (На фото).

Четверо нас було: дві сестри і два брата. Жили дуже бідно. Батьки довго не хотіли йти в колхоз. Батько согласен був, а дід ні – не хотів йти в колхоз. Людей, котрі не йшли, дуже грабували, і ікони забирали, а тоді добилися якось аж в 35-му году пошли в колхоз, і дід согласився, і батько. Тоді вже нам получчала жизнь. А то дадуть сей год на отакій землі, а на той год вони хочуть, щоб в навозі лучче родило, а їм друге місце дадуть. Ну, жили дуже й дуже трудно – тяжко й важко, і голодували й бідували. Варили плошку та все таке, бур'ян, виривали картошку, де там осталася і кидали, щоб воно шось там вроді каламутилося. Жили дуже трудно. Багато померло в Січі. Багато-багато, котились, як груші. (Зап. викладач філологічного факультету СумДПУ С.В.П'ятаченко 19 липня 2007 р. в с. Нова Січ).

КОЗУПИЦЯ Федір Іванович, 1924 року народження, житель с. Нова Січ Сумського району.

Мені тоді було дев'ять років, але я добре пам'ятаю тридцяті роки, роки «великого перелому». Сім'я мого батька складалась з дев'яти чоловік: батько, мати, я, чотири брати і дві сестри. Батько мій до

Помню, Саватійонок, прозивали його так, він вмер. По селу ходив, мовчки ходє і так в кожну хату. Зайде оце і стоїть дивиться, якщо побаче щось в тарелкі, ніхто йому нічого не може сказати – поїв і пішов, но все равно вмер, і другий там умер, тоже не могу сказати, ні як звать, ні фамілія. Мерли...Ну, не такий повальний, виїзжали на Западну Україну по картошку – там помирали в поїзді і не поверталися. (Зап. викладач філологічного факультету СумДПУ С.В.П'ятаченко 18 липня 2007 р. в с. Кияниця).

1938 року не вступав у колгосп, наша сім'я вважалася робітничою. 1930 року в нас забрали коня, хліб, весь сільськогосподарський інвентар, винесли все з комори і ми залишилися на пайку батька, який працював машиністом на електростанції у Кияниці. Для харчування йому давали пайок, небагато сухого жому. Одне було щастя, що мали корову, яку на ніч заводили до хати, але через деякий час йому наказали здати корову в Кияницю до радгоспу. Нам давали 2 літри молока, але недовго, 2-3 місяці. Навесні 1932 року молока не дали зовсім. Ця весна була найтяжча.

До початку жнив багато людей помирали на ходу, пухлі від води і бур'янів, які ми їли. Про хліб вже ніхто не згадував.

Я в дев'ять років пішов до сусіднього села Корчаківки, в економію. Там я боронував землю, за що отримував бульйон, в якому де-не-де плавала крупина, і 300 грамів хліба, який тільки й називався, що хліб. І я будь-яку половину пайка ніс додому, меншим братам, а сестри, не витримавши голоду, померли.

Восени 1933 року я пішов до школи, в другий клас. Школярам давали приварок із зілля.

Але, не дивлячись на все, ми пережили цей період. Я особисто був худеньким, але не пухлим, як багато інших людей.

с.Стецьківка

ПХЕНДА Феодосія Мусіївна, 1927 року народження, жителька с.Стецьківка Сумського району.

1932 рік був неврожайним, довгий час не було дощу. А ми все вийдемо на город, дивимось, як сохнуть буряки та картопля. Голодомор був страшним. Виживали, хто як міг. Ходили під Хотінь, де було поле, збирали там гнилу картоплю, а потім її варили. Мати робила в колгоспі разом з батьком, отримували за це мізерну платню зерном. В сім'ї було 4 дітей, на щастя вижили усі. Я була наймолодшою дитиною, брат і сестри були вже підлітками. вони допомагали мамі ланку полоть. За це давали грамочку хліба. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс в 2007 р.).

ШОВКОПЛЯС Марія Михайлівна, 1923 року народження, жителька с.Стецьківка Сумського району.

Брагу відціджували і варили якісь галушки, а зерно перетирали на борошно. В основному все село виживало завдяки спиртзаводу. На той час директором там був Генایتус Людвіг В'ячеславович. Сам він родом із Литви, був дуже доброю і порядною людиною. Як казала моя сусідка, «співчуваючий». Часто-густо він закривав очі на те, що люди переховували зерно в одязі чи ходили з кружками до бражників. Одного разу його навіть викликали до Харкова за «попустительство».

Дуже багато у Стецьківці померло людей, які приходили з інших сіл, навіть далеких. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс в 2007 р.).

СІРИК Марія Сергіївна, 1917 року народження, жителька с. Стецьківка Сумського району.

Нас було троє і всі малі, і всім хочеться їсти. Я була старшою і довелося ходити на роботу в колгосп, щоб хоч трохи заробити хліба. Так ми чудом і вижили. Люди ходили пухлі, одне одного не пізнавали. Щоб якось вижити, їли кору дерев, різний бур'ян. А ще ходили до спиртового заводу, кружками пили брагу, щоб не так хотілося їсти. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс в 2007 р.).

МОЙСЕЄНКО Надія Дмитрівна, 1925 року народження, жителька с. Стецьківка Сумського району.

Люди їли все, що бачили: кінський щавель та інші бур'яни, які збирали на ярках; гнилу мерзлу картоплю з поля під Хотінню, полову. Часто помирали прямо на полі, так нічого й не знайшовши. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс у 2007 р.).

ЛУЦЕНКО Марія Миколаївна, 1923 року народження

Дуже допоміг спиртзавод, де лежали гори збіжжя. І хоча його пильно охороняли, іноді вдавалося дістати хоч початок кукурудзи. Люди пили брагу просто із зливних ям і часто там і помирали. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Інна Шовкопляс у 2007 р.).

с. Олександрівка

ЛЕБІДЬ Антоніна Полікарпівна, народилась в с. Новосуханівка 8 листопада 1933 р. (На фото).

А що ми їли? Висівки, лободу, рибу, жаб. Був дядько, який вивозив мертвих в яр, у ями. Йду – везе дівчинку років 14-ти, ноги звисають з воза та волочаться по траві, аж серце кров'ю облилося, душа заболіла. Люду біля ставків було дуже багато. Всі сиділи та намагалися рибалити. Більшість там і помирали. Ті, що з останніх сил трималися за життя, їли відходи від буряків, картоплю, якщо в кого

залишилася з минулого року. Коли почались жнива, люди ходили «на колоски». Тоді одразу вийшов «закон про 5-ть колосків». Люди вірили у неврожай. На початку 33-го стали давати людям по сто грамів хліба.

В той страшний час робили солодушки з буряків. До мене прийшов рідний брат із Симонівки (Сумський р-н.). А в чавунчику варились солодушки. Я нагодувала його юшкою, яку зварила з лободи та шматка заячини. Зайця чоловік забив, як полювати ходив. Він поїв трошки, а тоді, як побачив солодушки... Напився соку й став на них дивитися, як на святі. Я йому загорнула на дорогу в хустинку, так він увесь вік дякував. Казав, що якби не мої солодушки, то помер би давно, що мої солодушки його врятували. Я йому тоді трошки насипала, бо вмер би, якби багато з'їв. Казала йому тоді, щоб багато не їв, бо буде погано.

У 1932 році було багато мишей. Кажуть, що миші плавати не вміють, але це брехня. В 1933 миші пливли ставком із Суханівки. В 32 ще було трошки збіжжя на токах, а в 33 нічого вже не було. От вони й пішли з Суханівки через ставок. Люди повибігали дивитися на берег. І я вийшла. Дивлюсь, а з води тільки вушка виглядають. Кажуть, що коли вони перепливали ставок, то пішли на Степанівку. Мені сестра розповідала, що навіть потяг перед ними зупинявся, коли вони переходили залізницю.

А ще, колись забрів якийсь чоловік до хати. Аж опухлий від голоду. Просить у мене їсти. Я йому дала трохи, а він плаче та просить ще. Я йому кажу, що багато не можна, бо помре, а він мені: «Дай, душенько, хоч раз наїмся та помру спокійно, бо однаково не виживу. Бачиш, який опухлий!» Я й не стала його зупиняти, він наївся та й пішов. Дійшов до ставка й помер. Той дядько, що відвіз його в яму, хвалився тоді перед людьми, що отримав не сто, а двісті грамів хліба. Ввечері того дня померла вагітна сусідка, бо їй хліба не вистачило. Талон був, а хліба не дали.

Було дуже важко. Але люди старалися будь-як допомогти своїй сім'ї. Сіяли насіння, яке залишилося з минулих років, садили картоплю. От тільки все ховати приходилось, щоб не забрали. В теплу пору каструлі з їжею ховали в бур'яни, під купи хмизу. Якщо були пусті сусідські хати, то носили в їх комори, погреби. Вночі люди ходили на поля збирати колоски. Дуже тяжко було дітям, вмирали, як мухи. Найбільше їх помирало біля ставка. Вони приходили туди ловити рибу і жаб.

У 1947 році під час голодомору з Америки присилали допомогу: маїсу, шоколад, цукерки. Дійсно, в цей рік був неврожай. В післявоєнний період земля не родила, і люди голодували. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ольга Пахненко 15 жовтня 2007 р. у с.Олександрівка).

ДУБИНСЬКА Ніна Данилівна, народилася в с. Наточіїве Сумського району 15 жовтня 1933 року. Її мати Банькодуд Марія Анатоліївна розповідала, що було дуже важко, що померло багато людей. (На фото зліва).

Я мало пам'ятаю зі свого дитинства, та мати розповідала, що під час голодомору хліб пекли з висівок, їли буряки. Старші діти збиралися ввечері та читали книги з рецептами. Взимку на полях нічого не було. Та знаходили

ли інколи буряки та колоски. Це було великим щастям. Хутір був маленький і коли приїжджали розкуркульники, то висипали все що було.

Я більше пам'ятаю із 1947 року. Голод почався через неврожай. Земля була «покалічена», розбита. Тоді тільки відкрилися школи. Діти й там помирали. У мене було дві рідні сестри. Найстарша сестра Віра не ходила до школи, а я та наша менша сестра Марія ходили. Я ходила в школу тільки три роки, а Марія сім років, бо мати їй купила «румунки» (чобітки). Вона менша, їй треба було вчитися. Ввечері поприходимо додому, просимо в матері їсти, але знаємо, що в неї нічого немає. Мама нам відповідає: «Лягайте дівчата спати, завтра краще зваримо...». А що ж ми зваримо кращого, коли нічого немає. У деяких людей корови були, так вони їх в хатах ховали. Тяжко було, але терпіли та виживали. Віра ходила на роботу, трохи допомагала матері грошима.

Я сама народилася у 1933, також під час голоду. Жили ми без батька. Мати розповідала, що тоді люди в Савичевому дітей вбивали. Та тільки не своїх, а чужих. Мати саме пішла на поле, а мене з Вірою в хаті залишила. Прийшли якісь люди й хотіли забрати мене, та Віра швиденько покликala матір. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Ольга Пахненко 15 жовтня 2007 р. у с.Олександрівка).

с.Миколаївка

СКОРИК Микола Іванович, 1936 року народження, мешкає в Сумах.

В 47 році я з сестрою і мамою жили в селі Миколаївка Хотінського району (Сумської обл.). Мама працювала в колгоспі в основно-

му на польових роботах. Крім зернових культур вирощували цукрові буряки, це була найбільша трудомістка робота. Всі стадії розвитку цукрових буряків вони обробляли, починаючи з збору довгоносиків і потім прополка, проривка, проріджування, боротьба з бур'янами...

В побуті мені не доводилося чути термін голодомор. Це практично всі називали – голодовка. Голодовка 1933 року, голод 1947 року. Про 1933 рік я практично нічого не знаю. Із розмов не ясні були обставини того голодомору, а 1947 рік я дещо пам'ятаю, бо був уже одинадцятилітнім хлопцем. Тому пам'ятаю, як ми діти додатково добували додаткові джерела їжі.

Почати треба з того, що абсолютного голоду ніби й не було, бо колгосп наш старався підтримувати тих, хто працював на колгоспних роботах. У колгоспа були деякі запаси зернових круп. І з початку польових робіт в полі готували куліш. І потім в обід видавали кожному працюючому. Цього кулешу дещо доставалося нам, бо мама не всю свою порцію з'їдала в полі, щоб і діткам досталася дешиця кулешу. Тяжко було звичайно переносити нестачу їжі. Пустий шлунок вимагав хоча б що-небудь. Однієї води ж не достатньо було. От на весні що ми перше їстівне знайшли, так це розбухуючі бруньки липи. Оці набухші бруньки липи виявляються їстівні, і ми їх масово обривали. Лазили на дерева, де можна було достати, і рвали, і їли без ніякої підготовки, не мили. Прямо зривали ті бруньки й їли. Ну, а серед ласощів рослинного походження я б назвав такий клей вишневий або сливовий. На пошкодженій вишні або сливі витікає сік, який загусає і утворюються такі кульки. Раніше їх використовували тільки для приготування гумоарабікового клею для склеювання паперу, а в голодні часи з задоволенням діти їли цей вишневий клей. Крім того дітлахи займалися збиранням торішньої картоплі. Оці картоплини, які перезимували, вони вимерзли. В них залишилася шкірочка, а всередині така ліпешечка крохмальна, яку використовували в їжу. Частіше за все одділяли од шкірки, а потім з цього порошка білого замішували в невеличкі ліпешечки і смажили на сковорідці, як блинчик. Це була теж така підтримка харчова. Мені самому не доводилося, але розповідали, як люди добували молюсків із ставків. І їх використовували в їжу. Я особисто не куштував, але люди їли й казали, що як ячня полується.

Крім липових бруньок із рослинних продуктів ще можна відмітити кропиву, яку теж масово використовували. Після кропиви городня лобода. Взагалі чим раніше свиней годували в 47 році, люди й самі їли. Ще цікаве використання рогози. Рогозу на болоті, коли витягнути, то можна було достати біле стебло, таке, як у цибулини. І те стебло доволі їстівне було. Можна було його прямо сирим вживати.

Особливих подій я не можу відмітити. Єдине, коли в полі стали появлятися спілий горох, то по суті крали цей горох на колгоспному полі. Але був і трагічний випадок: один чоловік, вік його десь 55

років, на тому полі і помер від переїдання гороху. Його знайшли мертвого зі здутим животом.

Важко тут якісь політичні оцінки дати. Поступово життя вирівнювалось. Справа в тому, що в ту пору люди на власних городах вирощували не тільки овочі. На нашому городі теж були грядка проса, грядка жита, соняхи, коноплі. І в липні-серпні ми вже підгодовувалися з власного городу. Проблема голоду почала зникати.

(Зап. Денис Фомін, учень 8-В класу ССШ №9, керівник – учитель української мови і літератури О.Є.Бондаренко).

с. Спаське

КУЗНЕЦОВА Олександра Захарівна, 1910 року народження.
(На фото).

Зараз мені 97 років, та перед очима постають згадки з давнього дитинства. Коли ми босоногі бігали за коровами по скошеному полю. Шкільних років, як таких, у нас не було. Ходили тут, у селі, до лікбезу, де жіночка, наша односільчанка, нас навчала розписуватись.

Гарно було в селі – з ранньої весни і до пізньої осені ходили босоніж. Соромно? Ні! Я не одна була така. Половина людей ходили босоніж.

А хто був заможніший, ті взувалися. В нашій сім'ї було четверо дітей: я, сестра Дуня, брати Михайло й Іван. Батьки: мати Тетяна, батько Захар Кузнецов.

Літо того року було особливо жарке, дощу було мало. В середині липня наші городи почали жовтіти. В колгоспі було краще, там все посадили раніше. Ми раділи тому, що хліба колосились. Урожай зібрали в той рік непоганий, давно такого не було. Але люди, які працювали в колгоспі, хліба не отримували. Держава вивезла все до Росії, а саме до Ленінграду і Москви. Українські селяни голодували, зате російські робочі не залишалися без їжі. Мої односельці і батьки ходили в Росію, де міняли одяг на хліб.

До нас неждані гості завітали в кінці листопада, вони виносили все з хати, їли там, пили. Нас же з родиною зачиняли в сараї, разом з худобою. В селі з'явилися так звані активісти, які забирали все: хліб, картоплю, м'ясо й інші продукти, якими живилася сім'я. Забирали худобу, одяг. Були випадки, коли забирали готову їжу і спечений хліб, залишаючи зовсім голодних дітей. На плач дітей і молитви хазяїнів-християнів залишити що-небудь з їжі на проживання сім'ї хоча б на один день, ніхто не звертав уваги.

Чутно було плач дітей, стогін, і цілі сім'ї вимирали й лежали по два місяці ніким не поховані. У деяких людей взагалі не було чого їсти, в нас же зоставалось трошки картоплі та інших овочів. Їли все, що було можна їсти. Варили картопляний суп, зелень, сушили липову кору і потім пекли млинці. Варили цукровий буряк, робили затірки з проса, а навесні-бовтанку з лободи. Чай пили з гілок вишні та малини. Інколи батько приносив трохи борошна – тоді мати варила борошняний суп, без картоплі. А коли знайшли кропиви, мати варила її і всім по пів-кружки наливала. Інколи підгодовували сусідів. Весною збирали на полях мерзлу картоплю.

Страшна картина стояла в селах, спустошених активістами. Ті, що й залишилися живими, мали пухлі тіла, тріщини по тілу, з яких текла вода. Їли собак, котів, різний бур'ян – тільки б вижити. Випадків людоїдства в нашому селі не зустрічалося.

В селі заможних людей стали називати куркулями. Всю молодь записали у комсомольці. Їх переконували, що вороги – багаті люди, вони живуть за кошти бідних. Значить їх потрібно розкуркулювати і грабувати все, що вони нажили своєю працею.

Потім, після колективізації, весною 1933, люди, що залишилися живими пішли на поління цукрового буряка, де отримували щоденний пайок – 200 грам сирі моркви. Та чи могла людина прожити з виснаженим організмом, отримуючи такий пайок? А ближче до вечора везли з поля на кладовище цілими возами мертвих людей.

Страшно зараз згадати минуле. Все пам'ятаю погано, але відчуття голоду залишилося до сих пір. Розповідаю своїм дітям та онукам і без болю в серці не можна згадати. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марія Білоусенко у 2007 р.).

с.Яструбине

ШАПОВАЛ Марія Андріївна, 1925 року народження, жителька с.Яструбине Сумського району.

Дуже важко було взимку. В хаті холодно і голодно. Хліба не було, тому пекли полов'яники з тертих кукурудзяних качанів та гречаної полови, а також з листя липи. Їх смак запам'ятався на все життя: гіркі та неприємні.

З приходом весни їжа урізноманітнювалася. Діти рвали білі квіточки конюшини і їли їх. З лободи, крапиви, кінського щавлю варили борщ. Інколи сушили траву, товкли в ступі, додавали до гречаної полови і пекли полов'яники. Весною, коли орали поле, ходили збирати торішню картоплю. Її мили, сушили, товкли і пекли картопляники.

Влітку старші брати ходили ловити рибу підсакою в рівчаку. Коли приносили додому, то варили юшку. Їжу ділили порівну між усіма членами родини, щоб ніхто не залишився голодним.

Люди мерли, як мухи. По селу під тинами прямо на вулиці лежали мертві, пухлі від голоду односельці. Для вивезення їх на цвинтар тримали підводу і візника. Він набирив повний віз трупів і звозив їх до однієї ями. Ховали мертвих і вдома в погрібниках, у садках, під кущами малини, не насипаючи могил. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марія Білоусенко у 2007 р.).

с.Хотінь

ПАТРИКЕЄВ Людвиг Михайлович. Народився 15 липня 1938 року у місті Усурійськ (Ворошилов), що на Далекому Сході, у сім'ї генерала КДБ. У 1944 році після раптової смерті батька родина переїжджає до бабусі у село Хотінь Сумського району. Змучена мати і четверо дітей подолали 12 тисяч кілометрів протягом 12 днів, але на Сумщині вони зазнали ще більшого лиха – голодомору 1946-1947 років. (На фото)

Бабуся жила одна, і тому ми там достатку не побачили. Голодувати були змушені вже з 1944 року у страшні воєнні часи. Побут у нас був страшний. Маленька кімнатка (12 м?)

містила у собі українську піч, дерев'яні лежанки і ліжко, на якому спала хвора бабуся. У ній жило шість чоловік: мати, бабуся і ми – четверо нещасних дітей. Я спав на сундуку для одягу. Дах був покритий соломою. Другу половину хати ми змушені були розбирати і топити нею нашу невеличку оселю.

Ми думали, що буде тут щасливе життя, але очікувало нас лише горе та страждання. Селяни, які жили у Хотіні мали хоч якесь більш-менш влаштоване господарство, припаси. Наша ж бабуся жила сама і не мала господарства, не мала сили і здоров'я заготовляти харчі на чорний день. Тому скрутно нам прийшлося вже з 1944 року, але всі очікували на те, що буде краще, і ніхто не здогадувався, що через 2 роки прийде страшне лихо – голодомор.

Ми, діти, бігали ватагою голодні, худі, брудні, обірвані, і всі дуже хотіли їсти. Дехто з нас вже декілька днів нічого не їв. І ось ми помітили, що з гнізда випало мале гороб'я. Ми підбігли до нього, підняли пташеня і почали вирішувати, куди його подіти. І раптом хтось запропонував зварити його і з'їсти. Ця пропозиція не сприйнялася нами, як гидотна, навпаки, ми підтримали її. Оскільки більшість дітей хоч інколи харчувалися, бо були місцеві, то вирішили віддати пташеня моєму малому братові, якому було п'ять років.

Він з таким апетитом їв цього горобця, що всі інші діти стояли і ковтали слюнки.

Не було в мене ні зошитів, ні іншого шкільного приладдя, ні одягу, ні взуття. Я забув про те, що треба харчуватися, хоч деякі сім'ї все ж таки жили непогано.

Одного разу я йшов зі школи з першої зміни, а мені назустріч йшла старша сестра Луїза. Зі сльозами на очах віддала вона мені малесенький шматочок хліба, яким її пригостила подруга, батько якої працював комірником і мав хліб.

Пам'ятаю, одного разу, на перерві, до одного з моїх однокласників прийшла мати – жінка якогось сільського керівника, і принесла йому шматок білого-білого хліба, такого, що ми зроду й не бачили. Взяла вона свою дитину і в присутності всіх інших голодних школярів, посадила її на підвіконня у будівлі школи, дала їй шматок білого хліба. А ми, всі діти, голодні, ковтаючи слину, стояли навколо і дивилися, як наш товариш їсть.

Бабуся зібрала корзу, сиділа на присьбі і вибивала її. У неї з-під рук випадали зернятка. Менший брат, повзаючи на колінках, збирав ці малі зернятка і їв. Бабуся плакала...

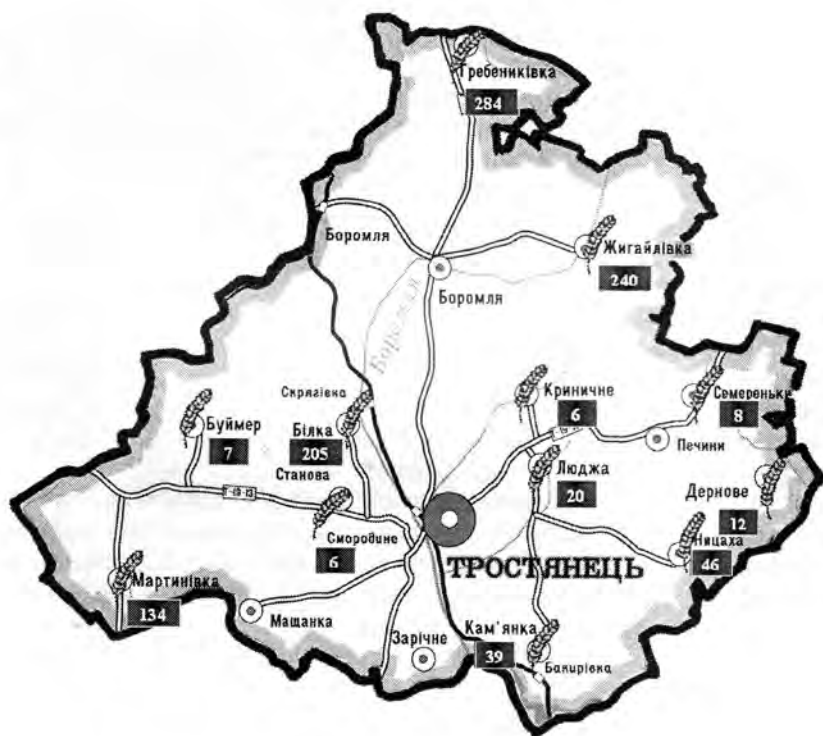
Бабуся померла... Моя мама ходила вже пухла від голоду, бо їли ми тільки пиріжки з кінського щавлю, кропиви і лободи (навесні), а взимку хвора на поліартрит мати зі скрученими ногами і руками ходила за багато десятків кілометрів на поля в хуртовину, мороз, щоб зібрати мерзлу, гнилу картоплю, з якої потім робила крохмаль. З нього варили щось на зразок киселя.

Деякі сусіди запрошували мене поїсти супу, чи ще чогось, але так як я був дуже сором'язливий, то відмовлявся від рятівної їжі, хоч і був надто голодний. Таке вже в мене було виховання... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Марина Патрікєєва у 2007 р.)

Тростянецький район

Сільських рад – 17

Виявлено жертв голодоморів – 1007

ТРИПІЛЬСЬКИЙ Василь Сергійович, житель с. Боромля.

Зараз багато говорять, що голод в Україні розпочався тому, що в 1932 році був неврожай. Але це не так. Урожай був не гірший за інші роки. У той час багато людей ще не вступили в ТСО-Зу і обробляли землю одноосібно. Я не вступив туди через хворобу. У нашому господарстві був кінь, і землю обробляв я сам. Восени, коли зібрали хліб, приїхали уповноважені з Харкова і дали вказівку звозити весь хліб в ТСОЗ. Хліб обмолотили і весь вивезли з села.

Були сформовані групи активістів, які ходили по дворах і шукали, де в кого що закопане, бо люди зрозумівши, що в них відберуть усе, почали ховати зерно, картоплю, буряки. А коли ці активісти бачили, що з димаря певної хати йде дим, то йшли мерщій туди, лізли у піч, і, якщо там щось варилося, забирали ту їжу.

Оскільки у мене був кінь, мене закріпили до земгромади, і я кожного дня їздив з активістами по дворах. Все, що вони знаходили, клали на воза, і я відвозив до земгромади. Вдома їсти не було майже нічого. Жив я з дідом, бабою і тіткою. Всі вони померли з голоду.

На початку зими, коли почалося масове вмирання, мене примусили возити трупи на цвинтар, де була викопана яма, в яку всіх і скидали. Вимирали люди цілими сім'ями. Так, по сусідству зі мною вимерла сім'я з 12 чоловік: батько, мати та 10 дітей. Свого часу в їхньому господарстві була земля, але вони її не обробляли, а жили за рахунок того, що сучили мотузки і їздили в Бобрик базарювати. А коли настав голод, то ніяких продуктів у них не було, бо на базар ніхто не їздив.

За таких умов люди почали убивати дітей і м'ясо продавати на базарі. На тій вулиці, де мешкав я, проживав активіст Зеленський, у нього був син 8-9 років. А в сина був шкільний товариш Іван Трипільський, з яким вони разом ходили до школи. І одного разу Іван не повернувся додому. Батьки почали його шукати, заявили в міліцію. Хлопчика знайшли у хаті Зеленського, порубаного на шматки.... Незадовго до цього випадку Зеленський і мене запрошував до себе, обіцяв нагодувати, але я, наче відчував щось, не пішов. Куди зник Зеленський після цього випадку, не пам'ятаю.

А одного разу я і сам ледве не помер. Запарив якось у відрі вівса та й наївся. У результаті, я не міг навіть піднятися, щоб поїхати до земгромади. За мною прийшли і почали бити. Але мені, хвалити Бога, вдалося вижити... (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Зоя Забавська у 2006 р.).

с.Мащанка

КОРОСТІЙ Уляна Михайлівна, народилася 1911 р. в селі Мащанка Тростянецького району Сумської області. 1935 р. сім'я переїхала до села Олешня Охтирського району Сумської області.

У 1933 році я була вже заміжня, мала двох дітей. Зі свекрової хати нашу сім'ю виселили в іншу, набагато старішу. Свекор працював у лісі, там і помер.

Я одну дитину, хлопчика, віддала в будинок малютки в м. Тростянець, дівчинку залишила собі, бо розуміла, що двох дітей не прогодую. Коли по хатах ходили «ударники», скрізь було чути людський крик і плач. Вони забирали все, нічого не можна було від них заховати, бо вони все протикали шугалами, заглядали і під піч, і в грубу, забирали всі речі, що потрапляли їм на очі. Люди виживали, хто як міг. Їли щавель, бурякову гичку. Одного разу я дістала дві жменьки отрубів і спекла пампушку. Це було справжнє свято. (Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Юлія Кошелева у 2006 р.).

с.Жигайлівка

КЛЕЦЬ Ганна Оврамівна, 1918 року народження, жителька с.Жигайлівка Тростянецького району Сумської області.

Сім'я була великою – одинадцять чоловік: батько Оврам, мати Уляна і дев'ятеро дітей – одне менше другого. Усі тяжко працювали. Щоб мати хлібину людина повинна була обробити поле, засіяти його збіжжям, діждатися урожаю, зібрати його. Потім вимолотити ціпом у клуні, змолоти зерно в млині, замісити тісто і врешті-решт спекти запашну, таку тяжку і необхідну хлібину. У колгоспі селяни заробітної плати не отримували – натомість нараховувалися трудовні, і потім за кожен трудовдень селянин отримував збіжжя.

По селу прокотися чутка за якихось активістів, що забирають зерно у селян. Дехто з жителів села не встиг нічого приховати, інші, роздупавши лежанку на печі (де знаходиться земля), поховали туди збіжжя. Та все проворніші й проворніші активісти добиралися і туди. Це було спочатку, а згодом почали забирати не лише збіжжя, а ще й худобу. Залишали селян майже без нічого. Хто мав коня чи корову, вважалися «кулаками», і їх «розкулачували» – забирали все майно і босих, неодягнених відправляли на заслання.

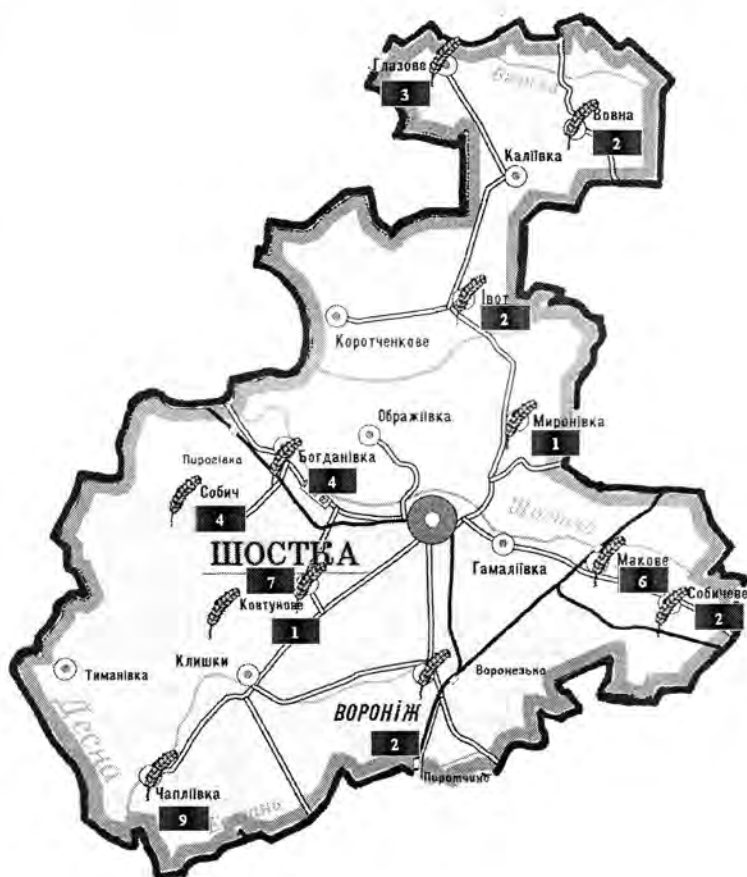
Наша сім'я вижила: хліб пекли, зерно брали рівномірно – по хлібині в день пекла мати на одинадцять чоловік. Товкли у ступі листя липи, кропиви. Зимою на полі збирали мерзлу картоплю, буряки, а з копів соломи висмикували колоски, обминали їх, так і вижили.

Багато односельчан полягло тоді. А за що? Не було ні війни, ні повстання. просто комусь так захотілося. От і все... А те, що помирали на кожному кроці люди, котрі все життя працювали – це не мало значення. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Бабенко у 2007 р.).*

Шосткинський район

Сільських рад – 17

Виявлено жертв голодоморів – 43

сmt.Вороніж

ЧОРНА Олександра Миколаївна, жителька сmt. Вороніж
Шосткинського району Сумської області.

У той страшний час жила я з маткою, трьома сестрами і братом у Воронежі. Було мені всього 11 років, але все добре пам'ятаю.

Коли в колгоспі вмирав кінь, його відвозили до ями, викидали і ставили сторожа, щоб люди не їли. Але вони вночі знаходили це м'ясо, різали на куски і їли, ідучи по дорозі. Там же вони і вмирали.

А було ще й таке: колишній сусід Корнійчук Іван Наумович сидів біля хати, вже опухлий від голоду, а в іншого сусіда був мед. Іван поліз через вікно по мед, але його побачив сусід і побив його так, що той на слідуючий день помер.

Кілька разів було навіть таке, що ми з сестрами ловили котів і собак та їли їх. *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Олена Чорна 28 червня 2007 р. в сmt. Вороніж).*

с. Лушники

РОЗУМЕНКО Ольга Миколаївна, народилася в 1937 році в селі Лушники Шосткинського району Сумської області. У 1959 році переїхала в село Бондарі Конотопського району Сумської області, де проживає і до цього часу.

У голодному 1947 році в сім'ї було сім чоловік, із них троє – діти. Меншій сестричці Марії було п'ять років, а двоюрідному брату Володі – шість.

Почав розставати сніг, на полях ходили люди збирати торішню картоплю, її сушили, промивали, товкли у ступі й заварювали могом (у сім'ї була коро́ва). Пізніше з'явилася зелень (акація, коношина, щавель). Діти збирали траву, а мати пекла з неї деруни. Наїдку від такої страви дуже мало: не встигнеш ковтнути, а вже знову їсти хочеться.

Мати працювала в колгоспі ланковою, жала жито. А я ходила збирати колоски. Обережно клала колосочок до колосочка в маленьку вишиту торбинку, в якій носила книжки до школи. Але, збираючи, випадково зустріла голову колгоспу, який забрав торбинку і висипав усі колоски на копу, повернувшись порадив їти додому. Та він інакше й не міг. Голова був нашим односельчанином. Йому було жаль людей. Але інакше зробити не міг: якби хтось дізнався про збирання колосків і доніс куди треба – його б просто розстріляли... *(Зап. студентка філологічного факультету СумДПУ Наталія Сахно в с. Бондарі у 2006 р.).*

Ямпільський район

Сільських рад – 16

Виявлено жертв голодоморів – 105

152

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ
у спогадах очевидців

МАЛЯР Ксенія Афанасіївна, 1925 року народження, жителька с. Марчихина Буда Ямпільського району Сумської області.

Я, Маляр Ксенія Афанасіївна, народилася в селі Мар-Буда Сумської області Ямпільського району в сім'ї селянина.

В 1932 році мені було 7 років, дуже гірко про це згадувати. Ми їли борщ лише з одного щавлю і трошечки бурячка. Хліб був з листя липи та сердечок ромашки, сушили і товкли в ступі, добавляючи три горстки житньої муки. Картоплі не було. Ходили по полю і збирали гнилу. Мама промивала і варила із неї суп. Але у нас була корова і спасала нас від смерті.

У сім'ї нас було семеро дітей. Ще спасибі нашій рідній матусі. Вона їздила в Ленінград по хліб і булки. Привезе, продасть, щоб було ще з чим їхати. А лишки залишала нам. Батько давав нам два рази в день по маленькому шматочку, щоб не пухли і не вмерли, так ми всі вижили.

Висловлюю велику подяку матері Замес Єфросинії Герасимівні та батьку Замесу Афанасію Яковлевичу за те, що ми всі вижили.

Але в нашому селі було гірше, чим у нашій родині. Люди мерли на ходу, і на дорозі лежали пухлі від голоду люди.

Біля нас жила сім'я Замесів, вони не родичі нам, а однофамільці, у них було четверо дітей. Вони дуже голодували. Самому маленькому було чотири роки. Його звали Вася. На городі були посіяні коноплі, він лазив на коліночках, розкопував ручками землю і збирав по насінині, і їв їх. Коли дивимося, він лежить на землі мертвий. Я побігла, і сказала про це його батькам, наступного дня батьки його поховали.

За нами жив материн брат. У них було п'ятеро дітей. Найменшого звали Микола, він ледве ходив. Сидів на підвіконні, плакав і просив дайте хліба (хліб він називав «корінка»), «дайте корінки». Я і сестра Дуся часто самі не їли, а відносили йому. Старші діти відбирали у нього хліб. Так він і загинув на підвіконні. Батьки сховали його на кладовищі. А самі з дітьми зібралися та пішли просити милостиню до Росії. Через рік вони повернулися до села.

Це я згадала тільки поблизу, а в сусідніх селах було ще гірше. До нас в село люди приходили і із других сіл. За шмат хліба зовсім даром віддавали одяг, але ніхто його не брав.

У нас було посіяне жито на Родионовкі у лісі. Невелика ділянка. Но жито ще не поспіло, ми поїхали у ліс подивитись на нього. З краю жита лежала мертва молода жінка. А по ній лазила маленька дитинка, ще грудна. Но в її були зубки. Вона хотіла їсти, плакала і погризла ніс у матері. Жінку ніхто не знав. Вона не з нашого села. Жінку завернули в ряднину, викопали яму, і там у лісі, на горбочку закопали. Дитинку мати і батько забрали з собою, привезли додому, покормили молочком. Мама віднесла у сільраду. Там попросили її,

щоб вона відвезла дитину в дитдом в приют. Виписали безкоштовний білет. Вона відвезла дитинку у приют в Росію.

Одна дальня жінка попросилась переночувати. У її було двоє дітей, меншому два роки. Ніччю воно померло. Йому мій батько зробив гробик, і закопали на кладовищі. А жінка пожила у нас неділю, і пішла в Росію з старшою дитиною. (Зап. студент ГДПУ Валерій Маляр у м. Кролевець у 2005 р.).

ДОДАТОК

1932 – 1933 роки.

Хроніка подій

1932 рік

26 квітня 1932 р. Станіслав Косіор надіслав листа Сталіну, в якому, зокрема, зазначалося: «У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, однаке це лише наслідок місцевого головоутиятства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Всілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути».

23 червня 1932 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б): «Обмежитись вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завозу хліба на Україну не здійснювати». Хоча потреба в цьому була неабияка.

6-9 липня 1932 р. відбулася III Всеукраїнська конференція КП(б)У. У доповіді С. Косіора була представлена точка зору ЦК КП(б)У на причини труднощів, що виникли. По-перше, серйозною, хоча й не головною причиною були названі складні кліматичні умови 1932 року. По-друге, труднощі весняної посівної кампанії пов'язувалися «з незадовільним керуванням організацією господарства колгоспів, проведенням торішньої осінньої збиральної і хлібозаготівельної кампанії». По-третє, джерелом багатьох проблем була названа безгосподарність у колгоспах. Деякі районні керівники робили спробу в своїх доповідях не тільки окреслити складність ситуації на селі, а й показати, що не можна перекладати основну відповідальність за цю ситуацію на низові ланки, насамперед на нещодавно створені райони. Однак і обережні спроби деякого з керівників УСРР, а особливо представників районів, вказати на складність ситуації у сільському господарстві України не викликали довіри у двох сталінських посланців, які брали участь у роботі конференції – В. Молотова і Л. Кагановича. У виступах Молотова і Кагановича було не просто значно звужено спектр факторів, що спричиняли труднощі у сільському господарстві України. Ці виступи, по суті, засвідчили, що центр однозначно зайняв жорстку позицію щодо українського селянства. Москва не планувала допомагати.

3 серпня 1932 р. В'ячеслав Молотов на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) сказав: «Ми стоїмо справді перед приви́дом голоду і до того ж у багатих хлібних районах». Отже, він розумів ситуацію, але нічого не робив, щоб її виправити.

7 серпня 1932 р. з'явився власноруч написаний Сталіним закон про охорону соціалістичної власності (закон «про 5 колосків»). Цей закон передбачав як захід судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна «розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням сво-

боди на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія у таких справах заборонялась. На літо 1933 року за цим законом було засуджено 150 000 осіб. Зокрема, засуджували дітей, які намагались знайти хоч якусь їжу.

11 серпня 1932 р. Сталін написав у листі до Л.Кагановича: «...Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП(б) и требованиями райкомов и вот долачивался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь – не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте ввиду, что Пилсудский не дремлет и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей...

...Поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в настоящую крепость СССР; в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть».

20 серпня 1932 р. газета «Правда» розпочала регулярну публікацію добірок матеріалів під рубриками «Общественная собственность священна и неприкосновенна», «Расхитителей социалистической собственности – врагов народа – к суровой ответственности!»

1 вересня 1932 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) створено комісію під керівництвом заступника голови ОГПУ СРСР Івана Акулова, якій було доручено «розглянути конкретні інструкції по здійсненню декрету ЦВК і РНК СРСР про охорону суспільної власності як по лінії ОГПУ, так і по лінії судовій і прокуратури».

16 вересня 1932 р. затверджено інструкцію «по застосуванню постанови ЦВК і РНК СРСР від 7/VIII – 32 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Інструкція мала цілком таємну частину

(«окрема тека»), що передбачала спрощений порядок затвердження вироків до розстрілу.

22 жовтня 1932 р. прийнято рішення Політбюро ЦК ВКП(б) про роботу в Україні «надзвичайної комісії» на чолі з В'ячеславом Молотовим. Комісія дала новий імпульс здійсненню репресій проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й віддавали до суду за невиконання плану хлібозаготівель. Багато з цих людей просто намагалися полегшити становище своїх односельців.

30 жовтня 1932 р. В'ячеслав Молотов повідомляв Сталіну: «Довелося жорстко критикувати Українську організацію і особливо ЦК КП(б)У за демобілізованість у заготівлях». «Надзвичайна комісія» на чолі з В. Молотовим з листопада 1932 р. до січня 1933 року вичавила з селян ще близько 90 млн. пудів. Значною мірою за рахунок того, що в українських селах у складі спеціальних бригад зі збору зерна діяли 112 тисяч активістів, які одержували певний відсоток від награбованого зерна і харчів (і тим годувалися, а відтак виживали).

5 листопада 1932 р. В'ячеслав Молотов і секретар ЦК КП(б)У Мендель Хатаєвич надіслали директиву обкомам партії, вимагаючи від них термінових і рішучих дій по виконанню закону від 7 серпня 1932 року «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів».

15 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», у якому зазначалося, що з метою «розвантаження Москви та Ленінграда та інших великих міських центрів СРСР від зайвих, не зв'язаних з виробництвом і установами, а також від куркульських, кримінальних і інших антигромадських елементів, що переховуються в містах, визнати за необхідне:

1) Ввести єдину паспортну систему по СРСР з відміною всіх інших видів посвідчень...

2) Організувати в першу чергу у Москві та Ленінграді апарат обліку та реєстрації населення, регулювання виїзду та в'їзду.

3) Для вироблення конкретних заходів як законодавчого, так і організаційно-практичного характеру, створити комісію...

Селяни паспортів не отримували, бо вони, на думку Сталіна, мали жити не там, де хотіли, а там, де потребували інтереси держави, тобто нового «господаря».

18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У за участю В'ячеслава Молотова ухвалив постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель», яким посилювались репресії проти селян України. Зокрема, щодо одноосібників, які не виконують план хлібоздавання, дозволялось

застосовувати натуральні штрафи по м'ясозаготівлях у розмірі 15-місячної норми і річної норми картоплі. І при тому треба було здавати хліб. Куркулів просто репресували за статтею за «контрреволюційні злочини».

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив рішення про запровадження натуральних штрафів: «До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників».

26 листопада 1932 р. у пресі УСРР надруковано наказ наркома юстиції і генерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалось, що репресія є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі. Дозволено застосовувати нещадні заходи до куркулів і всіх класових ворогів, які зривають або гальмують успішну боротьбу за хліб.

27 листопада 1932 р. у виступі на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) Сталін підкреслив: «Наши сельские и районные коммунисты слишком идеализируют колхозы. Они думают нередко, что, коль скоро колхоз является социалистической формой хозяйства, то этим все дано, и в колхозах не может быть ничего антисоветского или саботажнического, а если имеются факты саботажа и антисоветских явлений, то надо пройти мимо этих фактов, ибо в отношении колхозов можно действовать лишь путем убеждения, а методы принуждения к отдельным колхозам и колхозникам неприменимы... Было бы глупо, если бы коммунисты, исходя из того, что колхозы являются социалистической формой хозяйства, не ответили на удар этих отдельных колхозников и колхозов сокрушительным ударом».

1 грудня 1932 р. Раднарком УСРР заборонив торгувати картоплею у районах, які злісно не виконують зобов'язань по контракції і перевірці наявних фондів картоплі у колгоспах. До списку потрапили 12 районів Чернігівщини, по чотири райони Київської і Харківської областей.

3 грудня 1932 р. уряді районів України заборонено торгівлю м'ясом і тваринами.

5 грудня 1932 р. Всеволод Балицький видав «Оперативний наказ ГПУ УСРР № 1», яким поставив підлеглим «основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, завдання рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі».

6 грудня 1932 р. ухвалено постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі».

14 грудня 1932 р. Сталін разом з В. Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв'язку із проведенням хлібозаготівельної кампанії. Разом з тим цей документ вимагав «правильного проведення українізації» в Україні й поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими «контрреволюційними» елементами. По суті це означало смерть «українізації».

15 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У затвердив список 82 районів, куди припинялися поставки промислових товарів через те, що ці райони не виконали план хлібозаготівель.

19 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР розглянули питання про хлібозаготівлі в Україні. Вони визначили ситуацію незадовільною і доручили «виправити» її Лазарю Кагановичу та Павлу Постишеву як «окремо уповноваженим». Про те, який стиль наведення порядку вони сповідували, яскраво свідчить телеграма, що її Лазар Каганович надіслав Сталіну вже 21 грудня 1932 року: «Вечером 20 и 21 декабря на заседании Политбюро ЦК КП(б)У наметили ряд практических мер по усилению хлебозаготовок. Ввиду того, что значительная часть уполномоченных отсиживается, покрывает бездеятельность, а порой прямое предательство районных работников, разослали решительное предупреждение всем уполномоченным, а 10 наихудших сняли с работы и дело об их пребывании в партии передали в ЦКК. Из десяти снятых 7 были посланы ЦК КП(б)У и 3 обкомами. 38 основных районов Украины должны еще дать 32 млн. пудов хлеба – свыше 40% оставшегося к заготовке хлеба по республике. Еще 50 мощных районов должны дать около 30% оставшегося к заготовке хлеба. Из 38 основных районов – 21 в Днепропетровской и 15 в Одесской областях. На этих районах сосредоточиваем наше внимание. Подобрали еще 40 руководящих работников уполномоченными в эти основные районы, а около сотни крепких военных и харьковских работников им в помощь. Одновременно нажимаем на районы, где осталось выполнять немного».

Однак ніякі заходи не допомогли – на кінець 1932 року план хлібозаготівель був виконаний лише на 72%.

27 грудня 1932 р. ухвалено спільну постанову ЦВК і Раднаркому СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів».

31 грудня 1932 р. ВУЦВК УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язковий запис паспортів (прописку).

1933 рік

19 січня 1933 р. більшовицьке керівництво СРСР ухвалило рішення про включення хлібозаготівель до складу обов'язкового податку, що встановлювався державою.

22 січня 1933 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали директиву партійним і радянським органам, в якій підкреслювалось, що міграційні

процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади».

У зв'язку з цим наказувалось органам влади, ГПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян в інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОГПУ СРСР.

24 січня 1933 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б), якою передбачались кадрові зміни в більшовицькому керівництві України і за якою на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У призначили Павла Постишева, діяча, якому сталінське керівництво доручило шукати вихід із ситуації, що склалася у зв'язку із голодом, а також остаточний погром українського відродження.

13 лютого 1933 р. Голова ГПУ УСРР В. Балицький видав наказ №2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ГПУ УСРР». Балицький поставив своїм підлеглим до відома, що «аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 року з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки». При цьому він поставив перед ГПУ УСРР «найближче основне та головне завдання... – забезпечення весняної сівби».

13 лютого 1933 р. постановою наркома юстиції УСРР з метою «забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти» було зупинено справи про зміну прізвищ та імен.

19 лютого 1933 р. у виступі на Першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Сталін висунув гасло: «Сделать колхозы большевистскими, а колхозников зажиточными!»

23 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», якою встановлювався порядок, «в силу якого вони зможуть роз'їжджати по СРСР і відвідувати певні пункти лише з дозволу Головного управління міліції». Світ не мав знати про те, що коїться в Україні, бо саме в цей час Радянську державу почали офіційно визнавати інші країни світу.

10 березня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову: «Надати право розгляду справ по повстанству і контрреволюції на Україні із застосуванням вищої міри соціального захисту трійці у складі тт. Балицького, Карлсона, Леплевського». Разом із П. Постишевим В. Балицький об'їхав голодуючі райони України та вживав на місцях рішучих та жорстких заходів. Це дозволило йому згодом казати у вузькому колі, що його разом з Постишевим надіслали рятувати Україну, яку за його відсутності довели до загибелі.

15 березня 1933 р. Станіслав Косіор у листі до Сталіна повідомляв: «Всього за реєстрацією ГПУ на Україні охоплено голодом 103

райони. Навряд чи ці цифри про кількість районів правильно відбивають стан справ».

8 квітня 1933 р. Раднарком і ЦК КП(б)У затвердили Тимчасові правила трудового розпорядку у колгоспах, якими встановлювався жорсткий контроль і запроваджувались каральні санкції (штраф до 5 трудовнів, виключення з колгоспу) за невихід на роботу, заборонялась робота поза колгоспом без дозволу його правління. Правління також могло регулювати тривалість робочого дня, відмінати вихідні.

28 квітня 1933 р. з'явилась постанова РНК СРСР про видачу паспортів громадянам СРСР на всій території країни. Наступного дня її надрукували у газеті «Известия». Документ передбачав, що паспорти видаються громадянам СРСР, які мешкають «у містах, населених пунктах, що є районними центрами, у робітничих селищах, на новобудовах, на промислових підприємствах, у смузі відчуження залізниць, у радгоспах і населених пунктах, де розташовані МТС». У постанові спеціально було обумовлено, що «громадяни, які постійно мешкають у сільських місцевостях, паспортів не одержують».

8 травня 1933 р. у спеціальній інструкції, розісланій на місця, Й.Сталін і В. Молотов засудили «масові неупорядковані арешти» на селі. Інструкція вимагала припинити масові виселення, але разом з тим «дозволяла» виселення ще 12 тис. господарств (в тому числі 2 тис. з України).

13 травня 1933 р. покінчив життя самогубством Микола Хвильовий.

8-11 червня 1933 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому П. Постишев здійснив вирішальну атаку проти М. Скрипника. Виступ останнього не задовольнив П. Постишева, оскільки «та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, – я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, – виявилась найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами...»

7 липня 1933 р. після чотирьох обговорень його «покаянного» листа на Політбюро ЦК КП(б)У в робочому кабінеті застрелився М.Скрипник, однак боротьба із «скрипниківщиною» тривала. Протягом лише 1933 р. з апарату Наркому освіти було «вичищено» 200 «націоналістичних, ворожих елементів», а в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100% керівництва, у районних 90%. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4000 вчителів були звільнені зі шкіл України як «класово ворожі елементи». Значно розширювалася мережа російських шкіл і класів.

20 жовтня 1933 р. Голова ГПУ УСРР Всеволод Балицький затвердив обвинувальний висновок у справі «Української військової організації» («УВО»). Ця організація нібито здійснювала «активну повстанську, шпигунську, диверсійну і терористичну роботу з метою повалення диктатури пролетаріату на Україні, відторгнення УСРР

від Радянського Союзу і встановлення фашистської диктатури у формі «незалежної» буржуазної республіки». За твердженням авторів висновку, «УВО» було створено «активними контрреволюційними кадрами українсько-галицького войовничого націоналізму, що пройшли загартування збройної боротьби у громадянській війні і активної повстансько-шпигунської діяльності, спрямованої проти Радянської влади».

18-22 листопада 1933 р. відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому П. Постишев підкреслив, що колгоспи в Україні зроблено більшовицькими. Пленум ухвалив резолюцію, в якій було записано, що «в даний момент головною небезпекою є місцевий націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами». Цей «даний момент» розтягнувся на кілька років і означав послідовне винищення інтелектуальних сил в Україні, погром в системі науки і освіти. Причому цього разу репресивна хвиля зачепила і комуністичну інтелігенцію, тих, хто ще вчора трошив «націоналістів», а сьогодні сам був оголошений ворогом системи, якій віддано слугував.

21 листопада 1933 р. кореспондент англійської газети «Манчестер Гардіан» писав: «Якщо йдеться про голод, то жоден чесний спостерігач, який дивиться відкритими очима, не може стверджувати, що в селах, які я відвідав, є тепер голод, але не буде й заперечувати, що голод був, причому немалий, переважно в квітні і травні... Можна сміливо сказати, що жодна провінція... не потерпіла стільки, як Україна і Північний Кавказ».

Українська політична еміграція ще в кінці 1932 р. забила тривогу в засобах масової інформації. Особливу роль відігравала преса Галичини, в якій друкувалися свідчення утікачів із підрадянської України. Львівська газета «Нова зоря» у статті «Нищать українську націю. Боронімся!» зазначала: «Східна сторона Збруча виглядає на справдішну воєнну лінію, за котрою фізично винищують наш нарід до самого кореня. Хто втікає на сей бік, той паде трупом на граніці, тільки рідки виїмки добігають сюди, як живі кістяки».

В тій же газеті читаємо й розлогу статтю «Страшні події на Україні. Слово про обов'язок всіх українців». Робиться висновок про те, що у боротьбі з масовим винищенням українців потрібно протестувати як в самій Україні, так і по цілому світові. «Зокрема, українська еміграція в Європі й Америці має великий національний обов'язок освідомлювати про мартирологію України під большевицькою Москвою всі ті народи, серед котрих наша еміграція живе. Освідомлювати устно, в пресі й окремими публікаціями».

24 липня 1933 р. Український греко-католицький Єпископат галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні звернувся з відозвою «До всіх людей доброї волі!», в якій, зокрема, зазначалося: «На вид таких злочинів німіє людська природа, кров сти-нається у жилах...

Усі радіостанції просимо рознести наш голос по цілм світі, може дійде він і до убогих хатин, конаючих з голоду селян».

Варто відзначити значну інформаційну й згуртовуючу роль, яку відігравав український часопис «Тризуб». Упродовж 30-х років майже в кожному номері друкувалися статті, повідомлення про голод в Україні, свідчення очевидців й висвітлювалися організаційні заходи, які проводила українська еміграція, повідомлялося про акції громадськості за кордоном, допомогу голодуючим та про політику замовчування голоду радянською владою. В результаті заходів українського греко-католицького єпископату та численних українських громадських організацій з Головною Еміграційною Радою та чернівецьким і львівським Комітетом рятунку України на чолі, з ініціативи кількох членів Французького Товариства українознавства було засновано в Парижі 24 серпня 1933 р. Комітет по організації допомоги голодним на Україні.

Проте допомога голодуючим ускладнювалась тим, що більшовики не визнавали голоду, а відтак організувати допомогу з-за кордону було досить складно. Як зазначала Голова Жіночої Національної Української Ради професор Софія Русова: «Українські жінки, об'єднані на еміграції в Національній Жіночій Раді, безсильні подати нещасному населенню жодну допомогу. Українська еміграція відгороджена від свого народу страшними більшовицькими загорожами – ні звідти до нас, ні від нас на Україну не перелетить і пір'ячко. Наша кореспонденція з рідними накликає на них жорстокі переслідування. Ми не можемо послати кіло рижу, хоча б і за ту величезну ціну, яку встановили самі більшовики, граючися з голодним людом, як кіт з мишою, щоб не підвести наших рідних, наших сестер та їх дітей під страшні кари. Ми можемо лише правдиво освідомлювати культурний світ з тими страховищами, що провадяться поза тими мурами».

Інформаційно-організаційні акції українських емігрантів досягли певного результату. Світ дізнався про те, що чиниться в Радянському Союзі з українським селянством. Завдяки ініціативі норвезького прем'єра Мовінкеля, питання було порушено у 1933 р. в Лізі Націй, Міжнародному Червоному Хресті та інших громадських установах багатьох країн. Проти голоду висловили протест російські емігранти.

29 жовтня 1933 р. українськими політичними емігрантами було проголошено «день привселюдної жалоби й всенародного гніву – на всіх просторах, заселених українським народом за межами ССРСР, повсюди, де розкидано світом колонії українські, повсюди, де тільки б'ється українське серце, де тільки чути українську мову...»

Зусилля української еміграції врешті-решт знайшли відгук у європейській спільноті. У Відні 16-17 грудня 1933 р. під проводом кардинала Ініцера відбулася міжнаціональна й міжконфесійна нарада всіх організацій, що брали участь у допомозі голодним у СРСР. Скликано її заходами Віденського комітету допомоги. У нараді взя-

ли участь представники міжнародних організацій з Англії та Швейцарії, національних комітетів допомоги -німецьких, єврейських, російських.

Найбільше серед них було представлено українських організацій за кордоном. «Міжнародна нарада ... на підставі фактичного матеріалу ще раз привселюдно ствердила незаперечний факт голоду в ССРСР, в першу голову на Вкраїні і Північному Кавказі, байдужість широкого світу до долі нещасних, дальшу, ще грізнішу, загрозу голоду, та вдалася до всієї людскости з гарячим закликком – ділом допомогти нещасним».

В Ухвалі було записано: «1) У відповідь на всякі змагання заперечити страшний голод, що лютував до останніх жнив в ССРСР, конгрес рішуче стверджує, що за минулий рік голодною смертю загинули мільйони невинних людей навіть у найбагатших краях ССРСР, як Україна й Північний Кавказ. Так само рішуче стверджується, що у зв'язку з цим масовим вмиранням виникали найжахливіші прояви до людодіства включно. 2) Ці жертви можна було б оминати. У той час, коли в ССРСР відігравалась трагедія, заморські хліборобські держави терпіли від надпродукції збіжжя, світові конференції обмірковували питання зменшення збіжжевої продукції. Величезні запаси споживчих продуктів знищено...» Важливо зазначити, що під тиском міжнародної громадськості Радянський Союз змушений був визнати наявність голоду в 1932-1933 роках, проте істинні причини й масштаб його ретельно приховувалися.

ПРО ГОЛОДОМОР СВІДЧАТЬ

Іменний покажчик

Абашкіна Марфа Матвіївна, с. 120
Алатарцева Віра Іванівна, с. 91
Ануфрієва Анна Олексіївна, с. 70
Балим Олександра Сергіївна, с. 127
Білоус Олександра Семенівна, с. 53
Бобрівець Ольга Минівна, с. 88
Бондаренко Тетяна Семенівна, с. 15
Борщенко Галина Платонівна, с. 133
Бугрим Олена Олексіївна, с. 110
Веремієнко Іван Мусійович, с. 30
Віщунова Євдокія Федорівна, с. 92
Галайба Марія Марківна, с. 119
Галушка Олександр Михайлович, с. 81
Гапченко Мар'яна Максимівна, с. 109
Глупак Тетяна Олександрівна, с. 81
Гніденко Харитина Іванівна, с. 29
Гризун Анатолій Пилипович, с. 46
Гудова Олена Василівна, с. 39
Давиденко Марія Павлівна, с. 23
Денисенко Матвій Іванович, с. 108
Дроздов Олександр Іванович, с. 126
Дубинська Ніна Данилівна, с. 140
Дудка Тимон Моїсейович, с. 35
Дураченко Ганна Яківна, с. 117
Дурманенко Лідія Прокопівна, с. 19
Дурманенко Мотрона Прокопівна, с. 19
Євтушенко Євдокія Марківна, с. 87
Єрмоленко Іван Максимович, с. 132
Єсихіна Євдокія Йосипівна, с. 68
Жарікова Марія Євдокимівна, с. 92
Запорожець Марія Гаврилівна, с. 67
Захарченко Марія Ілларіонівна, с. 64
Захарченко Олександра Миколаївна, с. 18
Зєбко Олександр Петрович, с. 111
Злоба Марія Іванівна, с. 29
Іщенко Григорій Свиридович, с. 111
Камишнікова Галина Пантелеївна, с. 49
Квак Феодора Іванівна, с. 16
Клець Ганна Оврамівна, с. 148
Коваленко Віра Дмитрівна, с. 135

Ковальова Марія Матвіївна, с. 89
Ковбаса Олена Артемівна, с. 103
Козаченко Ганна Андріївна, с. 55
Козулиця Федір Іванович, с. 136
Козулиця Євдокія Григорівна, с. 136
Корж Іван Дементійович, с. 104
Коростій Уляна Михайлівна, с. 148
Косарев Євген Володимирович, с. 126
Косова Марія Сергіївна, с. 51
Костенко Марія Федорівна, с. 110
Котюк Наталія Микитівна, с. 27
Кочубей Горпина Пантелеймонівна, с. 112
Крисько Ганна Іванівна, с. 33
Кузнецова Олександра Захарівна, с. 142
Купін Марфа Семенівна, с. 107
Кущенко Іван Антонович, с. 59
Лаврик Катерина Павлівна, с. 131
Лаврик Ольга Семенівна, с. 131
Лаврик Федір Іванович, с. 130
Лавщенко Парасковія Омелянівна, с. 16
Лебідь Антоніна Полікарпівна, с. 139
Левченко Ганна Савелівна, с. 51
Лукашова Ганна Яківна, с. 19
Луценко Марія Миколаївна, с. 138
Любива Одарка Опанасівна, с. 44
Мажуга Кіндрат Устимович, с. 39
Малежик Уляна Гнатівна, с. 36
Маляр Ксенія Афанасіївна, с. 153
Марченко Євдокія Володимирівна, с. 124
Марюхно Наталія Тимофіївна, с. 93
Мельник Домаха, с. 83
Міненко Олена Никифорівна, с. 31
Мова Галина Михайлівна, с. 61
Мойсеєнко Надія Дмитрівна, с. 138
Москаленко Микола Олексійович, с. 45
Ніколаєнко Віра Костянтинівна, с. 134
Новікова Анастасія Федорівна, с. 129
Норець Марія Павлівна, с. 29
Онода Ганна Яківна, с. 60
П'ятаченко Алла Олексіївна, с. 20

- Палеев Василь Петрович, с.119
Пархоменко Олена Василівна, с.111
Пасько Ганна Андріївна, с.17
Патрікеєв Людвиг Михайлович, с.144
Патрікеєва Тамара Яківна, с.79
Пенькова Віра Миколаївна, с.121
Перепелиця Марія Олексіївна, с.130
Перепелиця Марфа Прокопівна, с.35
Петраш Ольга Михайлівна, с.111
Петренко Григорій Петрович, с.18
Петренко Парасковія Кирилівна, с.17
Петрова Євдокія Іванівна, с.57
Петух Віра Іллівна, с.61
Пирлик Андрій Миронович, с.43
Пирог Євдокія Теофанівна, с.16
Пискун Федір Парфилович, с.15
Пішун Олександра Іванівна, с.57
Подобедова Віра Степанівна, с.120
Пономаренко Іван Федорович, с. 13
Пономаренко Ольга Олександрівна, с. 11
Пономаренко Парасковія Дмитрівна, с. 14
Прилепа Ганна Петрівна, с.40
Проненко Мотрона Трохимівна, с.87
Прохоренко Петро Уласович, с.121
Пхенда Феодосія Мусіївна, с.137
Радченко Михайло Мусійович, с. 9
Резанцева Марія Матвіївна, с.53
Розуменко Ольга Миколаївна, с.151
Рудниченко Ганна Іванівна, с. 9
Саєнко Марія Трохимівна, с.50
Сай Андрій Костянтинович, с.85
Самойленко Петро Савич, с.26
Самойленко Марія Іванівна, с.28
Сахно Марія Олександрівна, с.46
Сахно Феодосій Іванович, с.105
Сепета Ганна Федорівна, с.81
Сергієнко Іван Федотович, с.132
Сердюк Андрій Гнатович, с. 13
Сивобородько Чеслава Йосипівна, с.103
Сикал Олександра Василівна, с.58
Сім'я Григорій Федорович, с.112
Сірик Марія Сергіївна, с.138
Сіробаба Раїса Архипівна, с.72
Скорик Микола Іванович, с.141
Скриник Мотрона Яківна, с.14
Скрипкіна Надія Леонтіївна, с.99
Совгир Мотря Петрівна, с.28
Сопільник Ганна Іванівна, с.123
Спориш Наталія Хомівна, с.108
Стегній Віра Макарівна, с.68
Стеценко Христина Прокопівна, с. 10
Стожок Павло Андрійович, с. 65
Сторчак Катериня Онисимівна, с.63
Стребуль Валентина Дмитрівна, с.135
Суворова Антоніна Василівна, с.99
Танська Мотря Іванівна, с.75
Тарасенко Віра Денисівна, с.83
Тимошенко Ольга Іванівна, с.30
Товста Наталка Мусіївна, с.84
Товстий Василь Пантелеймонович, с.83
Толстокой Парасковія Іванівна, с.126
Трипільський Василь Сергійович, с.147
Труфан Олександра Павлівна, с.73
Умник Віра Максимівна, с.133
Фалько Іван Тимофійович, с.77
Хованова Тетяна Яківна, с.16
Цюх Надія Андріївна, с.78
Чорна Олександра Миколаївна, с.151
Шаблій Параска Федотівна, с.67
Шаповал Марія Андріївна, с.144
Шовкоп'яс Марія Михайлівна, с.138
Шокун Ніна Олександрівна, с. 9
Шутко Надія Іванівна, с. 12
Щербань Софія Савівна, с.82
Щербина Мотрона Андріївна, с.34
Юрченко Микола Іванович, с.62

ЗМІСТ

Передмова. С.П'ятаченко	5
Білопільський район	8
Буринський район	22
Великописарівський район	32
Глухівський район	38
Конотопський район	42
Краснопільський район	48
Кролевецький район	56
Лебединський район	66
Липоводолинський район	80
Недригайлівський район	86
Охтирський район	90
Путівльський район	98
Роменський район	102
Середино-Будський район	118
Сумський район	122
Тростянецький район	146
Шосткинський район	150
Ямпільський район	152
Додаток. 1932-1933 роки. Хроніка подій	155
Про голодомор свідчать. Іменний покажчик	165

В публікації використана карта голодомору на Сумщині
(райони станом на 1.12.2007) з сайту Державного архіву
Сумської області та матеріал «1932-1933 роки. Хроніка подій».
<http://old.state-gov.sumy.ua/daso/all/golodomor.html>

Наукове видання

ГОЛОДОМОР НА СУМЩИНІ у спогадах очевидців

Збірник матеріалів

Книга перша

Упорядник **П'ятаченко** Сергій Васильович

Технічний редактор	<i>В.Литвиненко</i>
Комп'ютерна верстка	<i>В.Литвиненко</i>
Обкладинка	<i>С.П'ятаченко</i>

Підписано до друку 09.06.08. Формат 70 x 90/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Arial Суг». Друк офсетний. Умов. друк. арк. 12,28. Обл.-вид. арк. 7,83.
Тир. 500 прим. Зам. 768. Вид. 9.

«Видавництво «Мак Ден», 40022, м. Суми, вул.Тополянська, 16. Телефон: 78-11-83, 25-10-54.
Факс (0542) 215-773.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «МакДен»

Я бачив сам у ту зловісну пору
І пухлих і померлих на шляхах.
І досі ще стоять мені в очах...
А кажеш – не було голодомору!

Дмитро БІЛОУС